समर्पण

परमपूज्य कै. श्रीमन्महाराज शिवाजीराव होळकर सरकार
इंदोर संस्थानाधिपति

यांच्या पवित्रचरणीं त्यांचे परमपूज्य गुरु व स्वामिनिष्ठ सेवक कै. रा. ब. विनायक जनार्दन कीर्तने यांचीं विद्वन्मान्य नाटकें व त्यांचें चरित्र हीं पुष्पें प्रेमादरपूर्वक अर्पण केलीं आहेत.

इंदोर संस्थानचे राजनिष्ठ सेवक,

प्रकाशकः— { **वामन नरहर कीर्तने.**
मनमोहन दामोदर कीर्तने.

बालोद्यान प्रेस, ६८९ सदाशिव, पुणें.

मुद्रक

वि. पु. पेंढरकर, टयुटोरियल् प्रेस,
२११ अ, गिरगांव ब्याकरोड, मुंबई.

प्रकाशक

वामन नरहर कीर्तने

आणि

मनमोहन दामोदर कीर्तने

कीर्तने-एस्टेट, पोस्ट मुंढवा, जिल्हा पुणें.

अनुक्रमणिका

कै. रा. ब. विनायक जनार्दन ऊर्फ बाबासाहेब कीर्तने

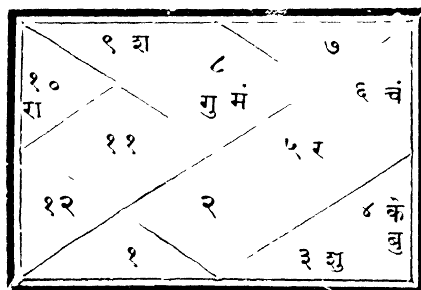
माजी मुख्य दिवाण, इंदोर स्टेट.

जन्म—भाद्रपद शुद्ध ४ शके १७६३.

मृत्यु—ता. १८ डिसेंबर सन १८९१

बालोद्यान प्रेस, पुणे.

कै. रा. ब. विनायक जनार्दन ऊर्फ बाबासाहेब कीर्तने,

माजी मुख्य दिवाण, इंदोर स्टेट

यांची जन्मलग्नकुंडली.

प्रकाशकांचे दोन शब्द

आमचे अत्यंत पूज्य व वंदनीय आजे कै. ती. रा. ब. विनायक जनार्दन ऊर्फ बाबासाहेब कीर्तने, माजी मुख्य दिवाण इंदूर, यांचें चरित्र व त्यांचीं अत्यंत मोल्यवान अशीं 'जयपाळ' व 'थोरले माधवराव पेशवे' हीं दोन नाटकें आज प्रसिद्ध करण्याचा सुयोग परमात्मा श्रीपांडुरंगकृपेनें आला याबद्दल त्या सर्वशक्तिमान् व अत्यंत दयाळु अशा प्रभुरायाचे आभार मानावे तितके थोडेच होत, व कितीही शब्द आभार मानण्याकरतां खर्च केले तरी ते अपुरेच पडतील.

हीं नाटकें इतकी सुंदर असतां व लोकांची फार मागणी असतां केवळ प्रकाशनाच्या अभावीं नाटकांचें व नाटककारांचें व्हावें तितकें कौतुक आजवर झालें नाहीं, तरी पण यापुढें तरी ही उणीव भरून निघेल अशी खात्री आहे. प्रकाशनाचें काम नाटककारांचे सुपुत्रद्वय म्हणजे परमपूज्य वंदनीय कै. ती. रा. भय्या साहेब कीर्तने व कै. ती. रा. ब. दाजीसाहेब कीर्तने, माजी मुख्य न्यायाधीश, इंदोर रियासद, यांचे हयातींत व त्यांचेच हातून होणार होतें व तसें झालें असतें तर विशेष आनंद झाला असता. पण हें प्रकाशन त्यांच्या हातून कां झालें नाहीं हें सांगणें म्हणजे प्रभुरायाच्या अनंत लीलांपैकींच ती एक लीला असल्यामुळें सांगतां येणें शक्य नाहीं. मात्र एवढें खरें कीं दोघेही चिरंजीव अत्यंत मातृपितृभक्त असतां एवढी ही अमोलिक पितृसेवा कांहीं तरी अपरिहार्य कारणामुळें त्यांच्या हातून राहिली असावी असें मानण्यास हरकत नाहीं. किंवा आजच्याप्रमाणें सर्वश्रेष्ठ अशा मुंबई विश्वविद्यालयाच्या एम्. ए. सारख्या अत्युच्च परीक्षेस मराठी भाषेकरितां त्यावेळीं जयपाळ नाटक ठेविलें नसल्यामुळें आजच्या इतकी आवश्यकता कदाचित् त्यांना त्यावेळीं भासली नसावी असेंही एक कारण असूं शकेल, किंवा आमच्या भाग्यांत ही अमूल्य सेवा करण्याचा योग विधात्यानें राखून ठेविला असावा ! कोण जाणे ! हीं नुसतीं अनुमानें आहेत. नक्की कारण मात्र कांहीं सांगतां येत नाहीं.

लौकिकरीत्या हें शाश्वत श्राद्ध आमच्या हातून यशस्वीपणें करविलें याबद्दल आमच्यावर श्रीप्रभुरायांचे अनंत उपकार आहेत. हें काम चालू असतां अनेक अडचणी आल्या. इतक्याही बिकट संकटांतून त्याच वाटाड्यानें मार्ग दाखविला व हीच गोष्ट खरी; व याचवेळीं ऐहिक क्षुद्रशक्तीपेक्षां सर्वश्रेष्ठ अशा पारमेश्वरी शक्तीची खरी कल्पना आम्हांला आली.

प्रकाशनाचा कदाचित् आतांही योग आला नसता. पण प्रो. दत्तोपंत पोतदार यांच्या मात्रेनें सर्व कामें बाजूस सारून हें काम हातीं घ्यावें लागलें; व या मात्रेच्या वळशाबद्दल प्रोफेसर मजकुरांचे प्रथम आभार मानतों.

अगदीं अल्पवयांत म्हणजे विसाव्या वर्षी जयपाळ व थोरले माधवराव पेशवे हीं सर्वमान्य नाटकें कै. ती. रा. ब. विनायकराव बाबा यांनीं रचिलीं. तीं इतकीं सर्वांगसुंदर झालीं कीं त्यांच्या तोडीचीं दुसरीं नाटकें महाराष्ट्र–भाषेंत क्वचितच सांपडतील. "भाषेसंबंधानें तर जयपाळ व माधवराव पेशवे हीं नाटकें अव्वल प्रतीचीं आहेत." असा शेरा अनेक विद्वान् ग्रंथकर्त्यांनीं अनेक ठिकाणीं देऊन ठेविला आहे. याला आणखी जोड पुरावा म्हणूनच कीं काय जयपाळ नाटक एम्. ए. सारख्या अत्युच्च परीक्षेकरतां ठेवण्याची योग्य निवड मुंबई युनिव्हर्सिटी सारख्या जगन्मान्य संस्थेनें केली ती योग्यच होय. याबद्दल मुंबई युनिव्हर्सिटीचे आभार मानावे तितके थोडेच होत.

इंदूरचे विद्वान् साहित्यसेवक ती. रा. बाळकृष्ण नारायण ऊर्फ बाळाभाऊ देव यांनीं सन १९०४ सालीं कै. ती. रा. ब. विनायकराव बाबांचें चरित्र लिहून आपल्या मामांचे अंशतः ऋण फेडिलें; तेव्हां अशा योग्य सरस्वतीपुत्राचे येथें आभार मानणें उचित आहे.

या दोन नाटकांसंबंधानें टाइम्स ऑफ इंडिया सारख्या वजनदार व जगन्मान्य पत्रानेंही फार प्रशंसापर उद्गार काढले आहेत. तसेंच रंगभूमि मासिकाच्या दुसऱ्या वर्षाच्या चवथ्या अंकांत मासिककर्त्यांनीं रा. ब. कीर्तने यांचें थोडक्यांत चरित्र दिलें आहे व दोन्ही नाटकांतून अत्यंत मनोहर प्रसंगाचे उतारे देऊन त्यांची फार प्रशंसा केली आहे. रा. शंकरराव मुजुमदार यांनीं 'महाराष्ट्रिय नाटककार' या नांवाचें एक स्वतंत्र पुस्तक तयार केलें आहे. त्यांत विनायकरावजींचें चरित्र, नाटकांतील प्रवेश व ग्रंथकर्त्यांचें

स्वतांचें मत असें एकत्रित केलेलें पहावयास सांपडेल. हा मजकूर वाचल्यानंतर आणखीं कांहीं प्रशंसापर लिहिण्याचें उरलें आहे असें वाटणार नाहीं. त्यांत एका मोठ्या राज्याचा मुख्य मंत्री या नात्यापेक्षां प्रसिद्ध नाटककार या नात्यानें रा. ब. विनायकराव यांचा विशेष गौरव केला आहे; व ती. बाळाभाऊ देवांनीं यशस्वी मंत्री म्हणून ती. विनायकरावजींचा सन्मान केला आहे. तें कसेंही असलें तरी मंत्रीपदाला व साहित्यकाराला लागणारे असे दोन्ही गुण विनायकरावजींमध्यें होते हें सिद्ध होतें. या दोन्ही गुणांचा एकाच व्यक्तीमध्यें झालेला परिपोष क्वचितच पाहण्यांत येतो. गतकालीन नाटककार व मंत्री यांना न विसरतां पूर्वोक्त भिन्न व्यवसायी गृहस्थांनीं त्यांस आपआपल्या मताप्रमाणें योग्य स्थान दिलें याबद्दल त्यांचे आम्ही ऋणी आहोंत.

कै. ती. रा. ब. विनायकरावजींसारख्या सन्माननीय थोर पुरुषाच्या कुलांत आम्हांस जन्माला घातलें याबद्दल त्या विश्वपति प्रभुरायाचे किती व कसे आभार मानावयाचे हेंच समजत नाहीं. पूर्वजन्माची कांहीं तरी सबळ पुण्याई असल्याशिवाय असल्या परस्पर विरोधी जोडगुणांच्या भाग्यवान् पुरुषांच्या वंशांत आम्हांला खास घातलें नसावें असें खात्रीपूर्वक वाटतें. तेव्हां अशा अत्यंत पुण्यवान्, थोर व वीर पूर्वजांची आमचे हातून जी ही अल्प सेवा झाली ती गोड करून घेण्याचें काम आम्ही वाचकांवर सोंपवितों.

या पुस्तकाच्या एका मोठ्या महत्त्वाच्या बाबीसंबंधानें येथें प्रामुख्यानें उल्लेख करणें अत्यंत आवश्यक आहे. आमचे पूज्य गुरुवर्य, परम रसिक कवि व विद्वान् ग्रंथकार प्रो. **लक्ष्मणशास्त्री लेले** यांस प्रस्तुत पुस्तकाची व्यवस्था पाहण्याविषयीं व त्याला प्रस्तावना लिहिण्याविषयीं विनंति करतांच ती त्यांनीं एकदम थोर मनानें मान्य केली व कौटुंबिक अडचणी व इतर अनेक व्यवसाय मागें असतांही प्रस्तुत कामगिरी त्यांनीं अत्यंत आस्थापूर्वक व फार प्रशंसनीय रीतीनें पार पाडिली याबद्दल **शास्त्री**बोवांचा स्तुतिवाद करावा तितका थोडा. किंबहुना असेंही म्हणतां येईल कीं गुरुवर्यांच्या असल्या मदतीशिवाय प्रस्तुत पुस्तक इतक्या सुंदर रीतीनें बाहेर पडलेंच नसतें. **शास्त्री**बोवांची प्रस्तावना फार मार्मिक, सरस, व्यापक व प्रस्तुत पुस्तकसंग्रहाचा सर्वांगीण व सुंदर परामर्ष घेणारी आहे. याबद्दलचें **शास्त्री**बोवांचें ऋण फेडणें अशक्य आहे.

आमचे बंधुवर्य ती. रा पंढरीनाथ कृष्ण राजूरकर यांचाही येथें कृतज्ञतापूर्वक उल्लेख करणें आवश्यक आहे. यांचें बालपण व शिक्षण विनायकरावजींच्या घरींच झालें. हे हल्लीं आमच्या एस्टेटीचे कर्तृत्ववान् व्यवस्थापक आहेत. यांनीं प्रस्तुत ग्रंथाच्या प्रकाशनाच्या कामीं आम्हांस योग्य प्रोत्साहन दिलें व अशा रीतीनें आपल्या पालनकर्त्यांचें अंशतः ऋण फेडिलें हें त्यांस भूषणावह व आम्हांस संतोषदायक आहे. तसेंच ती. मातुश्री डॉ. सुंदराकाकी कीर्तने, एल्. एम्. एंड एस्., (चरित्र नायकांची ज्येष्ठ स्नुषा), ती. रा. रंगोपंत पाथरकर, व चि. रा. विनायक नरहर कीर्तने यांनींही प्रस्तुत पुस्तकाच्या प्रकाशनासंबंधानें उत्तेजन दिलें व सर्व प्रकारांनीं सहानुभूति दर्शविली याबद्दल आम्हांस परम संतोष वाटत आहे.

पुणें बालोद्यान-प्रेसचे मालक रा. सहस्रबुद्धे यांनीं या पुस्तकांत घातलेलीं छायाचित्रें आमच्या मनाप्रमाणें लवकर तयार करून दिलीं यासाठीं त्यांचे व मुंबई येथील ट्युटोरियल प्रेसचे मालक व व्यवस्थापक श्रीयुत वि. पु. पेंढरकर यांनीं मुद्रणाचें काम फार सुंदर रीतीनें व झटपट करून दिलें याबद्दल त्यांचेही मनःपूर्वक आभार मानतों.

कीर्तने एस्टेट,
पोष्ट मुंढवा, जिल्हा पुणें.
कार्तिक वद्य एकादशी,
शके १८४९
१९-११-१९२७ इ.

वामन नरहर कीर्तने.
मनमोहन दामोदर कीर्तने.

प्रस्तावना

कै. रा. ब. विनायक जनार्दन कीर्तने यांनीं ' थोरले माधवराव पेशवे ' व ' जयपाळ ' हीं नाटकें व इंदूरचे प्रसिद्ध शारदोपासक रा. बाळकृष्ण नारायण देव यांनी लिहिलेलें रावबहादुरांचें चरित्र अशा तीन पुस्तकांचा हा संग्रह आहे. याला प्रस्तावनेदाखल चार शब्द लिहिण्याविषयीं रावबहादुरांचे नातू राजश्री वामन नरहर कीर्तने यांनीं आम्हांस विनंति केली. आमचा व राजश्री कीर्तने यांचा गुरुशिष्यसंबंध होता; व त्यांचे आजोबा तर जुने मराठी नाटककार व मुत्सद्दी या नात्यानें आम्हांस आदरणीय आहेत. अशा दोन कारणांनीं, विशेष कौटुंबिक अडचणी असतांही, राजश्री कीर्तने यांची विनंति आम्हांस अमान्य करवेना.

रावबहादुरांचे कनिष्ठ चिरंजीव कै० दाजीसाहेब यांच्या प्रोत्साहनानें रा. देवांनीं लिहिलेले रावबहादुरांचें चरित्र प्रसिद्ध झालें हें दाजीसाहेबांस भूषणास्पद आहे. तथापि मराठी भाषेत एका काली विशेष नांवाजलेलीं ' थोरले माधवराव पेशवे ' व ' जयपाळ ' हीं आपल्या वडिलांची नाटकें स्वतंत्र रीतीनें मुद्रित करण्याचा प्रयत्न, सर्व प्रकारची अनुकूलता असतांही, रावबहादुरांच्या दोन्ही चिरंजीवांच्या हातून होण्याचा योग आला नाहीं ही दुर्दैवाची गोष्ट आहे. आतां फारां दिवसानी कां होईना पण तें काम रावबहादुरांच्या नातवांनीं अंगावर घेऊन योग्य रीतीनें पार पाडिलें याबद्दल त्यांचें अभिनंदन करणें उचित आहे.

गेल्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास खालसा मुलखांत मुंबईपुण्याकडे शिक्षणाचा व ग्रंथलेखनाचा प्रसार चालला होता. डॉ. भाऊ दाजी, बाळशास्त्री जांभेकर, हरि केशवजी, दादोबा पांडुरंग, माधव चंद्रोबा, बाबा पदमनजी, गोविंद नारायण माडगांवकर, भाऊ महाजन, विश्वनाथ नारायण मंडलीक, महादेवशास्त्री कोल्हटकर, कृष्णशास्त्री चिपळुणकर,

परशरामपंत गोडबोले, गोपाळराव देशमुख, केरुनाना छत्रे, इत्यादि बहुश्रुत, कर्तृत्ववान् व विद्वान् गृहस्थ या कामांत गुंतले होते. ज्ञानप्रसारक, दिग्दर्शन, सर्वसंग्रह, ज्ञानचंद्रोदय यासारखीं मासिकें; प्रभाकर, दर्पण, ज्ञानप्रकाश, विचारलहरी, ज्ञानोदय, ज्ञानसिंधु वगैरे वृत्तपत्रें आणि दक्षिणा-प्राइज-कमीटी, ज्ञानप्रसारक मंडळ, ट्राक्ट आणि बुक सोसायटी, सरकारी विद्याखातें, इत्यादि संस्था विद्याभिवृद्धीचें काम करीत होत्या. याच वेळेच्या सुमारास कोल्हापूर येथेंही अशा प्रकारचा प्रयत्न चालू होता. मुंबईचे रा. ब. नाना मोरोजी कोल्हापूरच्या रेसिडेन्सीमध्यें महत्त्वाच्या कामावर होते. ते मोठे गुणग्राही, विद्याभिलाषी, दूरदर्शी, उद्योगी व प्रागतिक होते. त्यांनीं खालसा मुलखांतल्या अनेक सुधारणा कोल्हापूर-संस्थानांत घडवून आणल्या. त्यांतून शिक्षणासंबंधाचे त्यांचे प्रयत्न तर कोल्हापूरच्या इतिहासांत नमूद करण्यासारखे आहेत. त्यांनीं कोल्हापूर येथें इ. स. १८४८ सालीं मराठी व १८५३ सालीं इंग्रेजी शाळा स्थापन केली. प्रस्तुतचें राजाराम हायस्कूल दुसरीचें रूपांतर आहे. नाना मोरोजी एवढेंच करून थांबले नाहींत. ज्ञानप्रसारार्थ त्यांनीं वर्तमानसंग्रह या नांवाचें वृत्तपत्र व ज्ञानसंग्रह या नांवाचें मासिक काढिले व चालविलें. यावेळीं रावबहादूर कीर्तने यांचे वडील जनार्दनपंत कोल्हापूरचे कारभारी असून त्यांच्या हाताखालीं न्या. मू. रानडे यांचे वडील गोविंदराव जबाबनिशीच्या कामावर होते. या ठिकाणीं जनार्दनपंत व गोविंदराव यांचा व त्यांच्या कुटुंबीय माणसांचा मोठा स्नेह व घरोबा झाला व तो पुढें दीर्घकाल टिकला. विनायकराव माधवरावांपेक्षां दोन वर्षांनीं वडील होते. त्या उभयतांचें मराठी व इंग्रजी शिक्षण वरील शाळांत झालें. त्यांचें परस्परांवर मोठें प्रेम होतें. विठ्ठलराव पाठक व माधवराव कुंटे हे त्यांचे यावेळचे नांव घेण्यासारखे सहाध्यायी होते. कोल्हापूरचें शिक्षण संपल्यावर कीर्तने, रानडे, पाठक व कुंटे हे विद्यार्थी पुढील शिक्षणाकरितां मुंबईच्या एल्फिन्स्टन् हायस्कुलांत प्रविष्ट झाले. सत्तावन सालच्या हिंदी सैनिकांच्या क्षोभाच्या ज्वाला उत्तर हिंदुस्थानांत भडकत असतां व त्यांची धग बृहन्-महाराष्ट्राच्या कित्येक भागाला लागत असतां मुंबईच्या प्रशांत वातावरणांत या विद्यार्थ्यांनीं विद्यादेवीच्या सात्त्विक उपासनेला आरंभ केला. पुढें लवकरच मुंबई विश्वविद्यालयाची प्राणप्रतिष्ठा झाली. त्यानें घेतलेल्या पहिल्याच प्रवेश-परीक्षेंत कोल्हा-

पूरचे वरील सर्व विद्यार्थी उत्तीर्ण झाले. कॉलेजामध्यें असतां यांच्या थोडें मागेंपुढें असणारे व्यवसायबंधु रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर, बाळ मंगेश वागळे, फेरोजशहा मेथा, वामन आबाजी मोडक, आबाजी विष्णु काथवटे, शंकर पांडुरंग पंडित वगैरे होते. हे सर्वच पुढें विद्वान्, कीर्तिमान् व भाग्यवान् निघाले. विनायकराव कीर्तने पुढें दोन वर्षे म्हणजे १८६१ सालापर्यंत एलफिन्स्टन् कॉलेजामध्यें पगारी विद्यार्थी होते. कॉलेजांतील पहिल्या परीक्षेला ते एक दोन वेळां बसले परंतु त्यांस यश आलें नाहीं. यामुळें त्यांनीं कॉलेज कायमचें सोडिलें.

नाना मोरोजी यांनीं कोल्हापूर येथें तरुण पिढीला प्रेरक व प्रोत्साहक वातावरण कसें निर्माण केलें याचा उल्लेख वरतीं आला आहे. शीघ्रग्राही, बुद्धिमान् व तरतरीत विनायकरावांवर त्याचा परंपरया तरी परिणाम झाला असला पाहिजे. मुंबईच्या एलफिन्स्टन् कॉलेजांत सर अलेग्झँडर ग्रँट यांच्यासारखे स्वतंत्र बुद्धीचे, बाणेदार वृत्तीचे, उदार विचाराचे व मोकळ्या मनाचे अध्यापक मिळाल्यानें विनायकरावांस मोठाच लाभ झाला. गणितविषयाकडे विनायकरावांनीं दुर्लक्ष्य केलें. त्यामुळें त्यांचें कॉलेजांतील पुढचें उच्च शिक्षण खुंटलें व त्यांस पदवीधर होतां आलें नाहीं. पण सुदैवानें ही गोष्ट त्यांच्या भावी कार्यक्रमांत त्यांस नडली नाहीं. विद्यार्थी असतांना विनायकरावांचा ओढा ललितवाङ्मयाकडे विशेष असे. शेक्सपीयरचीं रसिकवन्द्य नाटकें, मेकॉलेचे नटवे निबंध, डिकेन्सच्या यथावद्दर्शन कादंबऱ्या, बायरनचीं रंगेल काव्यें, गोल्डस्मिथची प्रेमळ गद्यपद्यात्मक कृति, स्कॉटच्या चटकदार नवलकथा, जान्सनचीं विद्वन्मान्य कविचरित्रें, मेडोज टेलरच्या रोमहर्षण गोष्टी, मनोहर इतिहास-ग्रंथ व बखरी, यांच्या वाचनांत ते सदैव दंग असत. सफाइदार व ऐटबाज इंग्रजी भाषण व लेखन यांची त्या कालांत मोठी प्रतिष्ठा होती. या कला विनायकरावांनीं हस्तगत केल्या. पुढें इंदूर व बडोदें येथील दरबारावर छाप बसविण्याच्या कामीं यांचा विनायकरावांस मोठा उपयोग झाला. इंदोरचे रेसिडेंट सर रिचर्ड मीड पेनशनर होऊन विलायतेला परत जाऊं लागले त्यावेळीं इंदोर दरबारानें त्यांस मानपत्र अर्पण केलें. तें विनायकरावजींनीं लिहिलें होतें. त्याची इंग्रेजी भाषा पाहून रेसिडेंटसाहेब चकित व प्रसन्न झाले. विनायकराव इंग्रेजी कविताही रचीत. 'Poona forty years ago' या नांवाची

एक भली मोठी इंग्रेजी कादंबरी लिहिण्याचा त्यांचा प्रयत्न अर्धवटच राहिला. या ग्रंथाचीं पहिलीं चाळीस प्रकरणें इ. स. १८९७ सालीं ज्ञानप्रकाशांत प्रसिद्ध झालीं. त्यांवरून त्यांचें आंग्ल-भाषेवरील प्रभुत्व तर दिसून येतेंच पण यापेक्षां अधिक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे त्या कादंबरींत रेखाटलेल्या काळाचें एक हुबेहूब चित्र होय. हा काळ अनेक दृष्टींनीं महाराष्ट्राच्या इतिहासांत महत्त्वाचा होऊन बसलेला आहे. हा ग्रंथ पुरा झाला असता तर एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धांतील एक रम्य समाज-चित्रपट आपल्याला पहावयाला मिळाला असता. कै. वासुदेव महादाजी मुळ्ये, नाझीमसाहेब, इंदूरकर, हे विनायकरावांच्या लोभांतील एक वृद्ध व कर्तृत्ववान् गृहस्थ होते. आम्ही हायस्कुलांत विद्यार्थी असतां नासिकक्षेत्री यांचा व आमचा योग आला. विनायकरावांची रसिकता व त्यांचें आंग्लभाषानैपुण्य या विषयींच्या अनेक गोष्टी ते आम्हांस मोठ्या अभिमानानें व कौतुकानें सांगत असत.

विनायकरावांची मराठींत लिहिण्याची हौस व पात्रता त्यांच्या बाळपणींच दिसून आली. विष्णुबोवा ब्रह्मचारी व महादेवशास्त्री कोल्हटकर हे एकदा कोल्हापुराला गेले होते. तेव्हां विनायकराव अवघे बारा वर्षांचे होते. त्यावेळीं त्यांनी एक मराठी लेख लिहिला होता. त्याचें वरील विद्वानांनीं मोठें कौतुक केलें. पुण्यास दक्षिणा-प्राइज-कमीटी स्थापन झाल्यावरचा कांहीं काल भाषांतरयुग मानण्यास हरकत नाहीं. या कमीटीच्या प्रोत्साहनानें अनेक सुप्रसिद्ध संस्कृत काव्यनाटकांचीं मराठींत भाषांतरें झालीं. विनायकराव विद्यार्थी असतां गोडबोले–राजवाडे–लेले-प्रभृतींची भाषांतरकृति तयार झाली व ती त्यांच्या अवलोकनांत आली. मुंबई येथें विद्याभ्यास चालू असता विनायकरावांचा मराठी लेखनाचा व्यासंग चालला होता. त्यांनी कांहीं निबंध लिहून त्यावेळच्या ज्ञानप्रसारक नांवाच्या विद्वत्सभेपुढें वाचले. त्यांत शेवटचा व महाराष्ट्राच्या परिचयाचा लेख म्हणजे ‘ थोरले माधवराव पेशवे ’ हें नाटक होय. पुढें धुळें येथील हायस्कुलावर मुख्य गुरु असतां त्यांनीं आपलें दुसरें नाटक म्हणजे ‘ जयपाळ ’ हें लिहिलें व तें आपले सन्मान्य व प्रिय मित्र रा. ब. नाना मोरोजी (हे यावेळीं धुळयास हु. डे. कलेक्टर होते) यांस बहुमानपुरःसर समर्पण करून प्रकाशित केलें.

विनायकरावांचें शिक्षण व त्यांची प्रवृत्ति यांच्यावरून पाहतां त्यांच्यापुढें विद्यार्थिदशेनंतर एकच मार्ग खुला होता; व तो ग्रंथकर्तृत्व व अध्यापन हा होय. हाच मार्ग त्यांनीं स्वीकारला. त्यांनीं शाळाखात्यांत शिक्षकाचें काम पतकरलें. पुढें धुळें येथें ते हायस्कुलाचे हेडमास्तर झाले. नंतर त्यांची बदली कारवार येथील हायस्कुलावर झाली. पण तेथील हवा त्यांस मानवेना. दुसरीकडे बदली करून घेण्याचा त्यांच्या प्रयत्नाला यश आलें नाहीं. पुढें कोठें जावें व काय करावें या विवंचनेंत असतां, त्यांचा भाग्योदय ज्या ठिकाणीं व्हावयाचा होता, त्या इंदूर संस्थानांत विद्याधिकाऱ्याची जागा त्यांना मिळण्याचा योग आला. इ. स. १८६५ सालीं त्या जागेवर ते रुजू झाले. सहा वर्षेपर्यंत त्यांनीं तें काम केलें. पुढें ते युवराजगुरु झाले.

विनायकरावांच्या पूर्वचरित्रांतील ही कामगिरी विशेष लक्ष्यांत ठेवण्याजोगी आहे. अध्यापक व मराठी नाटककार या नात्यानें या काळांत त्यांनीं लौकिक संपादन केला. यासंबंधानें येथें थोडेसें लिहिणें आवश्यक आहे. साध्या गुरुपदापासून राजगुरुत्वाचा मान मिळेतोंपर्यंतचा विनायकरावाचा अध्यापनाचा लौकिक सर्वत्र आहे. त्यांची शिकविण्याची शैली मार्मिक व परिणामकारक असे असें म्हणतात. इंदूरचे सुप्रसिद्ध कै. रा. ब. कृष्णरावजी मुळ्ये, व वऱ्हाडकर कै. रा. ब. विष्णु मोरेश्वर महाजनी हे दोघेही विनायकरावांचे नामांकित विद्यार्थी होत. रा. ब. मुळे यांनीं आपल्या गुरूंच्या अध्यापनपद्धतीची फार तारीफ केली आहे. धुळ्याची लायब्ररी विनायकरावांनीं स्थापिली व लोकांस वाचनाची गोडी लाविली. इंदूर-संस्थानांत मराठी, उर्दू, हिंदी, संस्कृत वगैरे शिकविणाऱ्या शाळा विनायकरावांच्या प्रेरणेनें स्थापन झाल्या. सर्व शिक्षणाचे माध्यम मराठी असावें या मताचे विनायकराव होते व बडोद्यास नायब दिवाण असतांना त्यांच्या प्रयत्नानें तेथील मराठी कॉलेज अस्तित्वांत आलें. हें कॉलेज फार अल्पायुषी झालें ही गोष्ट शोचनीय आहे. विनायकराव इंदूर सोडून बडोद्यास गेले तेव्हां इंदोरकरांनीं त्यांस मानपत्र दिलें. मराठी काव्य-नीरक्षीर-विवेचक रा. हंस व रा. ब. टुल्लू यांनीं त्यांत पुरस्कार घेतला होता. त्यांत विनायकरावांचा विद्याव्यासंग, त्याचें अध्यापनकौशल्य व त्यांचें लेखनपटुत्व यांचा प्रामुख्यानें उल्लेख होता.

विनायकरावांनीं अध्यापक म्हणून कीर्ति मिळविली व विद्याधिकारी या नात्यानेंही ते यशस्वी झाले. तथापि त्यांचें मराठी ग्रंथकर्तृत्वच महाराष्ट्राच्या विशेष परिचयाचें आहे. 'थोरले माधवराव पेशवे' व 'जयपाळ' हीं दोन नाटकें विनायकरावांनीं पंचविशीच्या आंत लिहिलीं. पहिल्याचा परामर्ष मुंबईच्या ज्ञानप्रसारक संस्थेनें व तिच्या प्रमुख चालकांनीं म्हणजे डॉ. भाऊ दाजी, दादोबा पांडुरंग, विश्वनाथ नारायण मंडलीक इत्यादिकांनीं घेतला व ज्ञानप्रसारक मंडळानें तें आपल्या खर्चानें छापून काढलें. त्याची दुसरी आवृत्ती लवकरच इंदुप्रकाशांत निघाली. अल्प अवकाशांत दोन आवृत्त्या निघणें हें त्या पुस्तकाच्या लोकप्रियतेचें निदर्शक आहे. विनायक-रावांना बखरी, इतिहास वगैरे वाचण्याची फार आवड होती. माधवराव नाटक त्या आवडीचेंच फल असावें. या नाटकाचें त्याच्या कालांत बरेंच कौतुक झालें. या पुस्तकाचें अभिनंदन करणारांत पंडित कृष्णशास्त्री चिपळुणकर, माधवराव रानडे, विष्णुशास्त्री चिपळुणकर वगैरे बहुश्रुत रसिक विद्वान् होते. या सर्वांत अधिकाराच्या दृष्टीनें पाहतां कृष्णशास्त्र्यांच्या अभिप्रायाला अधिक महत्त्व असणार हें उघड आहे. विषयाची निवड, भाषेचें संप्रदायशुद्ध वळण व पात्रांचे भाषण-प्रसंग यांची शास्त्रीबोवांनीं आपल्या शालापत्रकांतील अभिप्रायांत प्रशंसा केली आहे. मात्र रामशास्त्री व माधवराव यांचीं राजकारणासंबंधाचीं भाषणें पाल्हाळीक व नाटकांत न शोभण्या-सारखीं आहेत; तीं वगळिलीं असतां नाटकाची हानि होत नाहीं असें त्यांनीं म्हटलें आहे. प्रस्तुत नाटक दुःखपर्यवसायी आणि म्हणून ट्राजिडी (Tragedy) आहे असें शास्त्रीबोवांनीं म्हटलें आहे तें मात्र चिंतनीय आहे. केवळ परिणामावरून एखादें नाटक आनंदसंवेदक (Comedy) किंवा शोकसंवेदक (Tragedy) आहे असें ठरवितां येत नाहीं. सगळें नाटक वाचून मनावर ज्या भावनेचा पगडा बसेल तिच्यावरून तें नाटक आनंदप्रधान किंवा शोकप्रधान मानतां येतें. माधवराव नाटकाचा शेवट जरी दुःखांत झाला आहे तरी त्या सर्व नाटकाचा एकंदरींत परिणाम शोकप्रधान नसल्यामुळें तें Tragedy होऊं शकत नाहीं. उलट, उत्तररामचरित्र नाटक जरी आनंदपर्यवसायी आहे तरी साकल्यानें त्याचा परिणाम शोकप्रधान असल्या-मुळें त्याला Comedy मानतां येत नाहीं. इंग्रजी विद्येच्या संस्कारानें त्या

भाषेतील नाट्यवाङ्मयाचा परिचय झाल्यावर Tragedy व Comedy हे शब्द आपणांस ठाऊक झाले व त्यांशीं समानार्थक म्हणून शोकपर्यवसायी व आनंदपर्यवसायी ही शब्दांची जोडी अस्तित्वांत आली. परंतु Tragedy व Comedy यांचें यथार्थ स्वरूप व्यक्त करण्यास ही समर्थ नाहीं. Tragedy या शब्दाला शोकप्रधान व Comedy या शब्दाला विनोद-प्रधान नाटक म्हणणें स्थूलमानानें योग्य होईल. माधवराव नाटक दुःखपर्यवसायी आहे. भारतीय नाट्यशास्त्राला दुःखपर्यवसान संमत नाहीं. विनायकरावांनीं रूढीचें व शास्त्राचें उल्लंघन करून ही गोष्ट केली हें पुष्कळांस साहसाचें वाटलें व त्यावेळच्या नाट्यरसिक मंडळींत या गोष्टीनें मोठी खळबळ उडवून दिली. तथापि शास्त्रीबोवांसारख्या परिणतप्रज्ञ जुन्या साहित्यपंडितानें या नव्या प्रकाराचें जाहीर अभिनंदन केलें! एवढेंच नव्हे तर शोकप्रधान नाटकें विनोदप्रधान नाटकांपेक्षां अधिक बोधप्रद कशीं व कां होतात याची उपपत्तिही त्यांनीं प्रस्तुत पुस्तकावरच्या अभिप्रायांत थोडक्यांत दिली आहे; (शा. प. मे. १८६५). ती आजच्या साहित्य-पंडितांसही मान्य होण्यासारखी आहे. दुःखपर्यवसायी नाटकाचा हा पाश्चात्य प्रकार विनायकरावांनीं प्रथम अंमलांत आणिला या दृष्टीनें या कृतीला इंग्रजी वळण आहे असें धाकटे चिपळुणकर यांनीं म्हटलें असावें.

स्वतंत्र रचना, विषयाची निवड, वेंचक प्रसंगांची योजना, पात्रांचा स्वभाव-परिपोष, भाषेची प्रसन्नता व दुःखपर्यवसायित्वाची अपूर्वता या गोष्टी आमच्या मतें प्रस्तुत पुस्तकाचें महत्त्व स्थापित करितात.

विनायकरावांचा काल विशेषतः भाषांतराचा होता. तथापि त्यांच्या बुद्धीनें रचनास्वातंत्र्य प्रगट केलें. केवळ कथेपुरता त्यांनीं ऐतिहासिक भाग घेतला व त्यावर नाटकाची उभारणी केली. ही गोष्ट त्या काळीं नवी होती.

पेशव्यांमध्यें थोरले माधवरावसाहेब अत्यंत तेजस्वी, बाणेदार, पराक्रमी व शीलवान् होते. त्यांची कारकीर्द नाटकाला निवडून घेण्यांत विनायकरावांनीं चातुर्य दाखविलें आहे. कृष्णशास्त्री चिपळुणकर याविषयीं आपल्या अभिप्रायांत असा आशय दर्शवितात कीं, पेशव्यांच्या इतिहासांत या मानाला पात्र असा पुरुष थोरले माधवरावच; व मराठ्यांच्या इतिहासांत या गौरवाला योग्य

असणारी स्त्री एक अहल्याबाई होळकरच. या विधानांत पुष्कळ अर्थ आहे.

एखादी गोष्ट सबंध ठाऊक असली तरी तिच्यांतलीं नाट्योपयोगी वेंचक स्थळें निवडून काढण्याला एकप्रकारची रसिकता व कुशलता लागते. ती विनायकरावांनीं प्रगट केली आहे. थोरल्या माधवरावांच्या कारकीर्दीतील ठळक गोष्टींचा प्रस्तुत नाटकांत प्रामुख्यानें उल्लेख आहे.

माधवराव, रमाबाई, रामशास्त्री, सखारामबापू, त्र्यंबकरावमामा, रघुनाथरावदादा, आनंदीबाई व कांहीं सरदार यांचा स्वभाव यांत सुंदर रीतीनें चित्रिला आहे. हीं चित्रें रंगवितांना त्या त्या व्यक्तींचें ऐतिहासिक महत्त्व तंतोतंत कायम ठेविलें आहे.

नाटकाची भाषा सर्वत्र प्रसन्न व रमणीय आहे; व त्या त्या पात्राला साजेल अशी तिची योजना आहे. कृष्णशास्त्री यांच्या कालांत इंग्रजी शिकलेल्या विद्वानांची मराठी भाषा फार विकृत स्वरूपांत असे. विनायकराव इंग्रेजी विद्वान् असून त्यांची भाषा शुद्ध देशी वळणाची उतरली हें पाहून शास्त्रीबोवांस फार कौतुक वाटलें. म्हणून माधवराव नाटकाच्या भाषेबद्दल त्यांनीं विशेष आनंद प्रदर्शित केला.

हें नाटक दुःखपर्यवसायी रचलें गेलें ही गोष्ट नवीन होती हें वर आलेंच आहे. विनायकरावांचा विनोद उच्च दर्जाचा नाहीं. पण त्यांत अश्लीलपणा किंवा पानचटपणा नाहीं. या नाटकांत करुण, वीर व शृंगार यांचा यथोचित पोष झाला आहे.

माधवराव नाटकावरील हे विचार संपवितांना कित्येक आधुनिक ऐतिहासिक नाटकांशीं त्याची तुलना करण्याचा मोह आम्हांस होत आहे. तोतयाचें बंड, सवाईमाधवरावांचा मृत्यु व शिवपाविञ्य हीं तीन नाटकें माधवरावाशेजारीं ठेवून पाहूं. या सर्व नाटकांचे प्रणेते बहुश्रुत, लेखनपटु, सहृदय, रसिक व नाट्यरचनाकुशल विद्वान् आहेत. माधवराव नाटकांत जे गुण प्रगट झाले नाहींत ते सदरील नाटकांत दिसून येतात. भाऊसाहेबांचा तोतया इतिहासज्ञांस किंबहुना सामान्य समाजासही विश्रुत आहे. परंतु काव्याच्या दृष्टीनें त्याकडे पाहून त्यावेळचा करुणास्पद प्रसंग नाट्यरूपानें रंगभूमीवर कुशलतेनें आणण्याचें श्रेय

तोतंयाच्या बंडासच दिलें पाहिजे. सवाईमाधवरावांचा शोचनीय मृत्यु कोणास ठाऊक नाहीं ? परंतु इंग्रजी कविसार्वभौमाच्या लोकोत्तर प्रतिभेनें निर्मिलेल्या हॅमलेट व आयागो या पात्रांना 'सवाईमाधवरावांचा मृत्यु'–या नाटकांत कविकल्पनेनें मराठी अवतार घ्यावयास लाविलें आहे ! सवाई-माधवरावांच्या मृत्यूची मीमांसा व हॅमलेट व आयागो यांचें रूपांतरानें साम्यप्रदर्शन हेंच सवाईमाधवराव नाटकाचें मुख्य प्रयोजन आहे. आतां हॅमलेट व सवाईमाधवराव यांत साम्य किती व कोठें आहे, तसेंच आयागो व केशवशास्त्री यांत साधर्म्य किती व कोणतें आहे याचा बरोबर निर्णय करण्याचें काम हॅमलेट, आथेल्लो व सवाईमाधवराव यांचें परिशीलन करणाऱ्या रसज्ञ पंडितांचें आहे. आम्हांला येथें एवढेंच सांगावयाचें आहे कीं वरील पात्रांच्या साम्याची कल्पनाच अभिनव व म्हणूनच कुतूहलास्पद आहे. कल्याणच्या सुभेदाराची सून कल्याणच्या लुटींत सांपडली. ती आबाजी सोनदेव यांनीं छत्रपति शिवाजीराजे यांस नजर केली. परंतु नीतिमान् व जितेंद्रिय महाराजांनीं तिला मातेचा मान देऊन बहुमानपुरःसर तिच्या पतीकडे परत पाठविलें. ही लोकोत्तर गोष्ट शिवभक्त मोठ्या प्रेमानें किती वेळां तरी सांगतात व श्रोतेही नव्या आनंदानें ती किती वेळां तरी ऐकतात ! पण प्रस्तुत प्रसंगाला उज्ज्वल प्रतिभादुकूल नेसवून रसिकजनरंजन करण्याचें काम शिवपाविऱ्यानें प्रथम केलें. ऐतिहासिक प्रसंगावरील हीं नवीं नाटकें संविधानक-चमत्कृति, प्रतिभाविलास व सुश्लिष्ट वस्तुकल्पना या दृष्टीनें रसिकांस अधिक आदरणीय झालीं आहेत.

'जयपाळ' हें नाटक रूपांतरात्मक आहे; स्वतंत्र नाहीं. बायबलाच्या जुन्या करारांतील जॉबच्या कथानकाची ही छाया आहे असा रा. ब. महाजनींचा अभिप्राय आहे. रा. देव या नाटकासंबंधानें लिहितात, 'जयपाळ नाटकांत मातृवात्सल्य व पुत्रप्रेम या मनोवृत्तींचें अत्यंत मनोहर आणि हृदय-द्रावक चित्र प्रभावती, चंद्रकेतु, व जयपाळ यांच्या संभाषणांत उठलें आहे. तें वाचून मन तल्लीन होतें. हें चित्र काढणाऱ्या कुशल कारागिराच्या भाग्यीं तें सुख लाभलें नसतांना त्यांनीं तो अनुभव असा उठावांत चितारला हें त्यांच्या स्वभावपरिज्ञानाच्या सूक्ष्मत्वाचें व मार्मिकतेचें, तसेंच सहृदयतेचें द्योतक आहे.' हे उद्गार अयथार्थ नाहींत. विष्णुशास्त्री चिपळुणकर यांनीं भाषापद्धति या

निबंधांत जयपाळांतील निसर्गवर्णनाचा एक रम्य उतारा घेऊन ग्रंथकाराची प्रशंसा केली आहे. माधवराव नाटकाच्या तुलनेनें 'जयपाळ' कमी दर्ज्याचें उतरलें आहे असा रसिकांचा एकंदरींत अभिप्राय पडतो. माधवराव रानडे यांनीं १८९७ सालीं मराठी वाङ्मयाचा आढावा काढला. त्यांत नाटकांच्या सदरांत 'माधवराव' व 'जयपाळ' हीं नाटकें अग्रस्थानीं घालून त्यांची माधवरावांनीं योग्य संभावना केली आहे. शिवाय यापूर्वी इंदुप्रकाशांत लेख लिहून त्यांनीं या पुस्तकांचा योग्य परामर्ष घेतलेला आहे. आलीकडे रंगभूमीच्या चालकांनींही पुष्कळ उतारे देऊन या नाटकावर मोठा विस्तृत व फार अनुकूल अभिप्राय दिला आहे. मुंबई युनिव्हर्सिटीनें एम्. ए. च्या परीक्षेच्या मराठी अभ्यासक्रमांत जयपाळ नाटकाला स्थान देऊन आपली गुणग्राहकता दर्शविली ही संतोषाची गोष्ट आहे. मुंबई युनिव्हर्सिटीनें या ग्रंथाची ही केलेली संभावना अस्थानीं आहे असें कित्येक विद्वानांस वाटतें. त्यांच्या मतें त्यांत प्रौढ विद्यार्थ्यांनीं शिकण्यासारखें कांहीं नाहीं. परंतु युनिव्हर्सिटीनें हें पुस्तक, उदात्त व गहन विचार किंवा अपूर्व कल्पना त्यांत आहेत म्हणून नेमिले असें नव्हे, तर ज्या वेळेला इंग्रजी भाषा शिरजोर होऊन मराठीवर करडा अंमल गाजवूं लागली त्या काळांत मराठीची अब्रू राखणारा, तसेंच हल्लींच्या कित्येक नाटकांतील बाष्कळपणा व अश्लीलपणा यापासून अगदीं अलिप्त असलेला व सन्मार्गबोधक असा जुना नमुनेदार ग्रंथ म्हणून युनिव्हर्सिटीनें त्याचा आदर केला असावा असें आम्हांस वाटतें. बालबोध 'आनंदगीतें;' अत्यंत अव्यवस्थितपणें, अपूर्णपणें व अशुद्धपणें संपादिलेली 'काव्यकौमुदी;' नीरस, बोजड, पुष्कळ ठिकाणीं संदिग्ध तात्पर्याचा व चुटकेवजा 'मननामोद;' असले ग्रंथ उच्चतम पदवीच्या परीक्षेचा अभ्यास करणाऱ्या प्रौढवयस्क, चिकित्सक, व विचारक्षम विद्यार्थ्यांना शिकावयाची पाळी यावी ही मात्र खेदाची गोष्ट आहे! अस्तु. टाइम्स ऑफ इंडिया दैनिकानें विनायकरावांवरील निधन-लेखांत त्यांच्या नाटकरूप वाङ्मयसेवेचीच विशेष प्रशंसा केली आहे. अशी मार्मिक टीका करणारा कोणी तरी मराठी पंडित असला पाहिजे. पूर्वोक्त नाटकांशिवाय 'मध्यहिंदुस्थानचा इतिहास' व दुसरे कांहीं मराठी लेख विनायकरावांनीं लिहिले. परंतु ते त्यांस विशेष प्रतिष्ठावह नाहींत. येथपर्यंत विनायकरावांच्या पूर्वचरित्रांतील कामगिरीच्या स्वरूपाचें थोडेसें आविष्करण झालें. आतां आपण

त्यांच्या उत्तरचरित्रांतील कर्तृत्वाचें थोडेसें पर्यालोचन करूं या.

सर टी माधवराव इ. स. १८७३ मध्यें इंदुरास दिवाण होऊन आले. यांच्या आगमनामध्यें विनायकरावांच्या भावी अभ्युदयाचें बीज आहे. राजगुरुत्वाच्या अखेरीपर्यंत विनायकरावांचा सरस्वतीच्या उज्ज्वल प्रासादांत स्वच्छंद सुखसंचार होता. सात्त्विक व निर्मळ आनंदाचा ते यथेच्छ उपभोग घेत होते. यापुढें राजलक्ष्मीच्या राजस विलासमंदिरांत त्यांचा प्रवेश होण्याचा योग आला. त्यामुळें त्यांच्या ऐहिक भाग्याची परिसीमा झाली ही गोष्ट खरी आहे; तथापि एकान्त शारदोपासना व तिच्यापासून होणारा अनिर्वचनीय आनंद यांस ते कायमचे मुकले! सर टी माधवराव मोठे मुत्सद्दी म्हणून नांवाजलेले होते. त्यांना माणसाची पारख उत्तम होती. अनुभविक व नजरबाज सराफ ज्याप्रमाणें काचखंडपुंजांत चुकून पडलेला तेजस्वी हिरा चटकन् निवडून काढतो त्याप्रमाणें माधवरावांनीं इंदूरच्या अधिकारिवर्गांतून एकदम विनायकरावांस वेंचून काढलें, व त्यांस हाताशीं धरून प्रथम न्यायखात्यांत व पुढें राजकीय खात्यांतही प्रविष्ट केलें. अनभ्यस्त असतांही हीं नवीं कामें विनायकरावांनीं चोख रीतीनें पार पाडलीं. यामुळें दिवाणसाहेबांचा विनायकरावांवर विशेष लोभ जडला. परंतु ही गोष्ट त्यावेळचे इंदूराधिपति श्रीमंत तुकोजीराव यांस मानवली नाहीं. त्यांना विनायकराव आपल्या कक्षेंत व तंत्रांत हवे होते. पण विनायकरावांच्या स्वतंत्र बुद्धीला पायबंद नको होता. यामुळें श्री. तुकोजीरावांच्या मनांतून विनायकराव दिवसेंदिवस उतरत चालले; व याचा कटु अनुभवही विनायकरावांस प्रत्यहीं येत चालला. पुढें दोन वर्षांनीं म्हणजे १८७५ सालीं सर टी माधवराव बडोद्यास दिवाण होऊन गेले. तेथून त्यांनीं विनायकरावांना बडोद्यास पाचारण केलें. इंदोरच्या महाराजांशीं आपलें जुळणें कठीण असें वाटून विनायकराव इंदूर सोडून बडोद्यास गेले. तेथें माधवरावांच्या हाताखालीं ते क्रमाक्रमानें १५०० रुपयांवर नायब दिवाण झाले. विनायकरावांकडे खाजगी, पोलीस, शिक्षण, न्याय वगैरे अनेक खातीं होतीं व त्यांनीं तत्संबंधीं आपलें काम योग्य रीतीनें बजावलें. श्री. सयाजीराव व माधवराव हे उभयतां विनायकरावांवर प्रसन्न होते. गृहस्थाश्रमाचें खरें सौख्य विनायकरावांस साऱ्या जन्मांत येथेंच पूर्णपणें अनुभवाला मिळालें.

यदि रामा यदिच रमा यदि तनयो विनयधीगुणोपेतः ।
तनये तनयोत्पत्तिः सुरवरनगरे किमाधिक्यम् ? ॥

या भर्तृहरीच्या उक्तीची सार्थकता विनायकरावजींच्या संसारांत दिसत होती. अशा आनंदाच्या भरांत, 'I wonder at my fortune!' असा उद्गार त्यांच्या मुखावाटे निघत असे! पुढें श्री. सयाजीरावांनीं राज्यसूत्रें हातांत घेतलीं तेव्हां सर टी. माधवराव दिवाणगिरी सोडून गेले. यावेळीं महाराजांनी दिवाणाचीं वस्त्रें विनायकरावांस देऊं केलीं. परंतु काजी शाबुद्दीन यांचा दिवाणगिरीवर हक्क आहे तो बाजूला सारून दिवाणगिरी पतकरणें मला ठीक वाटत नाहीं असें विनायकरावांनीं महाराजांस कळविलें! तेव्हां महाराजांनीं काजी शाबुद्दीन यांस दिवाण नेमिलें. विनायकरावांनीं अशा रीतीनें मनाचा थोरपणा दाखविला. पण काजी शाबुद्दीन यांच्या पश्चात् दिवाणगिरीचा मान श्री. सयाजीरावांनीं विनायकरावांस दिला नाहीं. यामुळें विनायकरावांस साहजिकच मोठा अपमान वाटला व त्यांनीं आपल्या नायब दिवाणगिरीचा एकदम राजिनामा देऊन पुण्याकडे प्रयाण केलें! नवीन दिवाणाशीं कांहीं एक संबंध नसणारी पंचवीसशे रुपये दरमहाची एक स्वतंत्र नवीन जागा तुम्हांस देतों असें सांगून विनायकरावांची समजूत घालण्याचा श्रीमंतानीं प्रयत्न करून पाहिला, पण तो व्यर्थ गेला! पुणें येथें असतां इंदूर व बडोदें येथून एकंदर ३५० रुपये पेनशनादाखल विनायकरावांस मिळूं लागले. तथापि पहिल्या प्रतीच्या संस्थानाची दिवाणगिरी करण्याची त्यांची महत्त्वाकांक्षा बलवत्तर होती. ती त्यांस चैन पडूं देईना. कै. नूलकरांसारखें सार्वजनिक काम करून लौकिक संपादन करण्याची त्यांस आतां चांगली संधि होती. 'मराठा'—पत्रानें तशा प्रकारची सूचनाही रावबहादुरांस केली होती. पण वर सांगितल्याप्रमाणें विनायकरावांच्या मनाची स्थिति असल्यामुळें सार्वजनिक काम करण्याकडे त्यांचें मन वळलें नाहीं. ग्वालेरची दिवाणगिरी संपादन करण्याचा त्यांनीं यत्न केला पण तो विफल झाला. पण पुढें लवकरच, पहिल्या प्रतीच्या संस्थानाचा मुख्य दिवाण होण्याची त्यांची महत्त्वाकांक्षा अगदीं अकल्पित रीतीनें सहज सफल झाली. इ. स. १८८६ मध्यें विनायकरावांचे शिष्य युवराज श्रीमंत शिवाजीमहाराज इंदोरच्या गादीवर बसले. त्यांनीं

ताबडतोब आपल्या गुरुवर्यांना पुण्याहून बोलावून आणिलें व बहुमानपुरःसर त्यांस मुख्य दिवाणगिरीचीं वस्त्रें दिलीं. याप्रमाणें विनायकरावांनीं आपल्या महत्त्वाकांक्षेचें शिखर गांठलें. यामुळें त्यांस तात्पुरतें समाधानही वाटलें. मुख्य दिवाणगिरीचें पद, दोन हजार रुपये पगार, सर्व खात्यांवर पूर्ण अखत्यारी अशी सर्व बाजूंनीं वैभवाची लोभनीय स्थिति प्राप्त झाली तरी बडोद्याचे नायब दिवाण असतांही जें सुख व जो आनंद त्यांस लाभला तें सुख व तो आनंद आतां त्यांस स्वप्नांतही अनुभवाला मिळेना! राजकारणांतल्या धकाधकीनें त्यांस अस्वस्थता वाटूं लागली, व दिवाणगिरी पतकरल्याचा अनुताप होऊं लागला! उत्तरोत्तर बिकट परिस्थिति प्राप्त होऊं लागली. तथापि कांहीं काल मोठ्या धैर्यानें व निश्चयानें त्यांनीं संकटपरंपरेला तोंड दिलें. सरदार बुळेप्रकरण, रंगरावाचा मुकदमा, तंट्याभिल्लाचा उपद्रव, धाडेती बोंद्र्याची धामधूम, व खाजगी-विषयींचा कलह अशीं महत्त्वाचीं व गुंतागुंतीचीं कामें विनायकरावांनीं मोठ्या कुशलतेनें पार पाडलीं. शेवटीं निरंकुश दुराराध्य राजसत्ता व स्वतंत्र न्यायनिष्ठा यांच्यांत झटपट उडाली व तिच्यांत स्वतंत्र न्यायनिष्ठा नामोहरम झाली! कापशे-प्रकरणाचा धूमकेतु इंदोरच्या क्षितिजावर एकाएकीं झळकूं लागला! हा अधःपातसूचक अपशकुन झाल्याबरोबर विनायकरावांनीं दिवाणाचें पद सोडलें व पुण्याचा रस्ता धरला! विनायकरावांस हें पतन यशापेक्षांही भूषणास्पद आहे असें रा. देव म्हणतात तें, 'खंडिता एव शोभन्ते वीराधरपयोधराः' या रसिकोक्तीप्रमाणें खरें आहे. बेलगाम राजसत्तेपुढें विनायकरावांनीं मान वांकविली नाहीं यांत खरा विजय त्यांचाच आहे. 'नृपांगणगत खल' भर्तृहरीला शल्यासारखा कां बोंचत होता याचें रहस्य विनायकरावांच्या मनावर चांगलें बिंबलें व 'वारांगनेव नृपनीतिरनेकरूपा' या कव्युक्तीचा प्रत्ययही त्यांस पूर्णपणें आला. पुण्यांत येऊन राहिल्यावरही त्यांच्या मनाला स्वस्थता नव्हती. तशांत शरीरांत पुष्कळ दिवस बिऱ्हाड करून राहिलेला मधुमेह विकार बळावला व त्यामध्येंच त्यांची १८९१ सालीं इहलोकींची यात्रा संपली!

याप्रमाणें अध्यापक, विद्याधिकारी, नाटककार, न्यायाधीश व दिवाण या पांचही अवस्था रा. ब. कीर्तने यांनीं अनुभविल्या. यांपैकीं कोणत्याही अवस्थेंतलें काम उत्कृष्टपणे करण्याची आपली लायकी त्यांनीं सिद्ध करून दाखविली. एकाच भूमिकेवर ते चिरकाल स्थिर झाले असते तर तिच्यांत त्यांचा परमो-

त्कर्ष दिसून आला असता. पण तसें व्हावें असा ईश्वरी संकेत नव्हता. नाटककार व दिवाण या नात्यानें त्यांनीं यश व लक्ष्मी संपादन करून कीर्तनेकुल उज्ज्वल केलें. बुद्धिमान् महाराष्ट्र-ब्राह्मण योग्य अवसर मिळाल्यास केवढी कर्तबगारी करून दाखवितो याचें रा. ब. कीर्तने हे आधुनिक काळांतलें उत्तम उदाहरण होत.

प्रस्तुत ग्रंथसंग्रहांतील तिसरा ग्रंथ रा. देव यांनीं लिहिलेलें रा. ब. कीर्तने यांचें चरित्र होय. या विषयीं थोडेसें लिहून ही प्रस्तावना पुरी करावयाची आहे. चरित्रविषयीभूत व्यक्तीविषयीं प्रेम व आदर, तिच्या संबंधाची विश्वसनीय व विपुल माहिती, चरित्र लिहिण्याची कला व सत्याविषयींचा पक्षपात अशी चतुर्विध सामग्री चरित्रकाराला आवश्यक असते. रा. देव यांस तिची पुष्कळच अनुकूलता असल्यामुळें त्यानीं लिहिलेलें कीर्तने-चरित्र फार चांगलें उतरलें आहे. त्यांनीं चरित्रनायकाचा सर्वांगीण परामर्ष घेतला आहे. चरित्रांत विविध प्रसंग आले असून त्यांवर चरित्रलेखकांनीं प्रांजल अभिप्राय दिले आहेत. कथाप्रसंगानें कुंटे व आनंदाचार्लू यांचीं शब्दचित्रें सुंदर रीतीनें रेखाटलीं आहेत. यांत कांहीं स्थळें अशीं नाजूक आहेत कीं त्यांविषयीं निर्भीडपणें निर्णायक असें कांहीं लिहिणें फार कठीण होतें. बाटल्यांवर खुर्ची ठेऊन तिच्यावर कसरत करणें देखील त्यापेक्षां सोपें असें आम्हांस वाटतें. आम्हीं चरित्रनायकांच्या मुख्य कर्तबगारीचा वरतीं उल्लेख केला आहे. पण तिच्या शिवायही चरित्रनायकाचीं अनेक लहान लहान कर्तव्यक्षेत्रें होतीं. त्यांचा चरित्रकारानें साकल्यानें विचार केला आहे. ती हकीकत रा. देवांनीं लिहिलेल्या चरित्रावरून वाचकांनीं अवश्य वाचावी म्हणजे चरित्रनायकाच्या विषयीं त्यांना सर्व बाजूंनीं योग्य कल्पना येईल. चरित्राच्या आरंभीं महापुरुष-चरित्र-लेखनाविषयींच्या महाराष्ट्रांतील औदासीन्यासंबंधानें रा. देवानीं थोडासा खेद प्रदर्शित केला आहे. परंतु रा. देवांच्या कीर्तने-चरित्रानंतर रानडे, टिळक, मंडलीक, गोखले, भांडारकर यांचीं चरित्रें व दादोबा पांडुरंग व कर्वे यांचीं आत्मचरित्रें यांनीं मराठी वाङ्मयाच्या चरित्राचें दालन संपन्न होत चाललें आहे असें पाहून रा. देव यांस संतोष वाटेल. माधवराव पेशवे व जयपाळ या नाटकांबरोबर रा. देवलिखित कीर्तनेचरित्र छापलें गेलें हें दोन प्रकारांनीं योग्य झालें. एक तर माधवराव व जयपाळ यांचा अभ्यास करणाराला त्या

नाटकांच्या कार्याचा या चरित्रामुळें अगदीं अनायासें माहिती होईल; व दुसरें असें कीं या निमित्तानें पुनर्मुद्रित झालेल्या कीर्तनेचरित्राला अधिक प्रसिद्धि मिळेल व अशा रीतीनें आपल्या श्रमाचें थोडेंबहुत चीज झालें असें समाधानही रा. देवांस वाटेल. प्रस्तुत चरित्राबद्दल रा. देव यांचें प्रेमपूर्वक अभिनंदन करून व या ग्रंथसंग्रहाचा स्वीकार करावा अशी महाराष्ट्र-रसिक-वाचकांस सप्रेम विनंति करून हा अल्प प्रस्तावनालेख आम्ही आटोपता घेतों.

न्यू पूना कॉलेज, पुणें.
डिसेंबर, १९२७.

लक्ष्मणशास्त्री लेले.
(प्रोफेसर, न्यू पूना कॉलेज.)

थोरले माधवराव पेशवे

थोरले माधवराव पेशवे

नांदी

सर्व ब्रह्मांडाच्या उत्पत्तिस्थितिलयांस हेतु जो सच्चिदानंद तो आपलें संरक्षण करो, व मला बुद्धि देओ.

अंक १ ला

प्रवेश १

विदूषक–अरे सूत्रधारा, आज तूं हा कशाचा खटाटोप मांडला आहेस रे? हे लोक काय कारण योजून येथें आले आहेत?

सूत्रधार–तुला कांहीं एक वार्ता देखील ठाऊक नाहीं, अं! तर मग तूं रे काय कारण योजून आलास?

विदूषक–मी, मी? तूं मला सांगितलेंस कीं, विदूषका, प्रयोजन आहे, चल; म्हणून मी आपला गरीब ब्राह्मण आजचा दिवस तरी तूपपोळी चळचळीत मिळेल अशा बेतानें काखेस सोवळेंभांडें मारून आलों. आणखी सूत्रधारा, हा माझा मुलगाही मीं आणिला आहे, पाहा. दुप्पट दक्षिणेचें संधान!

सूत्रधार–विदूषका, तूं तर अकलेचा पूर्ण सागर दिसतोस, गड्या!

विदूषक–तो कसा रे?

सूत्रधार–कसा रे! अरे, मीं काय तुला सांगितलें? मी म्हणालों–विदूषका, तुझें कांहीं प्रयोजन आहे, चल.

विदूषक—मग मी काय बोललों? तुला प्रयोजन आहे म्हणजे मेजवानी आहे, चल.

सूत्रधार—पुनः आपलेंच! अरे, तुला प्रयोजन नव्हे, तुझें प्रयोजन आहे, चल. प्रयोजन म्हणजे कारण.

विदूषक—हं, हं; आतां उमजलों. माझें कारण आहे काय? मग बरें आहे. काय म्हणतोस?

सूत्रधार—माझें साहित्य कर.

विदूषक—मी असा तुझ्यासारिखा दुतोंड्या नाहीं. प्रयोजन नाहीं म्हणतोस, आणि साहित्य तर कर म्हणतोस. तुझें खरें काय समजावें? मी आपला निघून जातों कसा. नाहीं तर एक काय तें सांग.

सूत्रधार—साहित्य म्हणजे पापड, सांडगे, लाडू हें नव्हे, बाबा. साहित्य कर म्हणजे मदत कर. आज माझ्या दैवानें विदूषक तर मला फार विद्वान् मिळाला आहे!

विदूषक—असें काय! तें काम माझें. तूं आतां काय करणार तें सांग म्हणजे त्यासारखी मदत.

सूत्रधार—ऐक तर, सांगतों. हे श्रोतेहो, तुम्हीही ऐका. विदूषका, आज मी या लोकांना मराठी दरबारांत नेऊन तेथील हालहवाल दाखविणार. तें कोणतें मराठी दरबार जर म्हणशील तर बाबा, आतांचें नव्हे. ज्या दरबारांत परद्वीपस्थ लोकांच्या आज्ञा चालतात, व राजे केवळ पिंजऱ्यांतील पोपटाप्रमाणें असून स्वसत्तेच्या छायेस देखील ओळखीत नाहींत, अशा ठिकाणीं मी यांना कशाला नेऊं? तर थोरले श्रीमंत माधवराव साहेब पेशवे, कीं ज्यांनीं प्रजेचें पोटच्या

पुत्राप्रमाणें प्रतिपालन केलें, ज्यांचें नांव ऐकिलें असतां मुसलमानांनीं थरथरां कांपावें, व ज्यांच्या वियोगेंकरून सर्व महाराष्ट्रदेश उदासीन होऊन निस्तेज झाला आहे त्या सत्पुरुषाच्या दरबारीं यांस नेतों, आणि तेथील चमत्कार दाखवितों.

विदूषक—सूत्रधारा, अशी स्तुति करण्याची तुझी चालच आहे. पण यांना तूं मराठी दरबार कां दाखवितोस हे मी समजलों. अरे, चोराच्या वाटा चोरालाच ठाऊक. तुझ्या मनांत मराठी राज्यांत यांस नेलें म्हणजे दाद ना फिर्याद ! सर्व बुचाडून घेऊन अलख गोसावी करून परत पाठविण्यास चिंता नाहीं ! पाहाहो, बाबांनों ! तुमच्या मनांतून धडपणें घरीं निघून जावयाचें असेल तर आपले चालते व्हा. नाहीं तर पेढाऱ्यांचे बडगे आले म्हणून समजाच ! कां सूत्रधारा, होय कीं नाहीं, बोल.

सूत्रधार—तुझें बोडकें बोल आतां ! कोणत्या नक्षत्रावर जन्मला कोण जाणे हा राजहंस ! शेणाचा दिवा ओंवाळा ! कोठें बाप तपश्चर्या करीत बसला होता, तें हें रत्न पोटीं आलें ! लोकांना या या म्हणून सांगावें, तो हा शहाणा जा जा म्हणून सांगतो ! हेंच साहित्य करणार काय रे ?

विदूषक—सूत्रधाराला राग आला. बरें बाबा, जा जा नाहीं, या या म्हणतों. या हो या, आमचा सूत्रधार तुम्हांला मराठी दरबारांत नेऊन लुटणार ! या हो या ! तुमचीं पागोटीं द्या हो द्या ! आमचा सूत्रधार तुम्हांला नेऊन लुटणार ! या हो या ! झालें आतां ?

सूत्रधार—झालें म्हणजे ? असा दिवटा साह्यकारी असल्यावर

होणार नाहीं काय ? पण विदूषका, मराठी राज्य केवळ लुटारू होतें असें तूं समजूं नको. तुझ्यासारख्या शहाण्याची मात्र ही समजूत ! माधवरावाच्या राज्यांत कसें होतें तें आतांच दिसून येईल. तूं घटकाभर स्वस्थ जर असशील तर सर्व चमत्कार दृष्टीस पडतील. (श्रोत्यांस पुनः) हे श्रोतेहो, आतां तयार व्हा; कंबरा बांधा, वायूपेक्षांही जलद वेग देऊन तुमचीं हीं दृश्य जडें येथेंच जों बसलीं आहेत तोंच तुम्हांस सातार्‍यास नेऊन, तेथून पुण्यास आणून, दाखवायाचें तें दाखवून, पुनः येथें सोडितों !

(पडदा पडतो; सूत्रधार व विदूषक निघून जातात.)

प्रवेश २

सातारा—राजवाड्यांत दिवाणखान्याबाहेरील जागा

सदोबा भालदार व गणोबा चोपदार

सदोबा—रामराम, गनबा.

गणोबा—रामराम, रामराम, सदबा रामराम. कां सदबा, भोजन बिजन करूनशेनी आलां कीं न्हाइव ?

सदोबा—त्ये कशाला, गनबा पुसावन्? आज सरकारकचेरी हाय ना. ह्योच सरकार सवारीची आज्ञा घेऊनशेनी ग्येलो तो. आन बगा बायकोन काइ भाकर काइ कोरड्यास ठ्येवलन त्ये बिगिबिगिशी झटदिनी घेतल, अन् बगा भोजन बिगियान आटपुन डोईवर

मुंडासच ठ्येवल बगा, अन् आलों, ह्योच बगा तुमची गाट पडली बगा.

गणोबा—आपुनबी तसच बगा. काय म्हनत्यात न्हाई परसादिन जिन. आज पुन्यासल मुकत्यार आल्यात म्हनुनशेनी इतका थाट केलाया. आपल्या बगन्यांत येकुन असा थाट न्हवताच बगा.

सदोबा—अव त्ये काय राव म्हनता तुमी ! तालिवार त्ये तालिवार. तुका म्हन उगी ऱ्हाव अन् ज्ये ज्ये व्हइल त्ये त्ये पाव. आतां गनबा, तुमी कुनिकड चालला ?

गणोबा—सरकार स्वारीच सुक होऊनशेनी पोषाक चाललाया म्हनुन दिवानखान्यांत सर्व्यास्नी वर्दी द्याया चालली. तयारी आगदि मजी आगदि झालिया. आतां सवारी भाइर येइल. तुमीबी चला चनी. अन् काय ?

सदोबा—आपुन त तयारच हावोत. हा निगालो बगा, रामराम.

गणोबा—रामराम.

(दोघे निघून जातात.)

(पडद्यापलीकडे शब्द होतो.)

प्रवेश ३

रामराज महाराज छतरपति हिंदुपत बादशाहा, खडी ताजीम. नजर रखो, महाराज !

(रामराजा सिंहासनावर जाऊन बसतो, नंतर मुजरे होतात.)

भालदार चोपदार पुकारतात (महाराज छतरपति.)— } रघुनाथराव माधवराव पेशवे पंत प्रधान.

प्रतिनिधि, अमात्य, सचिव, हिंमतबहादर, सरलश्कर, निंबाळकर, घाटगे, मोहिते, खडी ताजीम महाराज!

(सर्व बसल्यानंतर)

रघुनाथराव—सरकारपायांवर घालण्यासाठीं नानासाहेबांचे चिरंजीव माधवराव आणिले आहेत. आजपर्यंत त्यांचा सरकारांनीं परामर्ष घेतला तसाच यांचाही घेणें होतच आहे. अर्ज मिळोन इतकाच.

रामराजा—(माधवरावाकडे बोट दाखवून) नानासाबाचे च्यरंजीव? तोंड त लइ सारकं. जनु त्येच नांव ?

माधवराव—सरकार, मला माधव म्हणतात.

पंतअमात्य—प्रकृति सौम्य, व माधवराव साहेबांच्या आंगीं लीनता आणि साधेपणा फार.

रघुनाथराव—हुशारीहि तशीच आहे.

निंबाळकर—दादासाब, माशाच पिल्हु. पव्हायला शिकवन नग. सिंवाच्या बच्च्यास्नी हात्ती दावाया न्हाइ लागत.

रामराजा—व्हय, अन्, कां दादा, (रघुनाथरावास) नानासाब बी लइ चांगला परानी ! सावध, शाना, अन्, राजकारनी. त्येन बगा योका कामाला शंबर युक्ति लडवून पाव्या !

रघुनाथराव—जी, सरकारच्या ध्यानांत असलें म्हणजे झालें.

रामराजा—कां माधवराव, आतां तुमी आमच कारबारी, तुमच्या तिर्थरुपाच आमास्नी इस्मरन पाडा, मजी झाल.

माधवराव—जी, सरकारपायांची कृपा असली म्हणजे—हो, आमचा सेवकधर्म, चाकरी घेणें पायांकडे आहे.

सचिव—ठीक. (हिम्मतबहाद्दरास) कां उत्तर कसें योग्य आहे, पाहिलें ना?

हिम्मतबहाद्दर—त्ये काय? सरकारच इचारनबी लइ गोड; अनि उत्तरबी लइ गोड!

रामराजा—खजिन्यावरच कामगार कुट हायता? आन अटरा कारखान्यावरच बी?

कामगार दोहींकडील } आज्ञा, हजर सरकार! वस्त्रांची तयारी आहे, सर्व गोष्टींची तयारी आहे, महाराज!

रामराजा—आना, त, वस्त्र.

खजिनदार—आज्ञा महाराज. (वस्त्रें आणून देतो.)

रामराजा—या माधवराव, घ्या.

रघुनाथराव—व्हा, व्हा, पुढें व्हा.

रामराजा—(वस्त्रें दिल्यानंतर) आतां नीट खबरदारीन कारबार करा. नानासाबाचं आमासनी लइ दुक झाल, अपरंपार. पन तुमास्नी पाऊन आता संतोस झाला. त्यो बगा हिम्मतभादर, मला मद्दा दुःकाचा दीस ग्येला.

हिम्मतबहाद्दर—काय सांगु सरकार! अन् मी सूर्येनारायनाला अरग्य द्येत होतों. अन् पुकारा झाला नानासाब ग्येल्याचा. अन् सरकार, झाला र झाला घात म्हटल न, आरग्या गळाला! अन् त्योच

सरकारदर्शनाला बातमी घ्येवी म्हनुनशेनी आलों. त्यो परसंग काय! आता ठीक झाल.

तासांवरील—अकराव्याचा अंबल हाय. घडी भरत आली, महाराज!

(पानसुपारी वांटितात आणि नंतर कचेरी बरखास्त होते.)

प्रवेश ४

सूत्रधार व विदूषक

वि०—काय रे सूत्रधारा, कशाची रे कचेरी ही! विडे वांटणारानें मला वेलदोडे बिलदोडे कांहीं दिले नाहींत. अशी कोठें चाल असते?

सू०—अरे, मग मागायाचे होतेस कीं नाहीं?

वि०—अरे, तो कोठला खडतर म्हातारा वांटणारा होता; तो लवंगा देखील देईना!

सू०—लवंगा तरी तूं मागितल्यास?

वि०—मागितल्या म्हणजे! तुझ्या मनांत राहतों कीं काय? पण तो कसला खाट! मला म्हणाला थांब. लंवगांबद्दल तुझ्या घशांत मिर्च्यांची पूड कोंदायास आणितों! नाहीं तर नाहीं, पण हा विदूषकराजाचा मान काय रे! थुः! थुः! थुः! त्या कचेरीच्या तोंडावर थुः! त्या म्हातारड्याच्या तोंडावर थुः!

सू०—अहो विदूषकराजे, रागावूं नका. पुण्यास तर तुम्ही चला. तुमची चंगाळी देतों उडवून! तेथें माझी ओळख आहे, पशानें वेलदोडे तुझ्या तोंडांत भरतों! चल तर खरा.

वि०—लुच्चा आहेस तूं ! त्या म्हातारड्याचा बाप तूं ! गुलामा कोल्ह्या, वेलदोडे मात्र खाशील तूं आणि सालपटें तेवढीं माझ्या घशांत कोंदशील !

सू०—नाहीं रे, त्याची कां तुला काळजी ?

वि०—कां काळजी ! माझ्या घशाची मला नको काळजी, तर का तूं बाळगशील ?

सू०—पुरे रे बाबा, तुझी बडबड ! सोलून दाणे दाणे तुझ्या घशांत घालीन. उमजलास ?

वि०—मग चिंता नाहीं; मग चल तर; आतां कोतवालघोड्या-सारिखा नाचत येतों. चल. (दोघे निघून जातात.)

पहिला अंक समाप्त.

अंक २ रा

प्रवेश १

पुणें—शनवारवाड्यांतील कचेरी

रामाजीपंत व चिंतोपंत (दोघे कारकून)

रामाजी०—कां चिंतोपंत, श्रीमंतांची स्वारी कोणीकडे आहे? तुम्ही अगदीं जवळ असणारे लोक म्हणून विचारतों.

चिंतो०—जवळ असणारे, अगदीं जवळ असणारे खरे. श्रीमंत कांहीं राजकारणी बेतांत गुंतले आहेत. तेथेंच रघुनाथरावदादा, सखाराम बापू, त्रिंबकमामा, रामशास्त्रीबावा, आणखी कांहीं जड पारडीं बसलीं आहेत.

रामाजी०—मामा! त्रिंबकराव मामा! अहो, ते दक्षिणेंत गेले होते ना? दोन चार दिवसांपूर्वी आले वाटतें. ऐकत होतों, तिकडून खंडणी घेऊन येतात म्हणून. बाळाजीपंत म्हणत होते. एकूण मामांची स्वारी आली अँ? ही मंडळी बसून किती वेळ झाला?

चिंतो०—झाला, तास एक होत आला. काय सांगूं? श्रीमंतांची कामाविषयीं दक्षता, शहाणपण आणि जलदी हीं कांहीं कोणाला साधायाचीं नाहींत! अल्पवयांत असे गुण असणें फार विरळा. पण जाऊं द्या. मला कांहीं कामासाठीं जावयाचें आहे तेव्हां लवकर गेलें पाहिजे. (निघून जातो.)

प्रवेश २

माधवराव साहेब पेशवे, रघुनाथराव दादा, त्रिंबकमामा, रामशास्त्रीबावा, सखारामपंत, आणखी कोणीकोणी मंडळी

रघुनाथराव—मामा, माझी मीं सल्ला दिली. बोला, आतां परचक्र तर अगदीं नजीक येऊन ठेपलें. काय आंगावर तुटून पडावें, कीं आपण आपल्या गोटांतच लपून असावें ? कसें करावें ? मला तर बेलाशक आंगावर तुटून पडावें असें वाटतें.

त्रिंबकमामा—दादा, मला असें वाटतें. आपण होऊन—ऐकून घ्या,—आपण होऊन निजामअल्लीच्या आंगावर जाण्याच्या खटपटींत पडूं नये. आपल्या गोटांत मात्र तयारी कडेकोट ठेवावी. तो जवळ आला म्हणून चिंता नाहीं, आणि त्याहीपेक्षां, हीं आपलीं लष्करें थकून आलीं आहेत. तूर्त आपला कमजोर आहे, तेव्हां सोईची गोष्ट करून त्याची समजूत पाडावी हें बरें. आतां मजकडून म्हणाल तर लढाईला एव्हां याक्षणीं सिद्धता आहे; परंतु उत्तम पक्ष हा दिसतो. यावर श्रीमंत काय म्हणतात तें समजण्यांत आलें पाहिजे.

रघुनाथ०—छेः छेः छे, हा अगदीं भिकार सल्ला! यांत कांहीं अर्थ नाहीं. मार जाऊन कधीं पाहिली होती कीं नव्हती, अशी खोडकी जिरवावी त्या यवनाची! मामा म्हणतात अशांत भागूबाईपणा येतो. समरांगण गांठण्यासारखी मौज नाहीं! असेंही करितां जरी पराजय झाला तरी भागूबाईपेक्षां बरें! कां रामशास्त्रीबावा ?

रामशास्त्री—आपणा उभयतांच्या बोलण्यावरून असें अनुमान होतें कीं, वर्तमानकालीं स्वकीय सैन्याचा गौण पक्ष आहे. अतएव युद्धसंग्राम न करितां या व्यतिरिक्त अन्योपायाची योजना करून पर-चक्राचें निवारण करावें हें उचित दिसतें. तस्मात् मामा जें म्हणतात त्यास माझें अनुमोदन आहे. आतां यावर श्रीमंतांची काय आज्ञा होणें ती होईल.

माधवराव—दादा, मामा व शास्त्रीबावा यांनीं अनुक्रमानें आपापलें म्हणणें कळविलें. सखारामपंत, आतां तुम्हीं आपलें कळवा म्हणजे झालें.

सखारामपंत—माझा कांहीं निराळा अर्ज नाहीं. दोन्हीही युक्ति आहेत.

राम०—सखारामपंत, असें बोलण्याची ही वेळ नव्हे.

त्रिंबक०—दादांचा विचार माझ्या तर पसंतीस मुळींच येत नाहीं. कांहीं करणें तरी प्रसंग पाहून करणें, हा प्रशस्त मार्ग आहे. राज्य-कारभारांत युक्तिप्रयुक्ति सर्व ठिकाणीं जोडल्या पाहिजेत. केवळ धर कीं झोडप, मारीन किंवा मरेन असें म्हटल्यानें व्यवस्था होत नसते.

राघोबा०—नाहीं तर काय मामा, घरीं बसल्यानें व्यवस्था होत असते ?

त्रिंबक०—घरीं बसावें असा विचार मीं श्रीमंतांस दिलाच नाहीं. परंतु घरीं बसून कार्यसिद्धि योग्य रीतीनें होत असल्यास त्यांत म्हणजे भागूबाईपणा येतो असें मला वाटत नाहीं. कांहीं होओ,

पराजय कां होईना; लढाई करायाचीच; हा अविचाराचा दुराग्रह आहे. दादा, आपण असें बोलतां हाच चमत्कार !

माधव०—हें ठीक नाहीं. अहो दादा, अहो मामा, शत्रूच मात्र वाद करण्यास योग्य. त्याशीं भांडणें सोडून आपण आपल्यांतच कलह मांडला तर कसें ? मामा म्हणतात ते मलाही बरें दिसते. ज्याअर्थी आपलें लष्कर थकलें आहे व कमीही आहे त्याअर्थीं निजामअल्लीची समजूत पाडून त्यास परतवावें हें ठीक, त्यांतच कार्यसिद्धि आहे. यवनांच्या गर्वाचे खंडन करण्यास आणखी पुष्कळ प्रसंग येतील. सखारामपंत, काल निजामअल्लीचा काय निरोप आला तो पुनः सांगा पाहूं ?

सखाराम०—त्या यवनाच्या म्हणण्यांत आपण त्यास बेदर, औरंगाबाद, वगैरे त्याजपासून घेतलेले सर्व मुलूख सोडावे.

माधव०—त्याला अशी थैली लिहा कीं, बेदर आणि औरंगाबाद मिळून आम्ही तुम्हांपासून आज तागाईत साल दरसाल सत्तावीस लाख रुपये घेत होतों. त्यास ही थैली पाहतांच तुम्ही येथून ठाणें उठवून जर निघून गेलां तर बेदर आणि औरंगाबादेबद्दलचे सदरहू २७,००,००० रुपये आम्ही मागणार नाहीं; परंतु ठाणें जर न उठवाल तर पेशव्यांची शक्ति किती आहे हें दाखवूं. लिहा—सखारामपंत अशी थैली लिहून आतां शिक्कामोर्तब करावयास घेऊन या.

सखाराम०—जी आज्ञा. लिहून आणतों (निघून जातो. पाठीमागून राघोबादादाही कांहीं काम आहे म्हणून निघून जातात.)

त्रिंबक०—दादांना राग आला आहे असें दिसतें. आपण युक्ति काढली हीच ठीक. दादांचें बोलणें थोडें अविचाराचें होतें.

राम०—क्रुद्ध मुद्रा दिसली खरी; परंतु त्यांत अर्थ काय ? झालें हेंच यथायोग्य झालें.

माधव०—(हंसून) दादांची प्रकृति थोडी तापट आहे. म्हटलें असतां, झालें यांत त्यांस राग यावा असें कांहींच नाहीं; व असें करण्यांत त्यांचें मन दु:खवावें हा आमचा हेतुही नाहीं. असें असतां त्यांना राग आला असें दिसतें. असो, वडील आहेत. (पुन: हंसून) तीर्थरूप गेले त्यांच्या पाठीमागें हेच आमचा सांभाळ-कर्ते. तेव्हां राग जरी आला तरी राहायाचा नाहीं. चला आतां. कोणीकडून एक तर काम उरकलें. दादांची समजूत मग पाडतां येईल. बरें आहे, जा आतां. (सर्व उठून जातात.)

प्रवेश ३

राघोबादादा व सखारामबापू

राघोबा०—का सखारामबापू—(रामा दार घे ओढून) का बापू, चमत्कार कसा आहे पाहिलांत ना ? आम्हीं आज इतके दिवस कारभार पाहिला, पण आज मूर्ख ठरलों ! आम्हांलाच समजेना ! आम्हांलाच उमजेना ! काय शाहाणे ते तो मामा आणि तो शास्त्री ! माधवराव काल नागवा फिरत होता; अझून तोंडचा जार नाहीं वाळला; ओंठ पिळला तर दूध निघेल; आणि आज मला सवाहात

लांब गोष्टी सांगूं लागला ! " मामा म्हणतात तें बरें दिसतें, त्यांतच कार्यसिद्धि आहे. " असा मला बुद्धिवाद करितो ! मी येवढा झालों ! माझ्यापेक्षां हा पोर शाहाणा काय हो ? काय बापू एक एक चमत्कार सांगूं ? आतांच्या काळचीं पोरेंच अशीं ! नाहीं तर मी सांगेन तें याणें निमूटपणें ऐकावें. बरें आतां पाहतों, कसें माझ्याशिवाय राज्य चालतें तें ! पाहातों ना आतां ! तेथें तोंडानें गोष्टी नाहीं सांगायाच्या ! उद्यां उजेडूं तर द्या; साफ आम्ही काम पाहात नाहीं असें मी म्हणणार ! हा सगळा पोरवडा होणार. यांत कांहीं अर्थ नाहीं. तुम्हांला सांगतों मीं सोडिलें कीं, लागलीच तुम्ही काम सोडा. आणखी जितके आपल्या पक्षाचे आहेत तितक्यांना अशीच ताकीद द्या. असें केल्यावर माधवराव जर दुसरे दिवशीं पायां न पडेल तर माझें नांवच निराळें ! का कसें ? तुमच्या मनास येत नाहीं असें दिसतें !

सखाराम०—माझ्याकडून ना नाहीं. आपण जो बेत कराल त्यांत मी आहें. जोंपर्यंत या शरीरांत अस्थि आणि चर्म आहेत तोंपर्यंत मी आपणांशिवाय कोठेंही व कधींही राहणार नाहीं. आपण जी आज्ञा कराल ती करण्यास मी सदा तयारच आहें, याविषयीं आपल्या मनांत तिळमात्र संशय येऊं नये.

राघोबा०—हीच तर तुमची आमची आणभाक. उद्यां सूर्य जों क्षितिजावर आला नाहीं तोंच माधवरावाच्या कारभारांत घोटाळा करून सोडितों. आपण कामांतून निघालों म्हणजे अर्थात् झालेंच हें, यांत कांहीं संशय नाहीं. हें तुम्हीं समजून ठेवा. चला आतां

आपण जाऊं. उद्यां असें करायाचें बरें? आज सर्वांना अगदीं ताकीद करून ठेवा.

(दोघे निघून जातात.)

प्रवेश ४

रघुनाथरावाचा दिवाणखाना

रघुनाथराव व आनंदीबाई

रघुनाथ०—(मनाशींच) काय बेटा चमत्कार! हं:! शाबास—अरे, मी रघुनाथराव आणि मला असें! हं:! काळच तसा आला आहे! हं.

आनंदी०—कां आज लवकर येणें झालें? जायाचें तेव्हां म्हणायाचें कीं "आज बाबा मला उशीर होईल. कांहीं फार निकडीचें काम आहे." आणि यायाचें तर लवकर. तेव्हां लोकांनीं त्या बोलण्याचा काय नेम धरावा?

रघुनाथ०—अगे आतां काय, लवकर काय आणि उशीरां काय! सगळाच चमत्कार आहे! आजचें तुला वर्तमान काय ठाऊक आहे?

आनंदी०—तें काय बाई? येथून गडबडीनें जायाचें, उशीरानें येईन म्हणून. तेवढें मात्र मला ठाऊक. काय झालें काय?

रघुनाथ०—अगे, आम्ही म्हणजे त्या माधवरावाला कोठल्या झाडाचा पाला असें वाटतें! उद्यां साफ आम्ही काम पाहात नाहीं म्हणून सांगणार. मग पाहातोंना कसा राज्यकारभार चालतो तो! तसेंच

सखारामपंत, तसेंच सर्व मंडळी करणार. तूं पाहा तर खरी, त्याची कशी ब्र्यें करून टाकतों ती !

आनंदी०—असें झालें तरी काय ? माधव कांहीं बोलला कीं काय ?

रघुनाथ०—अगे बोलायाचें तें काय ? आम्हीं सांगितलेले ऐकत नाहीं आणि तो मामा सांगेल व तो शास्त्री सांगेल तें खरें ! तो बाळकृष्णबावांच्या जाग्यावर ठेविला आहेना ? तो शास्त्री. पोरखेळ मांडला आहे आणि काय ?

आनंदी०—आतां समजलें ! हा सगळा त्या रमाचा खेळ आहे. ती दिसायाला मोठी भाबडी दिसते. पण, अग बाई, मोठी खबरदार बायको आहे हो ! तिचा हा सारा खेळ !

रघुनाथ०—तें काय ? रमाचा खेळ कसा ? असेल बाबा कोणी सांगावें ? या आतांच्या पोरी काय नवऱ्यांना सांगतील आणि काय नाहीं याचा नेम नाहीं ! काय रमाचा खेळ ! कसा कसा, सांग सांग बरें.

आनंदी०—मामा जेव्हां आले तेव्हां अगोदर माधवरावाकडे गेले, आणि मग रमाच्या महालांत गेले. तेथे (रघुनाथरावाकडे बोट दाखवून) विषयीं कांहीं कांहीं बोलले. " सगळें हातींच असायाचें. स्वभाव कांहीं चांगला नाहीं. माधवरावाचे कांहीं चालूं द्यायाचें नाही असा बेत असायाचा."—एक कां दोन—अशीच भाकडकथा सांगत होते. ती रखमाई, रमाची लुगडें नेशिवणारी, ती मला सांगत होती. तेंच रमा लोकांनीं सांगितलेलें ऐकून घेऊन नवऱ्याजवळ बोलली, असें वाटतें. नवरा काय मेला दळ्या बाईलबुद्ध्या, म्हणून असें झालें.

रघुनाथ०—असें काय? हें आंतलें कोणाला ठाऊक? हीं बायकांचीं सांगणीं आणि नवऱ्यांचीं ऐकणीं आपणाला नव्हतीं कधीं ठाऊक! गादीवर बसलें म्हणजे झालें असें नाहीं कांहीं. बरें, आतां पाहतों. कसा कारभार चालतो तें पाहातों. दुसरे दिवशीं जर पायां न पडला माझ्या, आणि दादा कारभार पाहा न म्हणाला, तर तुला उजवी मिशी देईन उतरून!

आनंदी०—हो, येईल तर काय झालें. पण मग एक. कितीकां पायां पडेना! मी नाहींच येत! हेंच उत्तर! मग अर्धे राज्य घ्यावें तेव्हां काम पाहावें. असें केलें म्हणजे त्याची खोडकी जिरेल आणि त्या मेल्यांचे डोळे उघडतील!

रघुनाथ०—आतां तोच बेत धरला आहे. अर्धे राज्य घेईन तेव्हां काम पाहीन. हाच निश्चय.

दुसरा अंक समाप्त.

अंक ३ रा

प्रवेश १

माधवरावाचा दिवाणखाना

माधवराव साहेब, त्रिंबकमामा, गोपाळराव पटवर्धन, आपा बळवंत, मल्हारराव रास्ते, नाना फडनवीस, रामशास्त्रीबोवा

त्रिंबक०—आज इतक्या प्रात:कालीं लगबगीनें बोलावूं कां पाठविलें ? जासूद आला आणि आतांच बोलाविलें आहे म्हणाला, म्हणून जपजाप तसाच राहिला; फक्त संध्या झाली होती आणि तसाच आलों.

माधव०—ठीक केलें. तसेंच कांहीं निकडीचें काम आहे म्हणून बोलाविलें. जपजाप काय, मग होईल. काल निजामअल्लीविषयीं निर्णय ठरवून मीं आपल्या म्हणण्याप्रमाणें हुकूम दिला. त्यावरून वाटतें दादांस राग आला. आज आपल्या आयनेमहालांतून बाहेर आलों तों दादा, सखारामपंत व आणखी कितीएक बाहेर उभे होते. तेव्हां काय म्हणून विचारितांच लागलींच राजीनामे दहा पांच असामींचे स्वाधीन केले ! मग दादांस मी म्हणालों "असें करण्याचें कारण काय ? " तेव्हां त्यांणीं उत्तर केलें कीं, 'कारण म्हणून कांहीं नाहीं, उगीच कारभाराची कटकट कशाला पाहिजे म्हणून आम्ही

सोडितों.' मग मी तरी कशाला आग्रह धरूं ? तेथून निघालों तों येथें आलों.

त्रिंबक०—हा काय विलक्षण राग ! त्यांच्या मनांत आम्हीं जरी वास्तविक सांगायाचें तें सांगितलें तरी आपण आमचें न ऐकतां आपलें ऐकावें.

गोपाळ०—सरकारी कामांत अशा गोष्टींचा राग काय उपयोगी ? दादांनीं एवढी तेवढी गोष्ट मनांत धरावी हें ठीक नाहीं.

माधव०—तें सगळें खरें; पण येऊन बेतली, पुढें उपाय काय ? बोला. मी, शास्त्रीबोवा, आपणाकडून सांगतों, मी म्हणून दादांना तुम्ही याच असें ह्या तोंडानें म्हणणार नाहीं. त्यांना वाटलें असेल, माधवराव काय पोर आहे, आपणाशिवाय त्याच्या हातून काय होणार ? तेव्हां आपणाला एवढें तर पाहिलें पाहिजे कीं, त्यांच्याशिवाय चालतें कीं नाहीं. चाललें तर बरें आहे, ते उमजतील. न चाललें, तर त्यांचा वडीलपणाचा मानच आहे. आपणास त्यांच्या पायां पडायास काय हरकत आहे ? का शास्त्रीबोवा, आपण न्यायाधीश आहां, एवढा न्याय उलगडा आतां.

राम०—दादांनीं फार अनुचित कर्म केलें. आतां मला हा राजमार्ग दिसतो कीं, आपण कोणी योग्य, यथाशास्त्र, यथान्याय वागणारा, चतुर व लोकप्रिय गृहस्थ पाहून त्यास कारभाराचें प्रमुखत्व देऊन आपण स्वतः राजधर्म पाहवा आणि राजक्रिया चालवाव्या. आपणांसारख्यांनीं कोणावर अवलंबून असूं नये.

माधव०—सर्व गोष्टींत शास्त्रीबोवा आम्हांस गुरूच्या ठिकाणीं आहेत. तेव्हां त्यांचा उपदेश ऐकणें भाग आहे. बरें तर आतां कारभार कोणाला द्यावा ?

गोपाळ०—त्याविषयीं श्रीमंतांनीं काळजी करूं नये. त्रिंबकमामा-सारिखे कारभारी केल्यावर काम पहिल्यापेक्षां चांगलें चालेल. त्यांस आज्ञा मात्र व्हावी.

माधव०—माझाही विचार असाच आहे. मामांनीं कारभार पाहवा. तसेंच तुम्ही, आपा, मल्हारराव व नाना यांनीं आपआपलीं कामें पाहावीं. न्यायखात्यांत तर (रामशास्त्र्याकडे बोट दाखवून) प्रत्यक्ष ही तेजोरूपी न्यायमूर्तिच उभी आहे ! मामा, तुम्ही आजपासून काम पाहण्यास आरंभ करा.

त्रिंबक०—आम्हांस काय ? जसें सांगणें होईल तसें करायाचें. हे इतके आपले सेवक कामांत असतां दादा रुसून गेले म्हणून चिंता नाहीं. निजामअल्ली तर थैली मान्य करून परत निघून गेला. आपण कारभाराविषयीं कांहीं काळजी करूं नये.

माधव०—झालें तर, एवढ्याकरितां आज आपणां सर्वांना बोलाविलें होतें. असे सुंदर कारभारी मिळाले, आतां मी निसूर झालों. परवां रामशास्त्रीबोवाच म्हणाले कीं, शरीरास जसे अवयव अथवा इमारतीस जसे खांब, तसे राज्यास कारभारी आहेत. जर खांब बळकट असतील तर इमारतही मजबूद राहील. जर अवयव सुदृढ असतील तर शरीरही निरोगी राहील.

राम०—मला थोडी आज्ञा असावी. आम्ही सर्व शरीराचे अवयव खरे; परंतु या अवयवांकडून चलनवलन करविणारा शरीरांत आत्मा म्हणून एक असतो ही उपमा आपणांकडेच येते. असो, आतां आपल्या उपहारास उशीर होईल. ही पुनः मुतपाकांतून वर्दी आली. चला, मामा आतां सर्व व्यवस्था तुम्हांसच ठेवणें भाग आहे. घ्या आज्ञा.

सर्व—आज्ञा व्हावी तर; हुकूम झाल्याप्रमाणें तजवीज करण्यास जातों.

माधव०—ठीक आहे. हा मी चाललों. राज्य सुरक्षित चालून लोक सुखी राहोत म्हणजे झालें. (सर्व निघून जातात.)

प्रवेश २

रमाबाईचा आरसेमहाल

माधवराव व रमाबाई

रमाबाई—(पलंगावर निजली होती ती लगबगीनें उठून) अग बाई, यावयाचें हें मला ठाऊकही नाहीं ! मघां आपा फार घाईनें निघाले आणि म्हणाले कीं, आज फार जरूरीचें काम आहे; तेव्हां वेळ लागेल. म्हणून मी आपली निजल्यें होत्यें. झालें का ? असें काय काम होतें ?

माधव०—होतें. तुम्हांला काय सांगायाचें आहे. बायकांच्या तोंडांत गोष्ट राहत नसते !

रमा०—पुरे पुरे. कधीं बाहेर बोललेलें ऐकिले आहे का? उगीच मेला जातां येतां टोला द्यावा! येथे कोठें राहतें आहे! आतां माझ्या-पाशीं फुटेल पाहा! नाहीं, खरेंच. थट्टेनें नाहीं म्हणत. खरेंच काय झाले?

माधव०—एकदां सांगितले तर खरे. सरकारी कामांत बायकांना काय करायाचे आहे? आमचें राज्य आणि आम्ही हवें तें करूं. तुम्हांला काय त्याचे?

रमा०—वः, बोलूं नाहीं देणार. मी अर्धांगी आहे म्हटले. निम्मी सत्ता माझी आहे. मग नको का मला पाहायाला? नाहीं, खरेंच थट्टा नाहीं.

माधव०—पाहिलें पाहिजे तर.

रमा०—मग, नाहीं का सांगत? नाहीं तर नाहीं जा. मी जों जों म्हणावें तों तो अधिकच!

माधव०—बरें तर सांगतों; तुम्ही आज निजलांच होतां. मी उठून बाहेर गेलों तों आपले दादा उभे! मी त्यांना कां म्हणून विचारिलें मात्र, इतक्यांत आम्ही कांम पाहत नाहीं म्हणाले आणि चालते झाले! तेव्हां अर्थातच दुसरे कारभारी नेमून व्यवस्था ठेवणें भाग आलें. त्रिंबकमामांस कारभार पाहायास सांगितलें; तसेच गोपाळराव, शामराव, आप्पा, नाना, यांना कामें सांगितलीं. शास्त्रीबोवा ते तर आहेतच.

रमा०—तरीच. मामंजींशीं बोलणें झालें तें तर मीं येथें ऐकिलेंच. परंतु हें पुढलें ठाऊक नव्हतें. काय चमत्कार! आज आनंदी सासूबाई

सकाळपासून आल्या नाहींत कीं बोलल्या नाहींत. मघाशीं मी कुंकूं लावीत बसलें होतें आणि त्या आंगावरून गेल्या. पण जशी कांहीं ओळख आहे कीं नाहीं! मी कोण आणि त्या कोण! काय मेलें, आपणाला मात्र लोक नांवें ठेवतील असें वाटतें. परवां मला भरजरी पैठणी आणिली, त्यांना वाईट वाटेल म्हणून, सांगून दुसरी जेव्हां आणवून दिली, तेव्हां मग मी नेसलें. तसेंच अहिल्याबाईकडून महेश्वराहून भेटीचीं वेणींत गुंफायाचीं मोत्यें आलीं होतीं त्यांतलींही थोडीं त्यांच्या स्वाधीन केलीं तेव्हां मग मी घालूं लागलें. कसेंही करा, संतोष नाहीं! असो, वडील आहेत म्हणून शोभलें जातें! आम्हीं केलें असतें म्हणजे मग—कायग बाई पोरी या! असा सगळ्या गांवभर डंका केला असता!

माधव०—वडीलच आहेत. राग केला तसाच लोभही करितील. परंतु दादांनीं असें करावयाचें नव्हतें. (डोळ्यांत अश्रु आणून) इतक्यांतच त्यांणीं आमच्या तीर्थरूपांचे शेवटचे शब्द विसरावयाचे नव्हते! (उसासा टाकून) त्यांचे ते शब्द माझ्या पुरे ध्यानांत आहेत. माझा हात धरून दादांच्या हातांत दिला आणि म्हणाले; माधवा, मी तर चाललों. आणखी एक दोन दिवसांत हें जग मला नाहींसें होईल. आतां एका घटकेंत या संपत्तीचा, या ऐश्वर्याचा व या राज्याचा माझ्याशीं संबंध तुटेल. राज्य करीत असतां या पुण्याच्या लोकांस सुख द्यावें म्हणन मीं पुष्कळ प्रयत्न केला. परंतु त्या चांडाळ यवनाच्या चुरशीनें तें सर्व व्यर्थ गेलें! आतां माझ्या पाठीमागें तूं पेशवा होशील तेव्हां लोकांस सुखी करण्याचे प्रयत्न कर. दादांचें ऐकत जा. तुझें पोरवय आहे. दादा प्रौढ आहेत. आजपर्यंत शिकवणुकीची गोष्ट

मी तुला सांगत आलों. आतां माझ्या ठिकाणींच दादांना समज. आणि दादांस म्हणाले, दादा, माधवास संभाळा. तुमच्या ओट्यांत त्यास घ्या, त्याचें उणें पडूं देऊं नका. ते आतां परदेशी मूल झाले आहे!' जातीनें तो गरीब आहे. दादा, त्याला विसरूं नका. त्याला राज्यरीति शिकवा. त्याच्या कडून यवनास दंड करवा. तुम्ही त्याचे तीर्थरूप व्हा. माझा नव्हे, आतां तो तुमचा मुलगा आहे! फिरवा, माझ्या डोळ्यांसमोर तुम्ही त्याच्या तोंडावरून हात फिरवा! तुम्ही परस्परांवर प्रीति करितां हे पाहून मला मरूं द्या! अरेरे! काय दारुण प्रसंग तो!— नको बाळे, नको डोळ्यांतून पाणी काढूं. भगवत्सत्तेपुढें ब्रह्मदेवाचाही उपाय नाहीं! मग आपण तर माणसें आहों. उगी. (धोतरानें तिचे डोळे पुसतो)

रमा०—इतकें झालें असतां मामंजींनी असें केलें! म्हटलें म्हणजे कोणावांचून कोणाचें अडत नाहीं; पण त्यांनीं असे करायाचें नव्हतें.

माधव०—हो, अडतें कोणाचें? आई मेली तरी दहा दिवसांच्या मुलाचेंही नाहीं अडत. मग हें तर काय? पण इतकेंच कीं दिसण्यांत हें विरुद्ध दिसतें. त्यांणीं आम्हीं एकविचारें असावें, एकचित्तानें राज्य करावें, यात उभयतांस भूषण. परंतु नाहीं, तें यश घेणें आमच्या नशीबीं दिसत नाहीं! आतां आपण तरी तीर्थरूपांचे शब्द खरे करावे. माझी अशी फार इच्छा आहे कीं, या पुण्यांत जिकडेतिकडे हास्यवदनें दृष्टीस पडावीं. कोणी परका गृहस्थ आला असतां त्यास सर्व सुखी दिसावे. परंतु अधिक सुखी कोण? हा कीं हा, हें ओळखितां येऊं नये.

रमा०—हो गड्ये ! मला देखील असेंच वाटतें. पलीकडे मारुती-जवळून बायका पाण्याला जात असल्या म्हणजे मला असें वाटतें कीं, त्या सगळ्यांना माझ्यासारिखीं लुगडीं नेसवावीं, माझ्यासारिखे त्यांनीं दागिने घालावे व माझ्यावर जशी प्रीति आहे तशी त्यांच्या नवऱ्यांनीं त्यांच्यावर करावी. खरें गड्ये, काय असेल हें ! सदा असें वाटतें.

माधव०—शाबास ! राज्यास स्वामीण पाहिजे ती अशीच ! नाहीं तर आमच्या आनंदी—काकू ! अहाहा ! काय सांगूं पण ! दादा जातीनें भाबडे आहेत. त्या पुरुषाच्या आंगीं वैर मुळचें म्हणून नाहीं; परंतु करतो काय ! सांपडला बाईच्या तडाक्यांत ! गेली बुद्धि फिरून ! मी मोठा दैववान् कीं अशी सद्गुणी मुलगी माझ्या वांट्यास आली ! असो, आतां जातों.

(निघून जातो.)

प्रवेश ३

देवघराच्या पुढील सोपा

रामशास्त्री—अरे पांडोबा, श्रीमंतांची स्वारी कोठें आहे ?

पांडोबा—स्नान करून देवघरांत बसले आहेत, जपास आरंभ झाला आहे. गांठ घ्यावयाची आहे ?

राम०—होय, जा जाऊन विनंती कर.

पांडोबा—आज्ञा केली असती; परंतु आज मध्यान्ह झाल्या-

शिवाय कोणीही आलें तरी गडबड करण्यास येऊं नका अशी ताकीद झाली आहे.

राम०—अशी ताकीद झाली आहे ! मध्यान्हकालापर्यंत ? काय रे विठोबा कसें ?

विठोबा—जी साहेब. पांडोबा म्हणतो असेंच. ती वेळ होईपर्यंत आज कोणाचा आंत रिघाव दिसत नाहीं.

राम०—हं हं, तर मग मी आतां जातों. ब्रह्मकर्म आटपून बाहेर आले म्हणजे, मी आलों होतों अशी सूचना करा. विसरूं नका. (निघून जातात.)

प्रवेश ४

रामशास्त्र्यांचा वाडा

रामशास्त्री आणि त्यांची पत्नी

पत्नी—आज दिसण्यांत चित्त उदास दिसतें; याचें काय कारण तें मला सांगितलें पाहिजे.

राम०—उदास खरेंच. वाड्यांत गेलों होतों; तेथें श्रीमंत जप करीत बसले आहेत व दोनप्रहरपावेतों गांठ पडणार नाहीं; असें समजलें !

पत्नी—मग त्यांत वाईट तें काय ? स्नानसंध्या का वाईट ! (हंसत्य).

राम०—वाईट म्हणजे कांहीं संशय कीं काय ? दोन दोन प्रहर स्नानसंध्येंत घालविल्यावर प्रजेचें रक्षण कसें होतें ? इतरांची गोष्ट

निराळी आणि श्रीमंतांची गोष्ट निराळी! त्यांचें मन फिरविण्यास आतां कांहीं युक्ति योजिली पाहिजे. स्वयंपाक सिद्ध असेल तर भोजन करून पुन: जातों.

पत्नी—जाऊन पहात्यें.

(आंत जाऊन आल्यावर)

बाई तर स्वयंपाक आटपून केव्हांची हात जोडून बसली आहे. इकडूनच उशीर.

राम०—शाबास, मी मघांपासून वाट पाहतों आहें! शेवटीं ठपका आम्हांवरच ना! ठीक ठीक, हा उठलों. (निघून जातात.)

प्रवेश ५

शनवारचा वाडा

माधवराव व रामशास्त्री

माधवराव—या शास्त्रीबावा, ठीक आगमन झालें; आपली स्वारी प्रात:काळीं आली होती; परंतु जप करीत बसलों होतों त्यामुळें गांठ पडली नाहीं. ब्राह्मण-कुळांत जन्म घेतला आहे, त्याअर्थीं त्यासारखें कांहीं केलें पाहिजे. जन्मास आल्याचें कांहीं तरी सार्थक नको?

राम०—तसेंच आम्हांसही सार्थक केलें पाहिजे. योगसाधनाचे मार्ग फार उत्तम आहेत. सर्वत्रिभुवनव्यापक आनंदरूपी, असाही असतां अहंकार मोहादिशत्रूंनीं बद्ध झाला जो परमात्मा त्याच्या मुक्तीची इच्छा आपल्या ठिकाणीं झाली आहे; येणेंकरून जीवात्म्याचें कल्याण

होईल. मीही तेंच साधन करणार; परंतु तसें करण्यास हीं ऐहिक सुखें उपयोगीं नाहींत. सर्वसंगपरित्याग करून सुक्षेत्रीं सावधानचित्तानें अधिष्ठित झालें पाहिजे. अतएव काशीक्षेत्रीं जावयाची योजना करून आपली आज्ञा घ्यावयास आलों आहें. आपलीही तशीच इच्छा आहे. म्हणून दुसरी विनंती करितों कीं, आपणही प्रस्थान ठेवून मजबरोबर येण्याचें करावें. काशी म्हणजे केवळ प्रतिकैलास आहे ! तेथें जान्हवीच्या पवित्र उदकाचें त्रिकाल स्नान करून जपजाप्य, योगसाधन व भगवंताच्या मंगल नामाचें स्तवन हींच करण्यांत कालक्षेप करूं.

माधव०—आपला भाव माझ्या लक्षांत पुरा आला नाहीं; परंतु साधारण असें वाटतें कीं, जपजाप्य करीत बसलों होतों त्यावर आपला रोख आहे.

राम०—माझ्या बोलण्यांतील भाव इतकाच कीं, आत्मस्वरूप ओळखण्याची आपणांस इच्छा झाली आहे, ही फार चांगली. याजकरितां आपण मजबरोबर काशीस चलावें. मी आपणांकडून योगमार्गाचें अध्ययन करवीन !

माधव०—आतां तर उमजलोंच ! मी पूर्वीं बोललों तेंच. शास्त्रीबावा, आपण योग्य पुरुष आहां. आपली निस्पृहता पाहून माझें पूर्ण समाधान झालें. आतां आपलें वास्तविक म्हणणें कळवा.

राम०—श्रीमंतांचा........

माधव०—मघांची थट्टा नको. खरें तें सांगा, मी उपदेशास पात्र आहें.

राम०—(हंसून) श्रीमंतांची थट्टा करण्याची माझी योग्यता

नाहीं. आपण जप करीत मध्यान्ह-काल होई तोंपर्यंत जर बसलां तर प्रजेचें संरक्षण कसें होईल ? मुख्यांनीं कारभार पाहणें सोडिलें म्हणजे हाताखालील कामगार अर्थातच आळशी होतात. असें झालें म्हणजे गरीबगुरीबांची दाद कशानें लागते ? आपण जप करीत दोन प्रहरपावेतों बसणार असें जेव्हां ऐकिलें तेव्हां तो जप सर्व अनिष्टांचें मूळ असा मला भासला. आतां आपला मुख्य धर्म प्रजापालन हाच होय. तें जर सशास्त्र झालें तर त्यांतच आपणांस मुक्ति आहे. आपण प्रजेचें संकट दूर करून तिचें रक्षण करावें आणि तिनें आपणासाठीं परमेश्वरापाशीं वर मागावा, असा परस्पर संबंध ज्या राज्यांत राहतो, त्या राज्यास वैकुंठाचीच उपमा योग्य. यास अनेक शास्त्राधार आहेत. केवळ माझेंच म्हणणें असा अर्थ नाहीं.

माधव०—मला शास्त्राधार आपणांपुढें नकोत. आपणच जागृत शास्त्रावतार आहां ! शास्त्रीबावा, आज मला आपण मोठ्या संकटांतून बाहेर काढिलें. नाहीं तर लोकांना थोड्याच दिवसांत माझा कंटाळा आला असता. कारभारी निस्पृही पाहिजेत ते एवढ्याकरितांच.

राम०—माझ्या बोलण्याचा श्रीमंतांस क्रोध आला नाहीं यावरूनच लोक आपल्या स्वभावाची तारीफ करितील. आतां मला आज्ञा असावी.

माधव०—उत्तम. मला आणखी कांहीं गोष्टी विचारावयाच्या आहेत; परंतु आतां अवकाश दिसत नाहीं. दुसरी एकादी संधी लवकरच येवो.

राम०—मी आपला सेवक आहें. दर्शनास दररोज येतच असतों.

(रामशास्त्री निघून जातात.)

माधव०—भला निस्पृही ब्राह्मण ! शाबास! शास्त्रीबोवांस न्यायाधीश केल्यापासून मुलखांत आबादी झाली यांत नवल नाही. असला पुरुष विरळा. माझे सर्व स्तुत्य उद्देश आतां त्यांस कळवून त्यांचें अनुमोदन विचारतो. कोण आहे रे बाहेर? बहिरू—जयाजी—

जयाजी—जी सरकार, आज्ञा, हजर हाय.

माधव०—जयाजी, रामशास्त्र्यांकडे जा आणि म्हण कीं, रात्रीं मीं बोलाविले आहे.

जयाजी—आज्ञा सरकार. (निघून जातो.)

प्रवेश ६

दिवाणखाना

(रात्र झाल्यानंतर)

रामशास्त्री—(दरवाज्यांत) काय रे? कृष्णा गायकोड, श्रीमंतांची स्वारी आंत आहे की नाही ? शोध करून ये बरे. मी आलों आहें म्हणून विनंती कर.

कृष्णा—जी, हुकूम. आब्या, आब्या, ऊठ ऊठ घे काठी.

(आबा जाऊन आल्यानंतर)

जी सरकार ! हुजूर स्वारी तर वाढोळची येऊन बसलिया! अर्ज केला. आमंदी हाटकलय.

(रामशास्त्री आंत जातात)

माधव०–(ताजीम देऊन) नमो नमः, यावें शास्त्रीबावा! आपला येतों म्हणून निरोप आल्यावर येथें येऊन बसलों.

राम०–सेवकांस मान देण्याचा हा एक मार्ग आहे. नाहीं तर आमचा निरोप गेल्याबरोबर आपण यावें ही आमची कोठली योग्यता? धन्यानें चाकरास अहो म्हटलें, म्हणजे सर्व अहो म्हणतात.

माधव०–बसा शास्त्रीबावा, हा लोड.

राम०–आज्ञा.

माधव०–बोलावूं पाठविण्याचें कारण असें कीं, लोकांस सुखावह होतील अशा कांहीं गोष्टी करण्याचा आपण आपणाकडून पाया घालावा, असें वारंवार मनांत येतें. याविषयीं आपली सल्ला विचारावी, असा आज माझा कितीएक दिवसांचा विचार आहे; परंतु वानर म्हणतें पाहांट झाली म्हणजे घर बांधूं, तशी गत झाली. एवढ्या-करितां जासूद पाठविला. आपलें मत कसें आहे ?

राम०–प्रजापालकांचा हा धर्मच आहे कीं, त्यांणीं सदैव लोककल्याणार्थ युक्तिप्रयुक्ति जडवाव्या. आम्हांकडून राजधर्माचें अध्ययन करवीत असतां आमचे आचार्य वारंवार म्हणत कीं, प्रजेस सौख्य व्हावें एतद्विषयीं जो दक्ष तो राजलक्ष्मीपासून आपण किंचितही शोभा न पावतां उलटी तीस शोभा आणतो. भगवंतानें आपणांस लोकांच्या दुःखाचा परिहार करण्याची इच्छा दिली, हें पाहून मला वास्तविक आनंद होतो. भूतदया हा सर्वांसच श्रेष्ठ धर्म आहे. सत्पुरुषांचें असेंच लक्षण.

निर्गुणेष्वपि सत्त्वेषु दयां कुर्वंति साधवः।
न हि संहरते ज्योत्स्नां चंद्रश्चांडालवेश्मनि ॥

तेंच पृथ्वीपतींनीं आपण केले पाहिजे. मलाही कांहीं सूचना करावयाच्या होत्या त्यास आयताच हा संधि आला. प्रथम सांप्रत जी अव्यवस्था असेल ती समूळ उपटून टाकिली पाहिजे. नंतर दुसऱ्या नव्या उपयुक्त व्यवस्था केल्या पाहिजेत.

माधव०—आपण एक दोन सांगा; माझ्यापेक्षां आपणांस अनुभव फार आहे.

राम०—आश्रितांशीं इतक्या नम्रतेनें वागणारे राजे थोडेच असतील. या न्यायाच्या कामांत धर्मशास्त्राप्रमाणें न्याय तर चालतच आहे. परंतु कितीएक असे खटले उभे राहतात कीं, त्यांचा निर्णय व्हावा एतदर्थ अवांतरही अनेक विचार पाहणें भाग येतें. याकरितां कांहीं पंचायती ठरवाव्या आणि त्यांचे ठराव प्रत्येक ठाणेदाराकडे पाठवावे. त्यांणीं त्यांच्या अनुलक्षेंकरून न्यायनिवाडे करावे. या कृत्यास आरंभ करण्यास आज्ञा होईल तर मी करीन. मात्र आपण माझें साहित्य करण्यास नारायणशास्त्री पटवर्धन, कृष्णशास्त्री परांजपे, जनार्दनशास्त्री आठले, महादेवशास्त्री आगाशे आणि त्रिंबकशास्त्री आपटे यांस द्यावें.

माधव०—उत्तम आहे. असें केल्यापासून प्रजेचें चांगलें संरक्षण होईल खरें. शिवाय आपण म्हणतां अशी मंडळी नेमल्यावर काम तडीस जाईलच जाईल.

राम०—या मंडळींत आपण मुख्यस्थानीं येऊन बसलें पाहिजे.

माधव०—अति उत्तम. अग्निहोत्र्याचा होम टळेल; परंतु माझा हा नेम टळणार नाहीं.

राम०—दुसरी अशी सूचना आहे कीं, पानपतची लढाई झाली व तेथें आपला पराभव झाला त्या दिवसापासून आपल्या राज्यांत राहणाऱ्या मुसलमानांस कितीएक कामगार त्रास देतात. याविषयीं बंदोबस्त झाला पाहिजे. त्यांचे बंधुजन इराणी, दुराणी, आफगाणी याणीं जरी उन्मत्त होऊन सदाशिवरावांचा पराजय केला, तरी आपल्या राज्यांत जे राहात होते त्यांनीं आपणांविरुद्ध बोट देखील उचललें नाहीं. त्यांणीं या सुखसमुद्रांतील लाटांचा व या राज्यरीतीचा पुरा अनुभव घेतला होता. त्यापासून झालेले फायदे पुरे समजून ते राज-प्रीतींत किमपि कमी नव्हते. शांतसमुद्रांत बळकट नांगरलेले गलबत तरी कांहीं हालतें; परंतु त्यांचीं मनें अगदीं अस्थिर झाली नाहींत. आपल्या सैन्यांतून सुद्धां ते लढत होते! असें असतां त्यांचा छळ कोणत्या कारणानें करावा?

माधव०—पानपत! पानपत! (उसासा टाकून) मराठ्यांचा पराजय! असो; परंतु शास्त्रीबावा, ही गोष्ट माझ्या कानीं आली नव्हती. हिंदु, मुसलमान इत्यादि अठरापगड जातीचे लोक जे कोणी आमच्या आज्ञा नीट मानून स्वस्थ आहेत त्यांस मी आपल्या पोटच्या लेंकरांसारिखें मानितों. त्यांना कोणी इजा दिली तर ती माझी मान-खंडना असें मी समजतो. यास्तव आज्ञापत्रें लिहून शिक्का-मोर्तब करावयास आणा. त्यांत असें लिहा (रामशास्त्री टिपतात) "आज्ञा करण्यांत येते ऐसाजे, आमच्या कानीं अशी फिर्याद आली आहे कीं,

न्याय पंचायती करण्यास ज्यांना आम्ही मुखत्यार केले त्यांतून कित्येक, यवन वगैरे जातीच्या लोकांस आमच्या हुकुमाविरुद्ध उगीच त्रास देतात. ऐशियास आजतागाईत पासून आमच्या राज्याच्या कोणत्याही भागांतून, कोणत्याही वर्णाकडून कोणत्याही कामगाराविरुद्ध कांहीं तक्शिरीची वाजवी फिर्याद आल्यास त्या कामगारास त्याच्या गैरवर्तणुकीबरहुकूम सजा दिली जाईल. माहार, मांग, चांभार, धेड, मुसलमान हे जरी जातीनें हलके आहेत तरी आपापल्या धर्मानें जोंपर्यंत चालतात तोंपर्यंत आमच्या मेहेरबानगीचें सुख त्यांणीं भोगावें, हें योग्य आहे. सर्वांस महशूर व्हावें." या आज्ञापत्राकरितां, शास्त्रीबावा, मजपेक्षां आपले आभार सर्वांनीं अधिक मानावे. याचें उत्पत्तिस्थान आपण. मी उगाच कारण.

राम०—लोकांच्या आशीर्वादांचा वर्षाव आपणांवर होओ म्हणजे झालें.

माधव०—सर्वांत मोठी गोष्ट ती करावयाची राहिलीच. या वर्षारंभीं तालुके फिरावयास गेलों होतों, तेव्हां एक महा अनाचार दृष्टीस पडला. श्रीमंत लोक आपल्या सत्तेच्या बळेंकरून गरीब बिचाऱ्या दरिद्री कुणब्यांस हवें तेव्हां वेठीस धरून पैसा दिल्याशिवाय पाहिजे तितकें लांब नेतात ! त्यांच्या बायका पोरांची काय दुर्दशा उडत असेल ! असें दिसल्यावरून तेव्हांच मीं जिकडेतिकडे ही चाल बंद करावी म्हणून सांगितलें आणि येथें आल्यानंतर लेखी हुकूम पाठविणार होतों तें तसेंच राहिलें.

राम०—तरीच एकूण आपण पूर्वीं अशी आज्ञा केली होती.

लेखी जरी नसली तरी कामगारांस ती मानणें भाग आहे. आतां नीट समजलों. काल वसई-महालांतून अर्ज घेऊन लोक आले आहेत. तेथील सुभेदार विसाजीपंत अण्णा यांनीं त्या हुकुमाविरुद्ध आचरण केलें. त्यांणीं धरलेले बिगारी येथें आले आहेत. आपण आज्ञा केलेली मला ठाऊक नव्हती म्हणून थोडा मी विचारांत होतों; परंतु आतां विसाजीपंतांनीं मोठा गुन्हा केला हें उघड आहे. त्यांस शिक्षा करणें ती श्रीमंतांनींच स्वत: येऊन करावी.

माधव०—विसाजीपंतांने बिगारी धरिले ? आणि तेही माझ्या आज्ञेविरुद्ध ! आपण उद्यां प्रथम परवाने तयार करून मोर्तबास पाठवा. मग दुसरें काम. त्या परवान्यांत साफ लिहावें कीं, जबरीनें बिगारी धरिल्यास फार मोठी सजा दिली जाईल. विसाजीपंतानें बिगाऱ्यांकडून जें सामान नेवविलें त्याची जप्ती करून लिलांव करून टाका. जो पैसा येईल त्यांतून बिगाऱ्यांची वाजवी दस्तुरी देऊन शिवाय त्या गरिबांस नुकसानीबद्दल योग्य बक्षिसें द्या. बाकी उरेल तें तूर्त अमानतखात्यांत पडूं द्या. विसाजीपंतास तर कामांतून महकूब करा. असे दुष्ट लोक चाकरींत ठेवून उपयोग नाहीं.

राम०—एकदां त्यास क्षमा असावी.

माधव०—नाहीं, न्यायाधीश, या कामांत मी आपलेंही ऐकणार नाहीं. योग्य आज्ञा मोडणें म्हणजे काय आहे हें विसाजीपंतास व सर्वांस कळलें पाहिजे.

(घड्याळावरील माणूस येतो.)

घड्याळजी—तेरा घटका रात झालीया. चवदा घटीचा अंमल हाय, महाराज !

राम०—श्रीमंतांस मीं फार वेळ खोळंबविलें. आतां आज्ञा असावी.

माधव०—बरें आहे; आपणांशीं बोलत असतां दिवसाचा तास आणि तासाचें पळ होतें !

(निघून जातात.)

तिसरा अंक समाप्त.

अंक ४ था

प्रवेश १

बुधवार पेठ—गटारयंत्र

रामभट्ट—काय, शितारामभट्ट, इकडे या, इकडे या; आज कुठें टिळा लाविला? तुमचा तर बाबा, एकही दिवस रिकामा जात नाहीं! आमचीं कपाळें पहा सदां पांढरीं! आज कुठें शक्करभात झोडला?

शिताराम०—छे:, कुठला शक्करभात घेऊन बसलां रामभट? अहो तें तुम्हांला. आज गणेशपंत चांभारगोंदेकराच्या बापाचें श्राद्ध होतें. अँ: साधे गोळे होते नी काय—एकीकडून शिधा यावयाचा तिकडे आतां निघालों आहें.

राम०—(धोतर ओढून) या हो, शिधा येईल पुढें. अरे नारायणभट, हा चालला घर.

नारायण०—कुठे चाललास रे, शिवरामभट? रामभट, हा धरला.

राम०—वेडा, गांवांत काय बातमी चालली आहे, नी हा चालला शिधा आणायाला!

शिताराम०—गांवांत काय चाललें आहे? तर मग बसतों गड्या. कायरे रामभट, गांवांत काय चाललें आहे?

नारायण०—हा वेड्या, तुला कांहींच का नाहीं ठाऊक? (याला काय पाहून शिधा देतात रे?) गांवांत श्रीमंतांच्या आज्ञेवरून कडे-

कोट तयारी चालली आहे. खालीं हैदरअल्ली म्हणून कोणी आहे त्याच्यावर स्वारी होणार. शिंदे, होळकर व गायकवाड यांना आज्ञापत्रें गेलीं आहेत. आतां कायरे थाट! येथून तेथून चोहों बाजूंस लश्करांचीं लश्करें उतरतील!

राम०—अरे उतरतील काय? येऊन उतरलीं.

विदूषक—(मध्येंच) तुमचें आतां फार उत्तम झालें. कोणाचे बाप मरतील, कोणाचे लेक मरतील. तितकीं तुमचीं श्राद्धें वाढलीं!

राम०—मूर्ख बेटा! काय बोलतो पाहा.

विदू०—बोलतो बरोबरच. मग काय, रामभट लागले सांगायाला; करा, बापाय तरपंते, मुलाय तरपंते, दक्षिणाय टाकंते.

नारायण०—तरपंते, तरपंते ठीक! ही व्यक्ति कोठून आली हो येथें?

शिताराम०—कोठून आली कोण जाणे! व्यक्ति पण व्यक्ति आहे!

राम०—जाऊं द्या कीं. तो बडबड्या आहे. अहो, बरी आठवण झाली. भास्करपंत स्मार्त कांहीं अनुष्ठानें बसविणार आहेत. त्यांणीं मला ब्राह्मण आणायास सांगितलें होतें. चला तुम्हांला नेतो. तेथेंही ही बातमी लागेल.

विदू०—महाराजा, रामभट महाराजा, आम्ही एक ब्राह्मण आहें. मोठे विद्वान्. आपणापाशीं आलें आहें. गांवीं आमचा बायको मेले; मूल मुसलमान झाले; घर जळून गेले; तेथून देशत्याग करून येथें आले. सोय झाली तर मोठा पुण्य लागेल. आम्ही येतों.

राम०—अहो तुम्ही कोण? आतांच आमच्यासारिखे बोलत होतां, आणि आतां लागलेच तेलंग्यासारिखे बोलतां ! तर तुमचें नांव, गांव व गोत्र सांगा. तुम्हांलाही नेऊं. ब्राह्मणाची परस्पर सोय झाली तर त्यांत आमचें काय जातें ?

विदू०—माझें नांव शामबक्ष. माझें गांव महंमदपुरी, माझें गोत्र रामभट.

राम०—कोणरे तूं लुच्चा? अशी थट्टा करायास येथें आलास कायरे? चरमी जोडा घेतला आहे काल. योग्यता पाहावी आणि बोलावें. वाळींत टाकून शेणमार करून घालवून देईन. ठाऊक नाहीं !

विदू०—नकोरे बाबा मला शेणमार ! शेणमाराची भीति नाहीं फारशी; पण दुसऱ्यानें आंघोळ करावी लागेल त्याची भीति ! आतांशा आठ आठ दिवसांनीं स्नान करायाचा बेत धरला आहे ! मी आपला पळून जातों कसा. नको तो मला शेणमार !

(विदूषक जातो.)

सर्व—काय विजातीय मूर्ति आली होती ही ! असो. आपणांला काय त्याशीं करावयाचें आहे ? चला लवकर जाऊं.

(निघून जातात.)

प्रवेश २

(शनवारच्या वाड्यांतील हुजूर कचेरी)

माधवरावसाहेब पेशवे, त्रिंबकमामा, गोपाळराव पटवर्धन, मल्हारराव रास्ते, आपा बळवंत, नाना फडनीस, रघुनाथराव, सखाराम पंत, महादजी शिंदे, तुकोजी होळ-कर, जयाजी गायकवाड आणि पेशव्यांच्या पदरचे दुसरे पुष्कळ सरदार

(दरबार भरल्यावर)

माधव०–मामा, या सरदारांस दरबार भरविण्याचें कारण सांगा.

त्रिंबक०–जी, (सरदारांस) सरदार मंडळीस मराठी बाण्याचें शौर्य दाखविण्यास आतां उत्तम प्रसंग आला आहे. कर्नाटकांत हैदरअल्लीनें फार नासाडी मांडली आहे. कोणी वलंदेजी लोक त्यास साहाय्य असल्यामुळें तो आपला अपमान करण्यास उद्युक्त झाला आहे. त्याच्या सरहद्दीनजीकचे जे आपले पाळेगार त्यांस त्यापासून बहुत त्रास होतो. तेव्हां जर आपणांस आपलें नांव राखणें असेल, आणि जर यवनाची सत्ता चालूं देणें नसेल, तर यावेळेस सैन्याची तयारी करून कर्नाटकांत जावें हें ठीक. ज्या पाळेगारांनीं आपणांस मराठ्यांचे व पेशव्यांचे अंकित म्हणविलें आहे त्यांच्या संरक्षणार्थ

हरतऱ्हा केल्या पाहिजेत. आम्ही त्यांजपासून करभार घेतों, कांहीं कारण लागल्यास त्यांस हुकूम करितों व आम्ही त्यांचे यजमान म्हणवितों; मग त्यांजपासून फायदा करून घेण्यास जर आम्ही अधिकारी आहों तर संकटसमयीं त्यांस साहित्य करण्यासही अधिकारी झालें पाहिजे. शिंदे, होळकर, गायकवाड, रास्ते, यांच्यासारिखे शूर व महापराक्रमी सरदार मराठ्यांत आहेत. असें असतां या हैदरअल्लीस आम्हांस त्रास देण्यास धैर्य आलें हेंच नवल ! ज्याप्रमाणें जवळ दहा पांच लहान लहान लेंकरें हांसत आनंद करीत बसलीं असतां बाप अधिक शोभतो त्याचप्रमाणें पुष्कळ पाळेगार अंकित असल्यानें राजा शोभतो. या गोष्टीचा पूर्ण विचार करावयासाठीं आज श्रीमंतांनीं हें दरबार भरविलें आहे.

रघुनाथ०—त्यास खंडणी देऊन त्याचें सांत्वन केलें तर ?

महादजी०—काय दादासाब खंडनी ! त्या हायदराला ! या येळस माज्या आंगाचा तिळपापड जालाया. ह्ये बोलन आपनासनीच सोबो ! (माधवरावास) सायब, जोहार करतो. या चाकरमान्याला आज्ञा व्हावी. त्यो मुसलमान माज्या डोळ्यांत पुरीपासून सलतोया. ह्यो परानी (छातीवर हात ठेवून) जिवंत हाय त्योंपर्यंत त्येचा सूड उगवीन. दादासाब आपन इसरला, हिंदुस्थानांतील म्होइम आपन इसरला. तित माजा बंदु पडला. ह्यो माजा पाय तिते तुटून पडला. तित पडलेल्या रक्ताच्यान मी त्या मुसलमानावर म्होइम करीन. आज्ञा मातर व्हावी. सायब आपल्या पायाच्या पुन्यान त्येचा जाऊन समाचार घ्येतो. त्येला पायाजवळ धरून आनतो. आतां आतां मुसलमानांनीं

लइ पुंडावा मांडलाया. माजा राग माज्यामंदी मात नाहीं. दादासाब, अपून पुना खंड असा सब्द बोलूं नये.

त्रिंबक०—दादासाहेबांचा रोख मी उमजलों. श्रीमंतांचे नातलग पडले म्हणून कमजास्त बोलतां येत नाहीं; परंतु या पुरुषापासून मराठी राज्याची खास हानि होणार. दादासाहेब, आपण व आपले पुत्र अशा गोष्टीनें लोकांच्या शापांस मात्र कारण व्हाल. मी बाललों याची मला आपण व श्रीमंतांनींही माफी केली पाहिजे. मी कारभार पाहतों म्हणून मला असें बोलणें भाग आलें. मी पुनः माफी मागतों.

माधव०—(उभयतांस) कलह करण्यास हा संधि फार उत्तम पाहिला ! आपण असे आपापसांत भांडूं लागलों म्हणजे हैदरास जिंकूं यांत संशय नकोच ! तुकोजी होळकर, आतां तुम्ही बोला.

तुकोजी होळकर—सायब मी तर ही तलवार लटकावूनशनी आलो हाय; आज्ञा मातर व्हावी. ही उपसूनशनी इचा पराक्रम करून दावतों. सरकार, मला ह्य त्ये ठाव न्हायी. योक शिपाईबाना मातर मी जानतों. आपल्या आन मातोसरी आइल्याबाईच्या पुन्यान म्होइम फत्ते करून येतों. हयदर मराठी राज्यांत येऊनशानी दंगा करतो मजी काय ? मला हुकूम व्हावा. दरकार काय त्येची येन्याची फुडें. सायेब माजा आरज इक्ताच.

मल्हारराव—माझी विनंती ऐकावी. मराठे यश पावतील किंवा नाहीं हें आतांच समजून आलें. महादजी शिंदे व तुकोजी होळकर असे शूर सरदार जेथें मी मी म्हणून जाण्यास अर्ज करितात तेथें

आमचीं निशाणें विजयी होऊन हैदरअल्लीच्या मस्तकावर नाचतील यांत काय संशय ? पानपतच्या (ईश्वरेच्छेनें तें कसें झालें असेल तें असो) लढाई खेरीज आम्हांस पराजयाची वार्ता एके ठिकाणीं तरी ठाऊक आहे काय? श्रीरंगपट्टणाचा खंड कोणीं घेतला? खडापाजवळ खर्पा व कर्नाळा या दोघां नबाबांचा पराजय कोणीं केला ? बाहादूरगड कोणीं घेतला ? निजामअल्लीचें मोर्तब कोणीं घेतलें ? तेच हे मराठे ! शिवाय याच हैदरअल्लीचा पराजय केला नाहीं कीं काय ? श्रीमंतांनीं आपण स्वत: स्वारी करून खंडणी आणलेली आम्ही अझून विसरलों नाहीं. तो हैदरही विसरला नसेल. त्याच्या आंगावर शिंदे अथवा होळकर असे प्रतापी सिंह कशाला पाहिजेत ? उत्तरेस हिंदुस्थानांत कितीएक उन्मत्त हत्तीसारखे दंगा करूं पाहतात तिकडे त्यांणीं आपली चाल करावी ! हैदर काय कपटी लांडगा आहे ! मी त्याच पाठीस लागतों ! कोणीकडे कसा पळतो तें पाहतों. शेतकरीबावांचा बडगा जोंपर्यंत दृष्टीस पडला नाहीं तोंपर्यंत शेताची नासाडी करील. मला आज्ञा व्हावी. ती झाली कीं मी निघालोंच.

माधव०—शाबास, महावीरांनो शाबास. मराठी राज्याच्या संरक्षणाची भीति आतां कशास पाहिजे ? ही लढाई आम्हीं उकरून काढली नाहीं. लढायांमध्यें अनेक लोकांचा संहार होतो हें आम्हांस पुरतेपणीं ठाऊक आहे; परंतु उपाय नाहीं. आमच्यावर जेव्हां त्याणें आपण होऊन प्रसंग आणला तेव्हां आपलें नांव राखण्यासाठीं लढाई करणें भाग आलें आहे. तुमची ही राज्यसंरक्षणार्थ उत्सुकता पाहून, धन्य मराठे ! असें आमचे शत्रूही म्हणतील. महादजी, तुकोजी

आणि आपण वर हिंदुस्थानांत शांतता राखण्यास जावें, आणि त्रिंबकमामा व मल्हारराव यांस घेऊन मी स्वत: हैदरावर जातों. पानपतच्या लढाईपासून मराठ्यांची शक्ति क्षीण होत चालली असें निंदक म्हणोत. आमचा तर विजयध्वजच हे सरदार (सर्वांकडे बोट दाखवून) अधिकाधिक उंच उभारताहेत ! मामा, याप्रमाणें तजवीज व्हावयाची. बंदोबस्त करावयास जिकडे तिकडे हुकूम द्या. का ? सर्वांच्या पसंतीस बेत आलाना ?

सर्व—सर्वांच्या पसंतीस आला; परंतु आपण जावयाचें करूं नये. आपली स्वारी येथेंच असावी म्हणजे ठीक.

माधव०—नाहीं. आतां तेवढी गोष्ट बोलूं नका. बेत झाला तो झाला. आपण आतां आपापल्या तुकड्यांत जावें हें नीट आहे. कोण आहे—कारखान्नीस,—

कारखान्नीस—आज्ञा सरकार. (पानसुपारी वांटतो आणि नंतर सभा बरखास्त होते.)

प्रवेश ३

(आंतला चौक)

रमाबाई, राधाबाई, सरस्वतीबाई व लक्ष्मीबाई

राधा०—बाईसाहेब, आज आपण अशा चिंतेंत कां बरें दिसतां ?

रमा०—कोण मी ? नाहीं ग बाई, चिंता कसली ?

सरस्वती०—तें नका गडे बोलूं. तोंड उतरल्यासारखें दिसतें.

लक्ष्मी०—बाईसाहेब, आतां नका लपवूं, सांगाच. सुकलेली गुलाबाची कळी जशी दिसते तशा आज आपण दिसतां. अशी फिक्कट मुद्रा आम्हीं कधींच पाहिली नव्हती.

रमा०—खरें म्हणाल तर माझ्या बाई जिवावर धोंडा आला आहे ! स्वारी करायाला म्हैसुराकडे जायाचें आहे. काय करूं ! काल रात्रीं सांगून सांगून दमल्यें; पण नाहीं. मनांत भरलें तें भरलें. मामा जाताहेत, मल्हारराव जाताहेत; मग आणखी आपण कशाला बरें गेलें पाहिजे ? खोकला बळकट झाला आहे. पण ज्याचें नांव तें ऐकावयाचें नाहीं ! काय करावें बाई ! असा हट्टी स्वभाव ! प्रकृतीला जपणें म्हणून ठाऊकच नाहीं. जेव्हां तेव्हां म्हणावयाचें कीं, राज्याचें चांगलें तें माझें चांगलें. शरीराला काय करावयाचें आहे ? असें म्हटल्यानें बाई कुठें होतें ? वास्तविक म्हणाल तर या काळजींत मी आहें.

राधा०—खरेंच. आमच्या येथें म्हणावयाचें कीं, श्रीमंतच जाणार. शरीराला समाधान नाहीं, मग कशाला जावें बरें ? पण बाईसाहेब आपण सुखी बाई. आपणासारखें दैव कोणाचेंही नसेल. काय एक रत्न सांपडलें आहे ! मागल्याजन्मीं हरताळका चांगल्या पुजल्या आपण !

रमा०—होय बाई ! काय त्या स्वभावाचें वर्णनच करितां येत नाहीं ! लोकांचें मन दुखविणें तर ठाऊकच नाहीं ! मीं हट्ट घेतला म्हणजे झालेंच काम ! आतां बाई मला कसें करमेल कोण जाणे !

लक्ष्मी०—इतके हातांत आहेतना ? मुठींत अगदीं ?

सरस्वती०—मुठींत म्हणजे ? बाई थोरांचें असेंच आहे. घांस घेणें झालें तर अगोदर बायकोची परवानगी पाहिजे. कांग घेऊं ? पाणी प्यायचें झालें तरी, कांग पिऊं ? मग प्यायचें !

राधा०—तालिवारांच्या चालीच त्या !

रमा०—पुरेग तुमचें मेलें कौतुक ! ही का थट्टेची वेळ आहे ?

लक्ष्मी०—आम्ही का थट्टा करितों ? खरें आहे तें सांगितलें.

(दासी आंत येते.)

रखमाईदासी—बाईसाहेब, श्रीमंत मंदिरांत वाट पाहताहेत.

राधा०—घ्या बाईसाहेब प्रत्यय !

रमा०—(हांसून) अग बाई, मला सांगितलें होतें खरें ! बायानों अतां मी तिकडे जातें. माझ्याही जिवाला स्वस्थता नाहीं.

(रमाबाई जाते.)

सरस्वती०—असा जोडा कोठें पाहिला नव्हता. काय बाई त्यांची एकमेकांवर जी प्रीति आहे ती कांहीं अतोनात ! श्रीमंत खोकले कीं, बाईसाहेबांचा जीव घाबरला ! बाईसाहेबांना कोठें शिंक आली कीं, लागले श्रीमंत आंत बाहेर खेपा घालायला ! आले पांच चार वैद्य !

राधा०—नाहीं तर तुमचें आमचें ! मेलें दिवसभर काम कर कर करावें, आणि मग रात्रीं तरी गोड बोलणें आहे का ? तेव्हांही एकाचें तोंड पूर्वेस तर एकाचें उत्तरेस !

लक्ष्मी०—खरेंच गडे. आम्हींच काय पाप केलें होतें कोण जाणे !

आठवड्यांतून सहा दिवस तर आमचे मेले संतापांत आणि रागांत जातात !

राधा०—म्हणूनच चला आतां घरीं जाऊं. आज आमचा गोडीचा दिवस आहे !

(निघून जातात.)

प्रवेश ४

(रमाबाईचा आयनेमहाल)

रमाबाई आणि माधवराव

माध०—कां महाराज, देतांना आतां रजा ? फार दिवस नकोत. महिन्यांच्या आंतच येथें पुनः या मंदिरांत बसायाला तयार !

रमा०—रजा काय द्यायाची ? पण माझें गडे एवढें ऐकायाचें होतें. कांहीं गेलेंच पाहिजे असें नाहीं. खोकला झाला आहे, प्रकृत बिघडली आहे. पण बाई बोलावं कोणीं ?

माधव०—तुम्हीं. प्रकृतीचें असो; पण मी तुम्हांला सोडून उगीच दुसरीकडे जायाचें म्हणून जाईन ? गादीवर बसायाला पाहिजे आणि मग लढाईंत शिरायाला कां नको ? जाणें भाग आहे म्हणून जातों. लोकांनीं आतां जर मजकडे पाहूं नये तर कोणाकडे पाहावें बरें ? तुम्हीच पाहा.

रमा०—म्हणून काय झालें ? गेलेंच पाहिजे असें नाहीं कांहीं. आतां वाटेनें काय ? कोणी बोलणारें नाहीं, कांहीं नाहीं. गार पाण्याचीं स्नानें होतील. सकाळच्या प्रहरीं फराळ व्हावयाचा नाहीं. पाहा बरें, सांगून ठेवलें आहे. नको बाई ! मी तरी येतें बरोबर.

माधव०—ठीकठीक, मग फार उत्तम सोय !

रमा०—जळलें मेलें ! हेंच तें ! मीं म्हटलेलें मनास नाहींच यायचें. असल्यें मी बरोबर म्हणून काय होतें ?

माध०—व्हावयाचें काय ? एवढ्या करितां नेत नाहीं; मागें व्यवस्था पाहण्यास कोण ?

रमा०—पुरे पुरे लाडीगोडीचें बोलणें !

माधव०—बरें तसें कां होईना ! लाडीगोडी केलीच पाहिजे. बायकांच्या रागांना देव देखील भ्याले ! मग आमची काय कथा ? लाडीगोडी केली नाहीं तर होतें कसें ?

रमा०—माणसानें काय बोलावें बाई आतां ?

माधव०—बरें आहे, जा, म्हणून बोलावें. दुसरें काय बोलायाचें आहे ?

रमा०—जा तर जा. तर काय आणखीं ? माझें कधीं एकदां तरी ऐकिलें आहे का ? मी मेली उगीच वेडी म्हणून हट्ट घेतें !

माधव०—आमचें काम झालें. रजा मिळाली ! पण मागें व्यवस्था मात्र नीट ठेवा. मीं तुम्हांला शिकवावें असें नाहीं. तुम्हींच मला शिकवाल ! पण आपलें सांगून ठेवतों. आपणाला सर्व जें कांहीं करणें

आहे तें लोकांकरितां. त्यांना जर सुख होत नाहीं तर आम्ही कशाला ? आम्हांला काय जन्मतांच देवानें मोठेपणाचा शिक्का मारला आहे ? आम्हांला काय दोन तोंडें आहेत, कीं दोन नाकें आहेत, कीं दोन शिंगें आहेत ? त्यांणीं मोठेपणा दिला म्हणून आम्ही मोठे. भगवान् रामचंद्र देखील म्हणाले कीं, मीं लोकांकरितां अवतार घेतला. पाहूं बरें कशी व्यवस्था ठेवितां ती.

रमा०—मी हवी तशी ठेवीन. जा. राहायाचें तर नाहींना ?

माधव०—रामशास्त्रीबावा आहेतच. कांहीं मोठें काम करणे झालें तर त्यांस विचारीत जा म्हणजे झालें.

रमा०—पण परत येणें कधीं होईल ? प्रकृतीला बाई फार जपलें पाहिजे.

माधव०—होहो ! प्रकृति प्रकृति म्हणजे काय एक बाऊच केला आहे ! काय करावें ? मी सुखानें का तुम्हांला सोडितों ? मला तर सोडून जाऊं नये असेंच वाटतें. परंतु निरुपायाची गोष्ट. या तोंडाकडे पाहिलें म्हणजेच चित्त रममाण होतें. रमा खरीच !

रमा०—अग बाई, ताळच सोडला !

माधव०—बरें तर आतां जातों. पण, अगोदर एक साखरेचा—

रमा०—काय हें वेड लागलें ! साखरेचा ! बोलायला तरी कांहीं वाटतें ?

माधव०—वाटायाचें काय ? येतों.

(मुका घेऊन माधवराव जातो.)

रमा०–(आपणाशींच) हे करवीरचे अंबाबाई कुलस्वामिणी ! तुझी नाकदुराई काढीन. तुझ्या नांवानें सहस्रभोजन घालीन. जय होवो, प्रकृति न बिघडो. मला आज अनुकूल आहे. हे तुळजापुरचे आई ! तुझ्या यात्रेला ओहोरानें येईन. जय आई पर्वती ! संभाळ तूं आतां. तूंच आमची आहेस ! कोणी बाहेर आहे का गे दासी ?

दासी–काय बाईसाहेब ?

रमा०–देवडीवरून जासूद पाठवून शास्त्रीबावांकडे सांगून पाठीव कीं, पर्वतीवर अनुष्ठानें बसवायास मीं सांगितलें आहे. तसेंच म्हणावें सप्तशतीच्या पाठासाठीं ब्राह्मण बसवा.

दासी–आज्ञा महाराज.

(निघून जाते.)

प्रवेश ५

(रस्ता)

जनार्दनपंत आणि कृष्णाजीपंत

जनार्दन०–नमस्कार कृष्णाजीपंत. कशी काय बातमी ? लढाईची काय बातमी आली आहे ?

कृष्णाजी०–लढाईची बातमी काय ! श्रीमंतच गेले होते तेथें काय पुसावें ? जशी राज्यकारभारांत दक्षता तशीच लढाईत. त्यांणीं हैदराला

अगदीं जेरीला आणलें. अखेर त्याणें तह केला. हें पाहा, तेथील एका व्यापाऱ्याचें पत्र आलें आहे. वाचा येथून.

(उघडून त्याच्या हातीं देतो.)

जनार्दन०–(मोठ्यानें वाचतो.) " तुम्हांस कळविण्याजोगी आमच्याकडे बातमी ही आहे. हैदरानें तहाचें बोलणें लाविलें. त्यास श्रीमंतांच्या आज्ञेवरून मामासाहेब कबूल झाले. तो तह ऐसाजे ' पूर्वी छत्रपति शिवाजी-महाराज यांच्या वेळेस कर्नाटकाचा जितका भाग मराठ्यांकडे होता तितका आतांही असावा. खेरीज मदगिरी आणि गरमकोंडा हे दोन्ही किल्ले त्यांजकडे असावे. खेरीज तूर्त लष्करखर्चाबद्दल मराठ्यांस छत्तीस लाख रुपये पोंचावे. खेरीज दरसाल चौदा लाख रुपये खंडणी म्हणून द्यावे. यास अंतर होऊं नये.' " (कांहीं थांबून) एकूण असें झालें ! हैदराच्या उदयचंद्राआड ढगें आलीं ! शाबास ! मोठी आनंदाची गोष्ट. जिकडे तिकडे आतां लोक खुशालतील.

कृष्णाजी०–(उसासा टाकून) पण दुसरी बातमी तुम्हीं नाहीं ऐकिली. हिजपासून जितका आनंद झाला तितकेंच किमानपक्ष अधिक तिजपासून दुःख होईल ! भगवान् त्या पुरुषाचें संरक्षण करो !

जनार्दन०–काय हो, काय म्हणतां ? मी नाहीं समजलों !

कृष्णाजी०–श्रीमंतांना कफोद्भव होऊन प्रकृति अत्यंत बिघडली आहे. तूर्त स्वारी थेउरास आहे. काल रमाबाईसाहेब ताबडतोब निघून गेल्या. असा प्रकार आहे. नाहीं तर हैदर एव्हां धुळीस मिळाला असता.

जनार्दन०—असें काय ? अरेरे! या दु:खाखालीं तो आनंद रसातळांत बुडाला ! देवा, त्या जिवाचें संरक्षण कर. कृष्णाजीपंत, तो प्राणी गेला तर दुसरें तर काय; परंतु केवळ महाराष्ट्राचें आज कुंकूं गेलें असें समजावें !

कृष्णाजी०—वास्तविक; माधवराव गेले असतां आमच्या देशाचा प्रकाशदाता सूर्यनारायणच अस्तास गेला यांत संशय नाहीं !

जनार्दन०—आयुष्याची जर वांटणी करितां येती तर माझें मीं निंमे आयुष्य त्या दयावंत प्रजापालकास दिलें असतें.

कृष्णाजी०—तसें होईल तर माझें मी पाऊण आयुष्य द्यावयास आतां या क्षणीं तयार आहें. अरे, पण असे दुर्विचार आमच्या मनांत कां उभे राहतात ? ईश्वर सर्व दुर्विघ्नें नाहींशीं करो ! मी तर श्रीमंतांच्या दर्शनास आतां थेउरास जाणार.

जनार्दन०—चला मीही येतों. अशा धन्य पुरुषाचे दर्शनासारिखा अवांतर कोणता लाभ आहे ? चला. (निघून जातात.)

प्रवेश ६

थेउर राजवाडा

माधवराव, नारायणराव, रघुनाथराव, सखारामपंत, वैद्य, आणखी दुसरे पुष्कळ बडे लोक

सखारामपंत व रघुनाथराव—(बाहेरून येऊन) श्रीमंतांची प्रकृति आतां कशी आहे ?

वैद्य--हळू; आतां एव्हां थोडी उगीच डुलकी आहे. बसावें.

सखाराम०--(रघुनाथरावास) हळू, निद्रा लागली आहे. बरेंच आहे.

रघुनाथ०--हो हो; निद्रा चांगलीच.

(माधवरावास स्वप्न पडतें.)

[स्वप्नामध्यें प्रथम तीन विमानें स्वर्गाहून खालीं उतरतात. एकातून लक्ष्मीनारायण, दुसऱ्यांतून ईश्वरपार्वती आणि तिसऱ्यांतून ब्रह्मासावित्री असे येतात. त्यांजबरोबर चवथें रिकामें विमान उतरतें. मागून गंधर्व गायन करीत येतात. माधवराव त्या सर्वांस साष्टांग नमस्कार घालतो व ते त्यास अनुक्रमें आशीर्वाद देतात, त्याच्या मस्तकावर हात ठेवितात, नंतर त्यास आलिंगन देऊन पुनः आशीर्वाद देतात. शेवटीं रिकामें विमान व पांच गंधर्व खेरीज करून बाकी सर्व पुनः स्वर्गास निघून जातात. तें विमान व पांच गंधर्व अदृश्य होऊन तेथेंच राहतात. इतकें झाल्यानंतर माधवराव जागृत होतो.]

माधव०--सर्व गेले ? त्यांच्या दर्शनानें मला किती आनंद झाला ! दैवहीन, अभागी मी ! मीच कसा येथें राहिलों ?

वैद्य--नाहीं; श्रीमंत, सर्व येथेंच आहों. आमच्या हातून सरकार-चाकरींत तिळमात्र अंतर पडावयाचें नाहीं.

माधव०--तुम्ही आहां ठीक आहे; परंतु मी तुम्हांस बोललों नाहीं.

वैद्य--तर श्रीमंत, आम्हांशिवाय दुसरें कोणी येथें आलें नव्हतें.

माधव०—कोणी नव्हतें ? तर मग त्या देवाधिदेवांनीं मला स्वप्नांत दर्शन दिलें काय ? हे भगवन् लक्ष्मीनारायण, हे ईश्वरपार्वती, हे ब्रह्मासावित्री, महान् महान् संतांस ज्या पदांचें दर्शन अलभ्य, तीं पदें आज माझ्या दृष्टीस पाडिलीं ! त्या पदांचीं चिन्हें आज माझ्या खोलींत उमटलीं ! हे प्रभो, मी दास होऊन गायन करीत बरोबर आलों असतों ! मला कां टाकून गेलां ?

रघुनाथ०—हें काय बोलतां माधवराव ?

माधव०—दादा, केव्हां आलां ? मला स्वप्नांत त्या देवतांचें दर्शन झालें. त्यांनीं आशीर्वादही दिले म्हणून असें म्हणतों.

सखाराम०—स्वप्न फार उत्तम आहे. श्रीमंतांनीं दुखण्याची काळजी करूं नये.

माधव०—सखारामपंत, या दुखण्यांतून मी आतां बरा होईन ही आशाच नको. माझा अंतकाळ समीप आला. तुमच्या आमच्या गांठी तास अर्धातास पर्यंतच. या अंतकाळींच्या दुखण्यापासून मला किंचितही दुःख होत नाहीं. मी जरी पाप्यांचा राजा आहें तरी आतां त्या स्वप्नापासून मला आश्वासन प्राप्त झालें आहे. मजकडे भगवंतानें दृष्टि देऊन मला पापविमुक्त केलें आहे. मी आतां या क्लेशस्थानापासून निष्कलंक आनंद ज्या ठिकाणीं नांदतो त्या ठिकाणीं चाललों ! वैकुंठीच्या राण्याजवळ चाललों ! त्या ठिकाणीं नारायणाचें अखंडित भजन पूजन करीन ! तेंच माझें जीवन होईल ! हे यमा, तुझा पाश कोठें आहे ? मला तर मुळींच भासत नाहीं. पाहा, दादा, सखारामपंत, पाहा. माझे पाय गार पडत चालले.

सखाराम०—श्रीमंत, अशी दुष्ट वाणी कां उच्चारितां ?

रघुनाथ०—माधवराव, अगोदरच आमच्या छात्या फुटल्या, आणि वर शब्दांचे वज्रघात नकोरे बाळा मारूं !

माधव०—माझ्याविषयीं तर मला कांहींच वाटत नाहीं. परंतु दादा, तुम्हांस एक गोष्ट सांगणें आहे. नारायणा, इकडे ये (त्याचे डोळे पुसून) हा वेड्या ! दादा, याजकडे पहा. या मुलाचा सांभाळ करा. माझ्या हातून लोककल्याण व्हावें तसें झालें नाहीं. याच्या हातून तरी करवा. मी सांगावें असें नाहीं. परंतु काय करूं ? राहवत नाहीं. तुम्हां उभयतांचें एक चित्त असल्यास, तुमचा स्नेह उत्तरोत्तर दिवसें-दिवस वृद्धिंगत होत गेल्यास आपल्या कुळाचें नांव चिरकाळ राहील. सखारामपंत, तुमच्या सारिखे कारभारी आतां यांना मिळणार नाहींत. घ्या, हें शिक्का मोर्तब घ्या. आजपासून राज्याचे तुम्ही कारभारी व्हा.—आतां माझ्यानें बोलवत नाहीं. पाहा, तें विमान व गंधर्व माझी वाट पाहात उभे आहेत ! (माधवरावास गंधर्व दिसूं लागतात.) जाऊं द्या, आतां मला जाऊं द्या. एकदां मला तिच्याशीं बोलायाचें होतें. परंतु ती तर मूर्च्छा येऊन पडलेली आहे. किंवा मजबरोबर येण्याचा निश्चय करून त्या सतीनें देह ठेविला, कोण जाणे!—होय, गंधर्व माना डोलवितात ! शाबास बाई ! आतां आपण उभयतां त्या सच्चिदानंदाच्या आनंदांत मिळून जाऊं ! येतों येतों, आतां निघतों. माझी प्रजा सुखी राहो. दादा, अंतकाळींचे माझे आशीर्वाद त्यांस कळवा. माझें उत्तर-कार्य नीट होऊं द्या. नारायणा, रडूं नको. दादा, रडूं नका. सखारामपंत हें काय? तुम्ही सुखी असा, हें सर्व राज्य सुखी असो ! माझें चित्त

कोणी ढळवूं नका. मी आतां बोलणार नाहीं. हे भगवन्! राम—राम—राम—(अखेर मोठ्यानें) राम.

(प्राण जातो!)

प्रवेश ७

आंतल्या बाजूची खोली.

रमाबाई मूर्च्छा येऊन पडली आहे. **रमाबाईची आई, आनंदीबाई,** आणखी दुसऱ्या **बाया** जवळ बसल्या आहेत. कांहीं अंतरावर **सखारामपंत, रघुनाथराव,** आणखी **कितीएक** येऊन बसतात.

जवळच्या बाया—बाईसाहेब सावध व्हा, सावध व्हा. लोक एका संकटांत आहेत तों हें दुसरें उभें राहिलें! बाईसाहेब—(असें म्हणून एकच आकांत करितात).

सखाराम०—बायांनों, इतका आकांत करूं नका. अशानें त्या शुद्धीवर येणार नाहींत. गलबा कमी करा. हे देवा, काय हें!

रमाबाईची आई—नाहीं हो सखारामपंत! ती शुद्धीवर येत नाहीं! माझी बाई चालली चालली! आतां मी काय करूं? दोघांनाही माझा कसा कंटाळा आला! बाई बाई, माझ्यावर आकाश गडगडून पडलें!

रमा०—(सावध होऊन) जळो माझें दैव! मी चांडाळीण कशी जन्मास आल्यें! आज सोडून कसें जाणें झालें! हे तुळशी आई, मी

कोणते पाप केलें ? रे देवा, आज मजवर हा प्रसंग आणिलास? हा दिवस पाहण्यास मी कशी वांचल्यें ? पतीपूर्वी ज्या सवाष्णी मरतात त्या धन्य होतात. आतां मी काय करूं? हाय हाय, एकही आज्ञा मीं भंगिली नाहीं, एकही वांकडा शब्द मीं बोलल्ये नाहीं. आतां मी कसे दिवस कंठूं ? हे माते धरित्री, घे, मला अनाथाला तूं आपल्या पोटांत घे !

आई—धरा, आवरून धरा. तिला देहाची शुद्धि नाहीं. बया, असा हंबरडा फोडूं नको. मज म्हातारीवर देव कसा कोपला !

रमा०—आई, आतां मी येथें राहात नाहीं. माझ्याशिवाय घटकाभर करमत नव्हतें. मलाही करमत नव्हतें. यासाठीं मी जात्यें. मी बरोबर जात्ये. मी सहगमन करत्यें. माझे अवयव मात्र येथें आहेत. जीव सगळा त्या शरीरांत घुटमळला आहे ! झाला हाच माझा निश्चय ! मी बरोबर जाणार. करा, माझी तयारी करा.

इतर बाया—बाईसाहेब असें करूं नका. दैवानें व्हावयाचें तें झालें. आम्हांस धनी नाहीसे झाले; आणि आमची धनीणही कां नाहींशी करितां ?

आई—नको नको. मग माझा प्राण कसा राहील ? घरधनी गेले तेव्हां तुम्ही दोघे होतां. आतां त्यांनींही सोडिलें ! माझे आई, तूं तरी सोडूं नको. तूं तरी राहा. तुमच्या सर्वांच्या दुःखाचा भार मी म्हातारी कसा वाहूं ? ऐक ऐक, पुरे. नको हट्ट धरूं !

रमा०—आई, असें भलतेंच सांगूं नको. तुझें म्हातारपण झालें आहे. संसारांतील दुःखांतून तूं लवकरच मुक्त होशील. परंतु माझें

आतांसें तारुण्य आहे. मी जर आतां तुजकरितां राहिल्यें तर मग एक दोन वर्षांनंतर तूं गेलीस म्हणजे मग हे पाय तर अंतरलेच; पण तूंही अंतरशील ! मग निराधारी, निराश्रित, हें काळें तोंड घेऊन, वैधव्य पदरीं बांधून लपण्यास देखील जागा उरणार नाहीं ! आतां गेल्यें तर लोकांत कीर्ति करून जाईन. मग गेलें तर मजकरितां कुत्रा देखील रडणार नाहीं ! आई, या मायापाशांत तूं पडूं नको. करा, माझी तयारी करा. आणा गे माझें पांढरें पातळ ! आणून मला नेसवा तें ! माझी दागिन्यांची पेटी आणून सर्व अलंकार मजवर घाला. माझा कुंकवाचा डबा आणून मला मळवट भरा. ओंटीचें तबक आणून माझी ओंटी भरा. मला जाऊन लवकर भेटूं द्या ! जलदी करा, माझी वाट पाहाणें होत आहे ! अंबाबाईनें विमान पाठविलें आहे ! (तिला विमान दिसूं लागतें.) बरोबर गंधर्व आहेत. विमान माझीच वाट पाहात आहे. आटपा, मी निघाल्यें !

(सर्व तयारी झाल्यानंतर स्वाऱ्या निघतात.)

प्रवेश ८

दहनाचें ठिकाण

ब्राह्मण—चिता रचिली. आतां प्रवेश करण्याचा समय आला.

बाया—बाईसाहेब दया ठेवा. आपण अक्षय सुख भोगण्यास चाललां, दया ठेवा.

रमा०—सुखी असा. आपआपल्या पतीसह्वर्तमान सुखी असा.

रघुनाथ०—रमाबाई चाललीस बया ? तूं आपल्या देहाचें सार्थक केलेंस. आम्हांला मात्र दुप्पट दुःख होतें !

रमा०—मामाजी, नमस्कार करित्यें.

नारायण०—वैहिनी, तुम्ही चाललां ? मी नमस्कार करितों; आतां मी वैहिनी म्हणून कोणाला हाक मारूं ?

रमा०—भावोजी, जा आतां राज्य करा. तुमच्याकडे पाहून तरी लोकांना आमची आठवण होओ! त्यांस आमचा विसर पडेल असे करा.

नारायण०—नको, मला तें राज्य नको, ती प्रजा नको, तो जीवही नको !

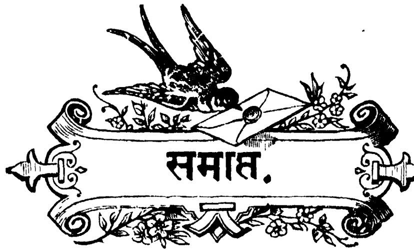
राम०—हे सुपतिव्रते रमाबाई, धन्य जोडा ! स्त्रीजातीला तूं भूषण खरी. नको, तूं नमस्कार न केलास तरी चालेल. तुलाच आम्ही नमस्कार करावे ! हे देवी, देव तुजवर पुष्पवृष्टि करोत !

रमा०—मी सर्वांना नमस्कार करित्यें—हे भगवन् नारायणा, वसिष्ठ-अरुंधतीच्या दर्शनासाठीं, स्वर्गी पतिसहवर्तमान अखंडवर्षे वास करण्यासाठी, सासर व माहेर हीं दोन्हीं कुळें उद्धरण्यासाठी, आमच्या हातून जे अन्याय व ज्या हत्या झाल्या असतील त्यांच्या निवारणासाठीं, मी आज पतीशीं सहगमन करित्यें. हे इंद्र, चंद्र, सूर्य, अग्नि, वायो, कृपा असों द्यावी ! हे राजाधिराज यमधर्मा, आपलीही कृपा असावी ! (लोकांना) येत्यें आतां. आमच्या प्रीतींत जसा भंग होणार नाहीं तसा तुमच्यांतही न होओ ! येत्यें !

(प्रवेश करिते.)

लोक—गेली, गेली विश्वजननी! आमची मातुश्री गेली! आज आमच्या राज्याची लक्ष्मी गेली! शोभा गेली! आज आमच्या संकटांस आरंभ झाला! धन्य धन्य हे माउली, तूं धन्य! तुजवीण आम्ही परदेशी झालों! आतां आमचें कोण पालन करील तें कसे!

(सर्व दुःख करीत निघून जातात.)

जयपाळ नाटक

PREFACE

It is not to praise my book or to tell you, good readers, how long I have been at it, or what labour it has cost me, that I write this preface. I write it to explain one or two points which some people may be inclined to find fault with.

First it may be asked (as has been asked by some) what life I wish to draw a picture of. The story has evidently an entirely Hebrew origin; the drama seems to be a thoroughly Maráthá production. To this there is a simple answer. It is not the dramatist's business to draw a picture of the outward man, to depict the every day life of this nation or that nation, to show what costumes the Hebrews wore, or what houses the Maráthás lived in. To him all nations and all times, as far as the exterior is concerned, are the same. He regards not the dresses; he regards not the houses; because as I have said, he regards not the outward man. He principally concerns himself with the inner being. He reasons thus:—Everywhere there are men and women; everywhere there are husbands and wives; everywhere there are parents and children. Everywhere therefore will certain feelings arise out of these relationships. Everywhere will men and women hang their happiness on each other's society. Everywhere will young husbands brag of the manifold virtues of their beloved wives, and everywhere will young wives pine for the company of their absent lords. Everywhere will fond parents feel excessively proud of their

little ones, and everywhere will these pretty little ones turn their homes into earthly paradises, by their innocent pranks and unmeaning prattle. Here is the good side of the picture. Have a peep at the bad side of it, if you please,—hard-hearted men and illnatured women, false husbands, and false wives, unnatural parents and ungrateful children. This side or that side, still the picture must be of the same object.

It is with the feelings and passions of man alone one can concern himself in a work like this, and it is with the feelings and passions alone therefore that I have concerned myself in this work.

Secondly, it may be said that I have laid my scenes in purely imaginary localities, that there is no Sadáshivapuri, or Vishwanagari on the map of India, nor ever was. To this I have to say you may justly take a writer of novels to account for this, but not a writer of dramas. To the latter's main purposes, (except in historical dramas), every city marked on the map of India is Sadashivapuri or Vishwanagari. One city indeed may have magnificent palaces, another beautiful domes, and a third perhaps dilapidated ruins. But with those palaces or domes or those ruins, a writer of dramas has very little to do. Shakespeare was not so very ignorant of Geography as to call Bohemia an island; and yet everybody knows he has done so. The truth is, he had nothing to do with the actual position of Bohemia. His Bohemia you may regard a purely imaginary country, if you like.

One point more. Thirdly it may be urged that while the names of the higher characters in this drama appear rather ancient, at all events, not such as we are accustomed to in these days; the names of the lower ones appear modern. I must confess I was unable to avoid this.

Books, Copperplates and Inscriptions have revealed to us the names of kings and warriors of bygone days, of gallant princes and fair princesses ; but not of husbandmen and fishermen, of toilworne peasants and careworne housedames. But what care we for ugly names if our Manobá and Mánkobá and Bhágobá will stand erect before you at your bidding !

Dear masters, the dish as it is, is on your table. Do your will. See if it suit your taste. If you find it palatable, the cook will think himself amply rewarded. If you are inclined, however, to make wry faces, give warning. The cook will then silently retire to his kitchen, reconsider his recipe and prepare anew his *masàlas*. Meanwhile adieu.

जयपाळ नाटक

अंक १ ला

प्रवेश १

(स्थल—वन)

[दुर्मति, मणिपाळ, शूरसेन, वीरभद्र, चित्रसेन आणि विचित्रवीर्य]

दुर्मति—कायरे बाबांनो, कसें ? ठरवा, कोणता तरी एक बेत ठरवा. हें अर्धेमधें उपयोगीं नाहीं. पुढें कुत्र्यासारिखें तुकडा खाऊन दाराशीं लोळत पडायाचें असलें तर तसें होऊं द्या; आणि सिंहासारिखें छातीवर बसून गर्जना करायाची असली तर तसें होऊं द्या.

मणिपाळ—ठरवायाचें ठरवायाचें तें काय आहे ? तोच बेत. मर्द आहों कीं कोण आहों ! बायकांसारिखें " करूं कि नको, " " करूं किं नको, " " करूं किं नको " असें करीत बसायाचें आहे ? तरवारीशीं गांठ घालावयाची; मग यश येओ किंवा अपयश येओ ! एक भाऊ नाहीं, असें कां नाहीं म्हटलें ? नाहीं तर तो पुढें आमच्यावर स्वामी होऊन आम्हांला पायां पडावयास लावणार ! आम्हांला गुलामासारिखें वागविणार ! त्याच्या पोरांना आमचीं मुलें

" जोहार " म्हणून ओरडणार ! तो राजाच्या सिंहासनाजवळ सिंहासन घालून बसणार आणि आम्हीं भालदार चोपदारांत उभे राहणार ! यँरे स्वप्न ! यँरे दृष्टांत ! अरे तूं दृष्टांत्या ! थांब, तुला थोडक्यांतच यमाजी भास्कराकडे पाठवितों. ते तुझ्या दृष्टांताचा अर्थ करून सांगतील.

दुर्मति—शाबासरे शाबास ! भला मला भाऊ शोभतोस ! कां क्रूरसेन, तुमची तरवार काय म्हणते ?

क्रूरसेन—तुम्ही ठरवाल तसें. आमची कोणत्याही गोष्टीस ना नाहीं. त्या स्वप्नसृष्टीच्या नायकाला केव्हां तरी एकदां दक्षिण-दिशेस पाठविलें पाहिजे खरें.—चित्रसेना, तयारी असों द्या.

चित्रसेन—तुमचा ठराव होण्यास मात्र उशीर. ही तरवार म्यानांतून कशी वर येऊं पाहते आहे पाहा. जसें कांहीं तिला सुद्धां तुमचा बेत पसंत झाला. परंतु इतकेंच कीं,—

दुर्मति—अरेरे, त्या घाणेरड्या " परंतूचें " प्रयोजन काय ? " परंतु " हा म्हातारा लंगडा निश्चयाच्या बेतांत बिलकुल उपयोगीं नाहीं. तूं चित्रसेना, तूं असा दुटेंकड्यांवर हात ठेवून उभा राहूं नको. पुनः बोल. त्या " परंतूस " रजा दे.

चित्रसेन—बरें तर, तसें कां होईना ? दिली रजा चला; तुम्ही म्हणतां तसें होऊं द्या.

वीरभद्र—मग काय तुमचा बेत झाला ? मी तृतीयपंथी नाहीं हें तुम्हांस ठाऊक आहेच.

विचित्रवीर्य—अरे चांडाळांनो ! नका भलतेच बेत करूं. अरे, तो तुमचा भाऊ ना ! सावत्र झाला म्हणून काय झालें ? बाप तर एकच कीं नाहीं ? भ्रातृहत्येचें पातक उगीच डोक्यावर घेऊन शापदग्ध कां होतां ? आपण होऊन खाईंत कां उडी घालितां ? आपण होऊन कर्मरूप नौकेस छिद्र पाडून पापसमुद्रांत कां बुडूं पाहतां ? हे हात, प्राण्यांच्या रक्तांत बुडवावे म्हणून दिले नाहींत. हीं शस्त्रें, एकमेकांच्या उरांत खुपसावीं याकरितां योजिलीं नाहींत. हस्तांनीं शस्त्रें बाळगून निरुपद्रवी प्राणी दुष्टांच्या जबड्यांतून सोडवावे, तरच ते हस्त, तरच तीं शस्त्रें आणि तरच ते वीर. अरे दुर्मति, आपल्या जयपाळानें तुमचा कोणता अन्याय केला ? त्याला जीं भद्रसूचक स्वप्नें पडलीं तीं त्याणें भोळ्या भावानें तीर्थरूपांपाशीं तुम्हांदेखत सांगितलीं हाच काय तो त्याचा अन्याय ना ? स्वप्नें कोणाच्या हातीं असतात ? तुमच्या हातीं आहेत ? मग तुम्ही त्या अनाथाचा कशासाठीं प्राण घेतां बरें ? छे, छे, छे ! कुत्सित वासनांनीं विटाळलेल्या तुमच्या मनांस विचारजीवनांत एकदां बुडवून काढा; सचैल स्नान घाला आणि शुद्ध व्हा.

दुर्मति—अरे वाहवारे तूं योगमार्गी ! वाहवारे साधू ! तुझेंच नांव विचित्रवीर्य ? भीमसेनमहाराजांचा मुलगा विचित्रवीर्य तो तूंच ? भगवद्भक्ता, जयपुरांतल्या तरुण स्त्रियांच्या आया तुलाच भीत कायरे ? वेशीबाहेरील पेठेंत मध्यरात्रीं पाहरा कोण तूंचना करीत हिंडत असस ?

क्रूरसेन—कांहो पापभीरु, आपण बारावर्षें तीर्थयात्रा करीत कां फिरत होतां ? कांहीं स्मरण आहे ? त्या गोष्टी आपल्या ध्यानांतून

गेल्या असतील. अरे, तूं त्या सकीशीं नाना तऱ्हा केल्यास. हंसून, गोड बोलून, थट्टा करून, अगोदर तिचें चित्त आणि मग तिचें शरीर अशीं दोन्हींही चोरलींस; मग दिवसास सुद्धां रात्रच समजून, कोणी म्हणेल ती तुझी धर्मपत्नीच, अशा प्रकारें तिच्याशीं तूं रत झालास; आणि तिचा नवरा अप्रतिष्ठेमुळें क्रोधाविष्ट होऊन जेव्हां तुझ्या अंगावर धांवून आला तेव्हां त्याचे दोन तुकडे करून टाकिलेस! ती हत्या नव्हे नाहीं? आणि ही मात्र हत्या! भलारे साधु! लोकांच्या डोळ्यांतील मोहोरीएवढें फूल दाखविण्याच्या पूर्वीं आपल्या डोळ्यांतील वडस वाढलेले दाखीव. बाबा, सगळ्यांची गांठ पडावी, परंतु लंगोटी-याराची पडूं नये.

विचित्रवीर्य—क्रूरसेना, तूं माझी जी निर्भर्त्सना केलीस ती यथार्थ आहे. मीही चांडाळच; मीही पापीच. त्या आचरणाची स्मृति झाली म्हणजे अजून माझ्या अंगाचा अनिवार दाह होतो. त्या पापाचीं फळें जीं मीं भोगिलीं आणि अजून भोगितों तीं जर नीट ध्यानांत घ्याल तर त्या लेंकरा जयपाळावर तुम्हीं आपली तरवार कधीं उपसणार नाहीं. मी त्या बिचाऱ्याचा जीव घेऊन जेव्हां पळालों तेव्हां माझी कोण दशा! कोणी पाठलाग करून मजला धरतील कीं काय या भीतीनें घोडा केवळ वायुवेगानें जाईल असा सोडिला; आणि सायंकाळपर्यंत साठ कोश भवानीपुरास गेलों! तेथें घोड्यावरून खालीं उतरलों मात्र, तों त्या बिचाऱ्या जनावरानें प्राण सोडिला! रात्रीं एका मोडक्या देवालयांत उतरलों, आणि तेथें थकून कांहीं विश्रांति घ्यावी म्हणून जों बसलों तों ज्याप्रमाणें महानदीचा बांध फुटला असतां धो,

धो, धो असा अनिवार पाण्याचा लोंढा वाहूं लागतो त्याप्रमाणें परम वेदना देणाऱ्या विचारांचे थवेच्या थवे माझ्या मनांत येऊं लागले. मला परम अनुताप झाला. मग जशी छाकट्याची गुंगी उतरली म्हणजे तो शुद्धीवर येतो त्याप्रमाणें माझा खून चढलेला उतरून मी देहभानावर आलों. रात्रीं झोंप कोठली? उंदीर जरी खडबडला तरी पोटांत धरणेकरांची धडकी भरावी! दिवसास सहज कोणी माणूस धांवत असला तरी मला धरण्यासच येतो असें वाटून मी राजरस्ते सोडून आडमार्गानें जाऊं लागावें. त्या वेळची माझी स्थिति एका ईश्वराखेरीज दुसरा कोणी जाणत नसेल. शंभरदां तर शंभर वेष धरिले. अखेरीस बैरागी बनून तीर्थयात्रा केल्या; आणि याप्रमाणें बारा वर्षें अतिदारुण वनवास भोगल्यानंतर कुटुंबसुखाचा उपभोग घ्यावा यासाठीं पुनः तुम्हांत येऊन राहिलों. या गोष्टीस वर्ष झालें नाहीं तोंच तुम्ही आपल्या हातानें घरादारावर विघ्नाग्नि आणून घालूं पाहतां! तुमच्या त्या दुष्ट बेतांत मी कधीं पडणार नाहीं. माझ्या पूर्वींच्याच अन्यायाचें ओझें मला डोईजड झालें आहे, त्याखालींच माझी कंबर वांकली, त्याखालींच मी मरणोन्मुख झालों आहें! नको, नको, पुनः पापवासना नको! आतां तें ओझें जर अणुरेणूभर वाढलें तर तें जीव घेऊन समूळ नाश करील यांत संशय नाहीं.

दुर्मति—तें केव्हां जीव घेऊन समूळ नाश करील तें करो; परंतु या तरवारी मात्र त्यापेक्षां जलद करतील; समजलास?

विचित्रवीर्य—अरे, आग लागो तुझ्या समजण्याला! अरे, आपण—

दुर्मति—आग लागो तुझ्या तोंडाला! (तरवार उपसून) क्रूरसेना,

धर, धर इला. इचीच कंबक्ती टाकतों अगोदर काढून, मग तो. लागला आहे मवांपासून वचावचा बडबड करायाला ! चल चल. (चित्रसेन दुर्मतीस आवरतो.)

विचित्रवीर्य—तुझ्या तरवारीपेक्षां माझ्या तरवारीचें पाणी निरस आहे असें समजूं नको. तूंच एक क्षत्रियवीर्याचा असें नाहीं. परंतु पुनः मनुष्यपण सोडून जनावरासारिखें वागण्यास माझें मन घेत नाहीं.

दुर्मति—सोड सोड, चित्रसेना सोड. अरे, पुनः पुनः धरितो ! अरे सोड म्हणतों नी ! याला जनावर कोण, तें दाखवितों. (सुटण्याचा प्रयत्न करितो.)

चित्रसेन—हां, हां, हां ! विचित्रवीर्याला बाजूला काढा. अरे वीरभद्रा, हो, मधें हो, मधें मधें हो. हा सुटतो पाहा ! अरे हो, अरे हो, अरे हो. अरे पण, अरे पण. दम खा, दम खा. (अधिक आंवळून धरितो.)

दुर्मति—(तरवार लांब झोंकून) घ्या ती तरवार, द्या मसणवटींत फेकून; नाहीं तर घाला माझ्याच डोक्यांत !

चित्रसेन—अरे शांत हो. अगोदर एकाचा निवाडा ठरावयाचा आहे तो प्रथम होऊं दे. ह्या गरीबाला मारून तूं काय करणार ? यापासून एवढें मात्र होईल कीं, आपसांत फाटल्यामुळें आपल्या निश्चयाचें तीक्ष्ण अग्र बोंथट होऊन त्या जयपाळाच्या नाशास असमर्थ होईल.

क्रूरसेन—तें खरेंच. तर मग आतां या विचित्रवीर्याविषयीं इतकेंच— ऐका इतकेंच.—विचित्रवीर्या, तुला दास्यत्वाची फार आवड आहे.

जो सकीचीं लुगडीं धुणारा तो जयपाळाचीं धोतरें आपटण्यास का मागें पुढें पाहील? तें असो; परंतु आम्हीं तुला तासाची परवानगी देतों. तितक्या काळांत तुझा निश्चय होऊं दे. निश्चय म्हणून इतकाच व्हावयाचा कीं, जयपाळाचा पक्ष धरून यमसदनास जावें किंवा आमच्या बेतांत मिसळून पुढें स्वातंत्र्यसुख भोगण्यास तयार व्हावें. चल आटप. तासावर एक पळसुद्धां मिळणार नाहीं बरें. तुला वाटेल कीं, मजजवळ तरवार आहे; परंतु विचार कर, आम्ही चवघे आहों आणि तूं एकटा आहेस.

विचित्र०–(मनांत) बापड्या जयपाळा, व्याघ्रमुखांत तूं लवकरच पडणार. हे हिंसक लांडगे तुज निर्दोषी कोंकराचें थोडक्यांत रक्तपान करणार. आतां असें उपयोगीं नाहीं. युक्ति लढविली पाहिजे. (उघड) मला तासाची मोकळीक आहेना? आतां त्या तासाच्या आंत जयपाळ आल्यास तो तास भरेपर्यंत त्याला तुम्हीं बोट लावूं नये.

चित्रसेन–हो हो, तें ठीकच. खऱ्या गोष्टीस आडकाठीं कोण आणील? तो तास भरे तोंपर्यंत आम्हीं चित्रासारिखे उभे राहतों; आहों या जाग्यावरून हालत सुद्धां नाहीं.

(दुरून जयपाळाचा शब्द ऐकूं येतो.)

जयपाळ–एकून, माया पुढें धांवते हें म्हणणें खरें आहे. पुत्रमंडळी जवळ नसल्यामुळें महाराजांची काय दशा झाली आहे! पितृममता कांहीं चमत्कारिकच! हे तरी वेडे शिकारीच्या नादानें बाहेर पडले, ते कोठें गेले त्याचा थांग देखील नाहीं. महाराजांच्या आज्ञेवरून मी काल दोनप्रहरांपासून या रानांतून त्यांचा शोध करीत फिरत आहें;

परंतु अजून माझा प्रयत्न सफळ होत नाहीं. कोठें आहेत कोण जाणे? अरे वा:, तेथें पांच सात पुरुष दिसतात ते तर नसतील ना? हाका मारून पाहाव्या. अरे चित्रसेना! अरे क्रूरसेना! अरे विचित्रवीर्या! अरे कोणीच ओ देत नाहींत! (कांहीं मोठ्यानें) दुर्मती, दुर्मती, अरे दुर्मती!

वीरभद्र—अरे, जयपाळाच्या हाकेसारखी हाक ऐकूं आली. ऐका— होय त्याचीच; सावध रे सावध!

दुर्मति—काय जयपाळाची हाक? या रानांत कोठला जयपाळ येईल? जयपाळ खुशाल स्वप्नें सांगत त्या म्हाताऱ्याच्या डोळ्यांस पाणी लावीत बसला असेल.

जयपाळ—वीरभद्रा, अरे चित्रसेना, ए दुर्मति, अरे अजून हाक ऐकूं जाईना! विचित्रवीर्या!

दुर्मति—अरे आतां असें नका करूं. कोणी तरी ओ म्हणा. कोणी तरी कशास पाहिजे? मीच म्हणतों.

जयपाळ—अरे हाक द्या; अरे ओ म्हणा; अरे मी जयपाळ. ए दुर्मति, ए चित्रसेना!

दुर्मति—ओ; अरे ये, जयपाळा, ये. या झाडाखालीं आम्ही आहों. ओ. हाका मारण्याची तर याणें सीमाच केली! आतां सावध असा.—ओ, त्याला अगदीं जवळ येऊं द्या आणि मग पकडा.

जयपाळ—गेली एकदांची हाक ऐकूं गेली! त्या झाडाखालीं थांबले आहेत काय? ठीक आहे त्यांच्या मेळ्याकडे जातों.

(त्यांच्या मेळ्यांत जातो.)

विचित्रवीर्य—मीं तासाची मुदत मागून घेतली त्याची आठवण आहेना ?

जयपाळ—अरे काय तुम्ही झरकलां ! शिकार शिकार म्हणजे किती ? कांहीं धोरण असावें कीं नाहीं ? घरीं महाराजांची काय स्थिति झाली आहे ! उठतां, बसतां, बोलतां, खातां, पितां तुमची आठवण होते. एक घांस घेतात आणि पोरें रानांत भुकेलीं असतील असें म्हणतात ! एक घोट घेतात आणि पोरें तान्हेलीं असतील असें म्हणतात ! दरवाजा झांकला असतां कोणीं उघडल्याचा भास होऊन मुलें आलींरे आलीं म्हणतात. देवा, पोरें रानांत सुखी असोत, निर्विघ्नपणें वरीं येओत अशीं वाक्यें तर हजारदां तोंडांतून निघालीं. अखेर तुमच्या शोधार्थ मला पाठविलें. तो मी काल आज दोन दिवस भटकत होतों. चला आतां तरी लवकर जाऊन त्यांची काळजी निवारण करूं.

मणिपाळ—अरे, काळजी निवारण करण्यास तूं एकटाच समर्थ होतास मग कां केली नाहींस ?

जयपाळ—म्हणजे या बोलण्याचा काय बाबा अर्थ ?

दुर्मति—अर्थ इतकाच, एकादें स्वप्न पाडायाचें होतें म्हणजे झालें. म्हाताऱ्याच्या सांत्वनास आणखी काय लागत असतें ?

जयपाळ—म्हणजे ? हें तर पहिल्यापेक्षांही बोलणें गहन.

दुर्मति—अरे हो, हो, गहन; दाखवितों आतां कसें तें गहन ! जसें तें स्वप्न गहन, तसें हें बोलणें गहन. मणिपाळ, याला धरून ठेव—(विचित्रवीर्यास) काय हो साधु ! तुमचें मन तुम्हांस काय

सांगतें ? स्वर्गलोकींचा मार्ग धरा म्हणतें कीं मृत्युलोकीं आणखीं कांहीं दिवस वास करा म्हणतें ?

जयपाळ—तुमच्या बोलण्याचा रोंख अजून मीं ओळखिला नाहीं. आज कांहीं रंग निराळाच दिसतो !

दुर्मति—घटकाभरानें याहीपेक्षां निराळाच दिसेल.

जयपाळ—बाबांनो, हा तुमचा क्रोधाग्नि इतका प्रज्वलित होऊन मज पामराची कां आहुति मागतो ? घराहून निघालों तेव्हां असें वाटलें होतें कीं, तुमची गांठ पडली म्हणजे तुम्ही अति प्रेमेंकरून गाढ आलिंगन द्याल; घराकडील क्षेमकुशल पुसाल; महाराज खुशाल आहेत कीं ? असें म्हणाल; जयपाळा, तूं खुशाल आहेस कीं ? असें विचाराल. सारांश, बाहेरील अनुभविलेल्या सुखाचा कांहीं वांटा मला देऊन आपलें सुख द्विगुणित कराल; अथवा दुःखाचा कांहीं वांटा देऊन आपलें दुःख हलकें कराल. तें सर्व एकीकडेच राहिलें, आणि आज तुम्हीं कांहीं निराळेच बेत करतांसें दिसतें. भगवदिच्छा!!

दुर्मति—भगवदिच्छा नाहीं, दुर्मतीच्छा ! समजलास ? आतां कांहीं येत असलें तर घे देवाचें नांव; उगाच वेळ नको घालवूं. ज्या वृक्षाच्या मुळ्या खोल जाणार होत्या, ज्या वृक्षाच्या शाखा आसमंताद्भागीं पसरणार होत्या, ज्या वृक्षाची दाट पालवी दूरदूरच्या पांथस्थांस या, या, या अशा मधुरवचनांनीं आगतस्वागत देणार होती, ज्या वृक्षाच्या फलपुष्पांचा अमृततुल्य रस सेवन करून सर्व सचेतन विश्व सुख पावणार होतें, तो वृक्ष आतां एका क्षणांत समूळ उपटून टाकितों पाहा !

जयपाळ—काय, तर तुम्हीं माझा जीव घेणार ?

क्रूरसेन—काय तूं अजून संशयांतच होतास ?

जयपाळ—जीव घेणार तर घ्या; परंतु इतकेंच कीं, अगोदर माझा गुन्हा माझ्या पदरांत घाला; माझा अन्याय मला दाखवा; मी आपणाकडून तुम्हांशीं वैरबुद्धीचा लेशही धरीत नसतां तुम्हीं हा प्रसंग मजवर कां आणितां हें सांगा. न जाणून माझ्या हातून कांहीं गैर गोष्ट झाली असल्यास दोन हिताच्या गोष्टी सांगून बुद्धिवाद करणें हा तुमचा अधिकार आहे. मी खचित सांगतों कीं, जाणून बुजून मी तुमचें काडीएवढें देखील वांकडें केलें नाहीं.

क्रूरसेन—अरे भोळ्या भावार्थ्या! काडीएवढें देखील तुमचें वांकडें केलें नाहीं असें म्हणावयास तिळमात्र लाज वाटत नाहीं अँ ? वांकड्यास शिंगें असतात कायरे ? आमच्याशीं तूं शुद्ध तस्कराप्रमाणें वागलास! लटकींच स्वप्नें, लटकेच दृष्टांत, लटक्याच गप्पा सांगून पितृममतारूपजीवनाचा सर्व पाट आपल्या इच्छेनुरूप वळवून घेतलास. ज्या मेघधारांची सर्वत्र सारखी वृष्टि असावयाची त्या मेघधारांचे लहान साहान, एवढे तेवढे जसे मिळतील तसे, बिंदु जोडून त्यांतच आम्हांस महालाभ मानावा लागला. आम्हीं काय दासीपुत्र लागलों कायरे, म्हणून हा अपमान साहून उगीच राहूं ? लुबरेपणा करतेवेळीं सुख वाटतें. मग आतां त्याचें फळ भोगतेवेळीं कां दुःख ? पण तुझ्याशीं त्याचा वादविवाद कशास पाहिजे ? तुला अखेरचा ठराव सांगतों. आतां आपल्या जीवाची आशा सोड आणि—

(विचित्रवीर्य येतो)

या, हे कोमल अंतःकरणाचे आले !

विचित्रवीर्य–(हंसून) कांहीं तसें झालें खरें. पाहिलें इकडे तिकडे; पण कांहीं लवकर निश्चयात्मक ठरवावें असें मन घेईना. तो निष्कपटानें बोले हेंही खरें वाटूं लागलें, आणि तुम्हीं म्हणतां हेंही खरें वाटूं लागलें. मागचीं तीर्थाटनेंही लक्षांत येऊं लागलीं आणि पुढची जासुदगिरीही लक्षांत येऊं लागली. असें मन कांहीं गोंधळून गेलें. पण अखेर असा विचार पाहिला कीं, ही बेटी "कांकू" उपयोगी नाहीं. सापाचें पिलूं प्रथम लहान असतें तेव्हां दांत नसतात म्हणून जर म्हटलें, जाऊं द्या कीं, यानें आपलें काय करावयाचें आहे ? हें मोठें होईल, याला दांत येतील हें कोणीं पाहिलें आहे ? द्या सोडून; कशाला याचा जीव घ्यावा ? असें जर म्हटलें तर कसें चालेल ?

क्रूरसेन–नाहीं. अरे वेड्या, असें म्हटलें म्हणून तें मोठें व्हावयाचें राहील ? त्याला दांत यावयाचे राहतील ? तें कांहीं राहावयाचें आहे काय ? तें मोठें होऊन, हं, हं, हं ! आपला गुण करावयाचा तें करीलच. तेव्हां अशा ठिकाणीं दया दाखविणें हें मूर्खत्वाचेंच लक्षण. त्याला एकच उपाय, घे मुसळ कीं ठेंच डोकें !

विचित्रवीर्य–तसाच विचार केलाना ? असें पाहिलें कीं हें उपयोगीं नाहीं. बरें उपयोगीं नाहीं तर दुसरा उपाय कोणता ? एक लहान बच्चा असतांनाच त्याची तजवीज करून ठेवावी; नाहीं तर मग–मग बोलून, बडबडून उपयोग नाहीं. मग आपला देवावर हवाला द्यावा.

दुर्मति–असें, असें ! याच्या आणि त्याच्या मध्यें कांहीं जागा आहे

काय ? हेंच; आम्हीं पहिल्यापासून पाहात होतों तें हेंच. एक त्याच्यावर तरी बेतली पाहिजे, नाहीं तर आमच्या वर तरी बेतली पाहिजे, तेव्हां मग ?

विचित्रवीर्य—असाच विचार करून पाहून ठरविलें कीं, तुमच्याच बेतांत शिरावें. पण एक आतां आं ? तुमच्यांत तर आलोंच; परंतु तुम्ही हंसा किंवा कांहीं करा! प्रत्यक्ष मारणें म्हणजे कसेंसेंच वाटतें. याकरितां असें करूं कीं त्याचा पर्यायानें जीव घेऊं!

चित्रसेन—हं; हें एक शेपूट निघालें पाहा! पर्यायानें जीव घेऊं म्हणजे ?

विचित्रवीर्य—म्हणजे, जीव तर घ्यावयाचाच; परंतु पर्यायानें घ्यावयाचा. लागलीच तरवार उरांत खुपसून तांबडी लाल करावयाची नाहीं; तर कांहीं पर्याय करावयाचा. तुम्ही सर्व जर ऐकूं असें म्हणाल तर पर्याय कोणता तो सांगतों. परंतु पर्याय करावा हें चांगलें.

क्रूरसेन—येऊं द्या एकदां, काय पर्याय, पर्याय मघापासून चालला आहे तो येऊं द्या. अगोदर बोलबोलूनच पुरे केलें आहेस.

विचित्रवीर्य—बोलूं ? दिलें मला ?

दुर्मति—दिलें, दिलें, दिलें. आतां काय म्हणतोस आणखीं ? एकदां बोल काय तें, म्हणजे मिळविलें आम्हीं.

विचित्रवीर्य—बोलतों तर ऐका; कोणीकडून तरी याचा जीव घ्यावयाचा कीं नाहीं ? मग तरवारीच कशाला पाहिजेत ?

चित्रसेन—हो, तरवारीचें काय काम ? त्याशिवाय होत असलें तर बरेंच आहे.

विचित्रवीर्य—ठीक ठीक. माझें असें म्हणणें कीं, करून सवरून नामानिराळें राहाण्यास जर जागा मिळत असली तर कां सोडा ?

चित्रसेन—हो, मग तर फारच चांगलें.

विचित्रवीर्य—तेव्हां असें; या येथें पर्याय करावयाचा. मिळून अर्थ एकच. आम्ही नाहीं आमच्या हातानें केलें म्हणायाचें; इतक्याच तोंडींतलें आहे. परंतु आहे. पर्याय आहे. या दाट वनांत आपण वांकडेतिकडे फिरत आलों तेव्हां आपणांस खोल गुहा किती दिसल्या ?

क्रूरसेन—बरें दिसल्या दोन तीन, मग ?

विचित्रवीर्य—त्यांतली एक शोधून काढून त्यांत ह्या स्वारीला अडकवून बाहेरून भला पांच दहा माणसांना न उचले असा दगड देऊं तोंडाशीं बसवून. आंत खायाला काय घणघणघंटा! आपसुकाच काम होतें आहे. शिवाय आपण त्याच्या अंगाला बोट लावलें नाहीं अशी शपथ घ्यावयास मोकळे ते मोकळे !

दुर्मति—आणि कोणीं येऊन त्याला काढलें तर ?

विचित्रवीर्य—काय विचित्रच आशंका! या रानांत कधीं कोणी आलेलें ऐकिलें आहे तरी! त्या गुहा काय वाटेंत आहेत? आपण हरहमेशा येणार तरी आपणांला सुद्धां सांपडायाला महा प्रयास पडतात. तर मग म्हणे कोणी आलें तर? हें काय शुष्क बोलणें?

दुर्मति–पण त्याचा काय नेम आहे? वेळ आहे; आलेंच तसें कोणी तर?

विचित्रवीर्य–ठीक ठीक. आणि हे वृक्षच खालीं उपटून पडले तर? ही भुईच खालीं बसली तर! हें आभाळच खालीं गडगडून आलें तर? सारांश इतका दिसतो कीं, मी काढीन तजवीज ती कशीही असली तरी तुम्हांला म्हणून पसंत व्हावयाची नाहीं. मी आपला इतका दुराग्रह सोडून तुमच्यांत येऊन मिसळलों तरी तुमच्यानें माझ्याकरितां इतकेंसें सुद्धां करवेना! त्यांत "तुला दिलें, दिलें, दिलें." असा त्रिवार उच्चार केला असतां हें सुक्षत्रियाचें लक्षण नव्हे. देव कधीं अशाला साहाय्य व्हावयाचा नाहीं. या लढा तर, माझ्याशींच पूर्वीं लढा. पाहिजे कशाला? (तरवार उपसतो.)

चित्रसेन–पहिले पाडे पढ पंचावन्न. हें आलें पूर्वींच्या थराला. दादा, आतां आग्रह सोडाना बरें! तो म्हणतो तें कांहीं गैरशिस्त नाहीं. तो आपलें सर्व ऐकतो, तेव्हां त्याचें एवढें तरी ऐकिलें पाहिजे. अर्थ दोहोंचाही एकच आहे.

दुर्मति–बरें तर बाबा होऊं द्या. एकच खरें; परंतु–तुमच्या कोणाच्या लक्षांत येत नाहीं! नाहींरे नाहीं!

चित्रसेन–आतां "परंतु" नको. झालें बाबा, तूं म्हणतोस तसेंच. चला घेऊन आतां या बंदिवानाला.

जयपाळ–चला मी हा तयार आहें. केव्हां तरी जायाचेंच. येथें अक्षय्य राहण्यास तर कोणीच आला नाहीं. परंतु सांगून ठेवितों,

तुमच्या कर्मांचीं फळें तुम्हीं भोगाल. सर्वांचा शास्ता कधीं झोपीं गेलेला नसतो. ह्या प्रसंगीं तो तुमचें व माझें दोघांचेंही सत्त्व पाहतो आहे. अखेर न्याय तो करीलच करील.

दुर्मति–तें खरें; पण तुम्ही चला आतां अगोदर. ब्रह्मज्ञान ब्रह्मगुहेंत. येथें कशाला?

जयपाळ–बरें तसेंच कां होईना! चला.

विचित्रवीर्य–(मनांत) ह्या गुहेंत जाण्याच्या येण्याच्या शंभर वाटा मला ठाऊक आहेत.

(सर्व निघून जातात.)

प्रवेश २

(स्थल–गुहेच्या आसपासची जागा)

[**सुभाना, मनू व माणकू**]

सुभाना–काय व मनबा! थू तिच्या, काय मागमूसबी लागना! आव कुनिकड आलो तरी कुनिकड? सोरीबी तिकड ऱ्हायली, बाइ-साबबी तिकड ऱ्हायल्या, तातसाबबी तिकडच, नानासाबबी तिकडच आपुनच कुनिकड निसाटलों!

मनू–काय सांगाव राव ब्योग आपला! चालता चालता तर बगा

याड निगाल. कुट आडरानामंदी गवासली आन काय कारखाना होऊन बसलाया—मानकुबा, तुमी त बा लईच मोन धरलनी.

माणकू—तुमी हा खुसमोजी मनबा. आव मोन कशाच ? हित आलाया कंटाशी परान. मटा बर्मगिन्यानी आला म्हगून हित मोन धरल्या बिगार काय संक करील ? नीट हिगड ध्यान द्या अं. काल धरूनशेनी ह्ये बंदुकिच वज, ह्ये तलवारीच वज, ह्ये ढालीच वज इक्त झाडून समद ध्येवूनशेनी घालघिरटी, घालघिरटी, घालघिरटी चाल्लुया. त्येतून तोंडवल कराया भाकरीचा तुकडादिकून न्हाई बगा. काय भ्वोग सांगावा !

सुभाना—आव लग्नाच्या पोळ्या निचारत्यात ! अस काय म्हंगता—बगा मनबा, दिसाया बगा कस ह्योपुसलिंग दिसत ! पर जवाका मरद बसला व्हता मांडी घालूनशेनी तवा काय राव पुसता ! वाडप्यास्नी ज्येरीज्येरीला आनलनी ! मानकुबा, काय साद हाय ता म्हंगता !

माणकू—न्हानपनापास्न बगा आपुनला दगदग मजी काय त्येची आजतल्लुक म्हायती न्हवती. (डचकून)—दगा व दगा ! सुबानबा परसंग नीट न्हाई व न्हाई—ऐका व मनबा; थट्टा मजी किती ? सुबानबा, कान ध्येऊनशेनी बगा बर !

सुभाना—व्हय, खर व खर मनबा. निगाया म्होरूत लई वंगाळ लागला—हित च्येष्टा हाय.

माणकू—आता व सुबानबा ! मनबा आतां ! तुमच्या गळ्याच्यान व मनबा आपुन कंदि कंदी भाइर निगालो न्हाई. समद्यामंदी नांव

इक्त बगा आपनाला ठाव. आन कुनिकड आज भ्वोग आला आन हित पडलो. ह्यो अचानक घाला बगा कसा हाय !

सुभाना—मनबा, शबुद ऐकला काय ? तुमी काइबी म्हना, पर आपला दिकून जीव धाकधुक करतोया.

माणकू—बायकापोरामंदी धड जाऊनशेनी पडन जरूर बगा.

मनू—अर काय बिव्यानो याडबिड लागलया तुमाला ! सुबानबा, तुमीवी राव ढिल्यावानीच करितानी !—कायर मानक्या, नावच बिव्या ग्वाड ! लटलटा कापतोस काय ! झाडाआड लपतोस काय !—आर तुमी आमी आलो तसच आनिक कुनी येऊन बसलाया रूं रूं करीत, अन हाय काय ? चला व सुबानबा सोद ध्येऊ.

माणकू—आपुन न्हाइबा. उग दोन पावल लांब हाय त्येबी म्हन आनिक, तर !

मनू—या येळस जर हिंग तिंग केलस तर बग माज्याशी गाट हाय ! सांगतो. गचर न गचर चारीत न्हेईन. ढिल ल्येकाच्याच !—चला व सुबानबा.

सुभाना—चला चला. आपुन तयारच हाऊत.

(गुहेच्या तोंडाशीं जातात.)

जयपाळ—भगवंता तुझ्या इच्छेनें सर्व गोष्टी होतात, मग याची भीति कशाला पाहिजे ?—अरे मी इतकें आर्जव करीत असतां त्यांना कधीं खाईनसें झालें.

माणकू—मनबा कान द्या. “कंदी खाइनस झाल हाय” म्हंगतो.

आव न्हव व न्हव. आत लागल्यात भांडन. येक म्हंगतो मी खाईन, दुसरा म्हंगतो मी खाईन, तिसरा म्हंगतो मी खाईन. चला बा हात जोडतो, मनबा चला. उग हित चटनीवानी सुबानबा, जाव लागल बगा. बिर्मराक्ससाची जागा मनबा हाय; नगा वाट जाऊ.

मनू—थू ल्येका रड्या.—कोनर कोन ? तुला रामचंद्रजीची आन हाय, गायत्रीची आन हाय, बामनाची आन हाय, बोल तू कोन.—सादा मानुस असलास न्हिग भाइर तुला काडतो. बिर्मराक्सस असलास तर आलेया तुज्या घरा; काय करन ते कर.

जयपाळ—अरे दयावान् पुरुषा, भूत, पिशाच व राक्षस ही भीति मनांत बाळगूं नको. मी तुझ्यासारखाच माणूस आहें. कांहीं मागील जन्मांतील पापाची फेड करावयाची असेल म्हणून हें अयोग्य कारागृह दुर्दैवेंकरून मला प्राप्त झाले आहे.

मनू—मानुस हाइस तू ?

जयपाळ—निभ्रांत माणूस आहें.

मनू—हित बामन न्हाई; न्हाइ तर त्येची कां गायत्री दावली असती मजी आपसुक कळत.—आर आतल्या हिड बग. गायत्री म्हन गायत्री.

जयपाळ—अरे तूं संशय सोड. मी पिशाच नाहीं. गायत्री म्हणूं ? गायत्री.

मनू—बर हाय, राम म्हन.

जयपाळ—(हसून) राम.

मनू–तीनदा म्हन तीनदा; राम, राम, राम.

जयपाळ–राम, राम, राम.

मनू–कायर बिव्या मानक्या, च्येस्टा असती तर राम राम असा सबद निघता ? थु येड्या! बग तिकून वाट हाय का. सुबानबा, तुमी हिगड बगा. मी हिकड पातो.–(कांहीं वेळानें) ह्ये हिगड बीळ गवासल बगा. ह्यो बगा कसा रांगत जायाचा मारग हाय.– कायर आतल्या ?

जयपाळ–काय म्हणतोस बाबा ?

मनू–ह्ये हिगड मी कुट हाय न्हायी हिगड; आन बग आसच चासप ! मजी बग बर हातभर रुंदीच बीळ हाय. त्येतून निसाट. आंग काडीत काडीत ये भाईर.

जयपाळ–(तसें करून बाहेर येऊन) हे सत्पुरुषा, माझी एक विनंती ऐक.

मनू–कायर बा इनंती तुजी ?

जयपाळ–मी आपल्याला आजपासून तुझा दास समजतों. जिकडे तूं तिकडे मी.

मनू–दास मजी चाकर न्हव काय ? नग र बा मला कशाला चाकर व्हावा ! मी बग धा शिपायांचा नाईक. येक ह्मोर दरमा हाय. बायको ती आपली दळतिया कांडतिया; कोरड्यास बि करते, मला बि घालते, आपुन बी खाते, पोरास्नी बी उल उलस देते; हं. चाललाया संसार. संसार कुट न्हातो. मीर काय करू चाकराला–

पर बग तु गुनी दिसतोस. चल मजी बरोबर भाऊ म्हनून. खाईन मी भाकर त्येतली देईन तुला बी जराशी. आमचे सरकार हायता सेनापति. बाइसाब बी लई चकोट हायता; करतिला तुजी कुट तरी सोय.

जयपाळ–(मनांत) शूद्रजातीचा असून काय सरळ भाव व काय थोरवी ! देवा, हे उपकार फेडीव.

(सर्व निघून जातात.)

अंक पहिला समाप्त.

अंक २ रा

प्रवेश १

[कमळजाबाई, सारजा आणि एक पदरची म्हातारी]

कमळजाबाई—सारजे, अशी ये. अगबाई शिवशील तूं ! तुळशीला पाणी आझून घालायाचें आहे—पदर आटप.

सारजा—काय सांगूं बाईसाहेब ! तुम्हांला वाटेल, तोंडदेखणी बोलते. ही सारजा तोंडदेखणी बोलायाची नाहीं. काय म्हणत होतें—बाईसाहेब, ऐश्वर्याची कांतीच निराळी. ती लप म्हटल्यानें लपायाची नाहीं. लग्नाच्या आधींही तुम्हांला पाहिलें होतें आणि आतांही पाहात्यें. पण हा रंग कांहीं बाई तेव्हां नव्हता. आतां दिसतां जशी कांहीं बिनली एकादी.

कमळजाबाई—काय मेली गोडबोली ! आतां काय जास्त झालें ग ?

सारजा—जास्तीवर काय आहे ! इथें दागिने घालतां तिथेंही घालीत होतां. पण असें कां म्हणतां ? अधिकाराचें तेजच निराळें. आतां कशी घराची भरली लक्ष्मी दिसतां !

कमळजाबाई—आणि लहानपणीं कशी दिसत होत्यें ग ?

सारजा—नाहीं, लहानपणींही दिसत होतां—अहो, माणिक कोठेंही पडलें, कसेंही पडलें, म्हणून बाईसाहेब, तेज लपायाचें आहे काय ? तें नाहींच. पण कांहीं म्हणा, आतांची तजेली जास्त—

(हांसून) पण बाई लहानपणची अशी मौज तुमची! आम्हांला हसहसून बेजार करावें. तुम्ही एवढिशीं होतां तेव्हांपासून आईसाहेबांनीं माझ्याच गळ्यांत बांधलीं. काय सांगूं तेव्हांची मौज! तुम्हांला कशाची आठवण असायाची आहे!—भारी, भारी मौज!

कमळजा०—ती कशी ग? मेलें लहानपण कसें तेव्हांच गेलें!

सारजा—एक दिवस ज्या बाई हट्ट धरून बसलां—त्या हट्टाला नांवना गांव—थोरल्या दादासाहेबांचा सोहाळा व्हावयाचा होता; ते भरजरी पीतांबर नेसले होते, आणि गद्राबाई भरजरी शालू नेसली होती—गद्राबाई तरी मोठी खुटखुटीत बायको दिसते—आणि दोघें बाई चवरंगावर जवळजवळ बसलीं; आणि मार मोठ्यामोठ्या ब्राह्मणांचा थाट बसला; पलीकडे गद्राबाईच्या माहेरचा अहेर येऊन पडला; आणि इकडले तिकडले अहेर येऊन पडले; आणि मार बाई कचेरीचा थाट बसला; आणि वाजंत्रें वाजायाला लागलीं; आणि मार गर्दी उसळली; इकडे बाई तुमचें धूम रडें चाललें असे! रडरडून डोळ्यांचीं मुटकुळीं वळलीं! दुसरें कांहीं नाहीं, एकदां मला गद्राबाईसारखें नेसवा, मला गद्राबाईसारखें बसवा, गद्राबाईलाच बसवावें वाटतें. हें एकसारिखें चाललें होतें! आणि बाई रात्रीं तीं दादलाबायको खोलींत चाललीं आणि मग तर रडरडून गरगट केलें! आम्हीं सगळीं हांसहांस हांसलों!

कमळजा०—हेंग काय मेलें—मीं म्हटलें एखादी चांगली गोष्ट सांगशील! सारजे, आतां पुरे कर ह्या गोष्टी. तुला कशाला बोलावून आणिलें समजलीस?

सारजा—कशाला बाईसाहेब ?

कमळजा०—अगदीं मेलें वेड्याचेंच सोंग घेतेस! काय करूं, कसें तरी सांगूंग, आतां!

सारजा—तुम्हांला एकच सांगून ठेवतें बाई. ही सारजा इतर गांवगुंड बायकांसारिखी नाहीं. लोकांची चाकरी करिते हें नका सांगू. दैव कांहीं बाई कोणाच्या स्वाधीन नसतें. आज मेली भरभर असते, आणि उद्यां पाहावें तों कांहीं नाहीं. तें कांहीं कोणाच्या स्वाधीन नसतें. पण माझा आपला मी स्वभाव सांगतें. केव्हां झालें तरी काय, आपलें ऐकून घ्यावें. झालें आपल्या हातून काम, तर करावें—नाहीं तर पोटांत घालून ठेवावें. तेरीबी चिप्प आणि मेरीबी चिप्प.

कमळजा०—(मुद्रा बदलून) सारजे, कायग तुला सांगूं! माझ्या मनांतली गोष्ट; अग, मनालाच सांगूं नये असें वाटतें! सारजे, लहानपणापासून तुजजवळ हितगुजाच्या गोष्टी बोललें. खरेंच सांग, आतां मी सांगतें हें कुठेंकुठें बोलणार नाहींसना ?

सारजा—बाई, मला मघापासून चमत्कार वाटतो. आज मी थोडी फार, बारा आणि बारा चोवीस, आणि त्यापूर्वीं तीन, अशीं सत्तावीस वर्षें तुमच्या आईजवळ घालविलीं. मेला पुरुष असता तर दाढीमिशी पिकली म्हणता. सत्तावीस वर्षें त्यांच्यापाशीं घालविलीं, पण त्यांणीं कधीं संशयाचा चकारशब्द देखील काढिला नाहीं—तुम्ही मन मोकळें करून मशीं बोला. या सारजेच्या तोंडांतून जर ब्र निघाला, तर फार काय सांगूं ही जीभ तुमची!

कमळजाबाई—हें खरेंना पण ? मी तुझा संशय घेतें असें वाटूं

देऊं नको. पण बाई ! माझी मीच लाजतें. काय करूंग एरवीं हा मेला जीव जाता तरी बोलतेंना! पण काय करूं, निरुपाय झाला आहे.

सारजा—बाई, बाई, बाई, बाई! तुमच्या संशयाची तर पराकाष्ठाच झाली !

कमळजाबाई—तसें नको ग मनांत आणूं. बोलतें तर आतां. परवां वाघावर शिकार केली, ती तूं नव्हतीस पाहायास.

सारजा—आमच्या कपाळीं हें घर लागलें आहेना बाई. म्हाताऱ्या माणसांना कांहीं पाहावें लागत नाहीं !

कमळजाबाई—त्या दिवशींचा चमत्कार पाहून हें मन—काय ग, तूं पाणचट म्हणशील ?

सारजा—हं, पुढें; अडूं नका.

कमळजाबाई—आतां करतें मन मोकळें तर. त्या दिवशीं त्या पटांगणांत माझें मन जें उडून गेलें आहे तें अजून परत आलें नाहीं! काय करूं, कांहीं उपाय सांग.

सारजा—(हांसून) बाई उडालेला पदार्थ कोठें तरी पडतो! तुमचें मन जें उडालें तें कोठें जाऊन पडलें तें सांगा म्हणजे मग उपायाची योजना मी करितें.

कमळजाबाई—काय ग मेलें, तूं भलत्याचा भलताच अर्थ करितेस ! असा बाई अर्थाचा अनर्थ नको करूं.

सारजा—आम्हांला आपला भलत्याचा भलता अर्थ चालतो—

काय तरी सोंग ! तुमच्या माहेरीं आलें त्याच्या अगोदर,–तेथून निघालें ती तुमच्या माहेरींच आलें–त्या मुक्ताबाई सिलेदारिणीजवळ होतें. तिला हें असलें वेड भारी असे. (हळूच) नवऱ्यानें सदा स्वारींत असावें; कधीं साचार महिन्यांनीं तो घरीं येणार. मग तिनें मला कामगिरी सांगावी. पण आजपर्यंत हरा, शिवा, केशवा ! ही गोष्ट माझ्या (बेंबीजवळ हात नेऊन) येथें जी एकदां घातली आहे (कंठावर हात ठेवून) ती एथें काढिली नाहीं ! आज आपला तसाच प्रसंग आला म्हणून आणि तें तुमच्याच पाशीं म्हणून. कां, म्हातारपणीं हे चाळे कशाला पाहिजेत ? एथें बोल, तेथें बोल, तेथें बोल, याशिवाय काय अडलें आहे ?

कमळजाबाई–मेल्या मना, हो निर्लज्ज. सारजे, त्या पटांगणांत वाघावर प्रथम पांचपंचवीस सरदार एकदम चाल करून गेले. राणीसाहेब, मी, प्रधानजीची बायको, साळोंक्यांची मुलगी प्रभावती आणि निराबाई सरसुभेदारीण अशा मागच्या बाजूस मौज पाहण्यास उभ्या होतों. आणि बाई जेव्हां वाघाचीं डुरकावणी आणि त्याच्या आरोळ्या ऐकिल्या, तेव्हां झालों आम्ही गर्भगिळीत ! लागलों बाई एकीमेकींच्या तोंडाकडे टकमक पाहायाला ! इतक्यांत आमच्या संरक्षणास जे पांचपंचवीस होते त्यांना त्यांणीं आरोळी ठोकिली. “ अरे वाघ चक्कर घालीत तुमच्याकडे उलटला, तिकडून पुढें व्हा. बायकांवर प्रसंग गुदरेलरे गुदरेल. ” या आरोळीबरोबर पुढें जे सरसावले त्यांत, माझा–आमचा जयपाळही सरसावला. सारजे, त्या दिवसाचा त्याचा पराक्रम काय सांगूं ! तिकडून हां, हां, हां, जों

म्हणतात, अरे बाया ग्रासल्या, धांवा, धांवा ! ही आरोळी संपते, जो तोंच इकडे शाबास, शाबास, शाबास ! जयपाळानें राहुरुप्याचा नाश करून चंद्राननांस सोडविलें असा शब्द होऊं लागला.

सारजा—बाई ! आपला हा जयपाळ ! ! काय म्हणतांहा, हा जयपाळ ! ! ! असें बाई, एकएक झांकलें माणिक असतें बरें !

कमळजाबाई—अग, सगळ्या गांवभर आज तें गाजतें, आणि तुला ठाऊक नाहीं म्हणतेस ? तूं तरी भारीग बाई वेड्याचें सोंग घेणारी !

सारजा—आमच्या कशानें बाई कानीं येणार ? आम्हांला काय बाहेर जायाचें, कां कोठें हिंडायाचें, कां कोठें जाऊन बसायाचें, कां कोठें पाहायाचें; आम्हांला काय करायाचें बरें ? कोणी आई बाई बोलली तर ऐकायाचें, इतकेंच कीं नाहीं ? तें कांहीं बाई कोणीं बोललेंच नाहीं, मग कशानें समजावें ? मग पण पुढें काय ?

कमळजाबाई—अंतच पाहायाला बसलीस सारजे ? अग, असा या दिवशींचा चमत्कार पाहून ह्या वेड्या मनानें धांव घेतली. ज्या दिवशीं घरीं आणून जमाखर्चाचें काम त्याला सांगितलें, त्याचदिवशीं त्याच्या कामदेवासारख्या सुंदर स्वरूपानें नेत्रद्वारें माझ्या चित्ताची ओळख करून घेतली. ती दृढतर होत होतीच. तथापि सारजे, त्या दिवसापर्यंत मीं माझ्या वासनेस विचारस्तंभाशीं बांधून टाकिलें होतें. त्या दिवशीं जयपाळाच्या तरवारीनें व्याघ्राचें गर्दन उडविलें नाहीं, तर त्याच्या साहसानें तो विचारस्तंभ बुडाशीं तोडून

माझ्या वासनेस मोकळें केलें! सारजे, तूं शहाणी आहेस यापेक्षां काय फोडून सांगूं?

सारजा—बाईसाहेब, तुम्हीं कांहीं काळजी करूं नका. सांगितलें काम जर होईना, तर बाई सारजा कशाची?

कमळजाबाई—मीं फार बोललें. स्त्रीजातीला फार बोलणें शोभत नाहीं. परंतु बाई, आंत जे कड येताहेत ते साहवत नाहींत. पाहा बरें, सारजे; कोठें तरी शब्द काढशील बरें!

सारजा—आतां बाई माझें बोलणेंच थकलें! हा संशयच वाईट. या सारजेविषयीं अजून खात्री होत नाहीं?

कमळजाबाई—नाहींग, पण आपलें उगीच सांगितलें. जा आतां (जाते).

प्रवेश २

[जयपाळ पुढें वही घेऊन बसला आहे]

जयपाळ—सात आण्यांची चूक अं! कोठें विसर पडला तरी पण चूक कां लागावी! पण कां लागावी चूक! पांचहजार नव्वद ते! ती दोनहजारांची रक्कम तर निराळीच आहे. चारशें साडेसत्याहात्तर तिकडचे. नऊ रुपये बारा आणे अवांतर. एकंदर जमा सातहजार पांचशें सवासत्याहात्तर रुपये. आतां खर्च साडेपंचेचाळीस रुपये आणि घटकाभर हे नऊ आणे. एकहजार नऊशें ही तर अलाहिदा

हुंडीच पाठविली. सात आणे तर त्या ह्याला दिले. बाकी पांचहजार सहाशें सवाएकतीस रुपये. तें सर्व ठीक आहे. या सातांचा ठिकाण नाहीं. काय झाले, कां कोणी नेले, कां हरवले, कां खिशांतून गळाले, कसें काय झालें कोण जाणे? या, सारजाबाई, बऱ्या वेळेवर आलां.

(सारजा येऊन बसते)

सारजा—अग बया, बया! जयपाळा, तुझें अजून काम चाललें आहे! पुरे, काय तूं तरी सोंग करितोस! ऊर फुटे तोंपर्यंत कोठें काम बोललें आहे! काय मेलीं लोक कामें करितात कीं नाहीं. ऊठ. ठेव वही एकीकडे. बाबा, सगळें नेमस्त असावें. परदेशांत आपलें आपणाला जपावें. ऊठ, या सारजेचें तूं एक एक ऐकत जा. ही तुझ्या कल्याणाचीच गोष्ट सांगेल बरें, ठाऊक असूं दे.

जयपाळ—तें खरेंच; पण सारजाबाई, कांहीं उपाय नाहींसें झालें आहे.

सारजा—अरे, हो; वयच तें तुझें तसें, त्याला तुझा काय उपाय! जें आहे तें ठीक आहे.

जयपाळ—वयाचा काय संबंध हो? वयाचें काय आहे? हें काम मोठ्या जिकिरीचें.

सारजा—जिकिरीचें तर, (हंसून) जिकिरीशिवाय मनोगत कसें सिद्धीस जातें? बरें तें असो; परंतु जयपाळा, तुला मी आल्या दिवसापासून पाहातें. आतां खरें सांग—बाबा मी पडलें म्हातारी; आणि आपला माझा स्वभाव सांगतें; तुझ्यासारखीं परदेशी लेकरें अशीं

अनाथासारखीं दिसूं लागलीं, म्हणजे आपलें त्यांना जाऊन बरें वाईट विचारावें; त्यांचा समाचार घ्यावा; औषधपाणी कांहीं करून द्यावें; दोन तडजोडीच्या गोष्टी सांगाव्या. कां, अरे तुमचें कोणरे या परदेशांत आहे? जयपाळा, असें नाहीं, असें कर, असें कोणी म्हणायाला आहे काय? म्हणून मेला जीव ओढतो! आणि त्यांत तुझी सौम्य वृत्ति पाहून तर फारच. असें कां म्हणतोस, स्वभावांत स्वभावांत तफावत असते. तो मेला मध्यें एक ठेविला होता अल्लेराव! त्याच्याकडे नाहीं माझें चित्त लागलें? नाहीं, नाहीं तें नाहींच नाहीं.

जयपाळ—काय, सारजाबाई, तुम्हीं आल्या दिवसापासून काय पाहातां?

सारजा—पाहायाचें काय? अरे, तुझ्यावर कांहीं निमित्त घ्यायाचें आहे? तूं वावगा असशील तर तुझें वेडें वांकडें पाहायाचें! पाहतें मिळून इतकें, कीं तुझ्या तोंडावर दिवसेंदिवस जास्ती ग्लानि दिसते. तुझें चित्त कसें उद्विग्न दिसतें. केव्हां केव्हां तूं असे सुस्कारे टाकतोस कीं, कोणी म्हणेल तुझ्या हृदयांत सहस्र शल्यें सलताहेत. जयपाळा, उगाच नको चोरूं. कांहीं तरी हृद्रोगानें तूं झुरत आहेस. काय जें असेल तें मजजवळ बोल. हें पाहा, कांहीं तूं बोललास, तरी बाहेर फुटण्याची शंका धरूं नको. मीं एकदां गोष्ट पोटांत घातली, म्हणजे ब्रह्मयानें प्रयत्न केला तरी बाहेर पडायाची नाहीं, मग इतरांची काय कथा! आणखीं सांगतें, तुला ही व्यथा होऊन फार दिवस झाले नाहींत. ऐकून घे माझें तूं; हो, ही सारजा आहे.

जयपाळ—सारजाबाई, तुम्हीं ओळखलें खरें; माझें चित्त उदास

आहे; परंतु ही आजकालची स्थिति नाहीं. मी आल्या दिवसापासून असाच आहें.

सारजा–(हांसून) तें खरें, तें समजलें; पण बाबा, परदेशांत आपला आपण विवेक करावा. नाहीं तर माझ्यासारिख्या म्हातारीला मन मोकळें करून दुःख सांगावें. हा मेला कुढेपणा कांहीं सुख द्यावयाचा नाहीं बरें, ठाऊक असूंदे तुला. म्हाताऱ्या माणसाचें तुला सांगतें एक एक ऐकत जावें. तूं असा कोणत्या संकटांत आहेस मला सांग, आणि या सारजेचा अनुभव तर पाहा !

जयपाळ–माझें दुःख सांगून उपयोग नाहीं. त्याला या जगांत उपाय सांपडणार नाहीं. सारजाबाई, उगाच कशाला आग्रह करितां ?

सारजा–अरे, समजलें जयपाळा, पुरे; आणखीं काय सांगशील तूं ? खरेंच, तुझ्या सारख्याला सांगणें कठिण खरेंच. पण ही सारजा सुतानें स्वर्ग गांठणारी. त्याची इतकी काळजी कशाला पाहिजे ? तुझ्या मनोगतासारखें झालें म्हणजे झालें कीं नाहीं ?

जयपाळ–सारजाबाई, तुम्हीं काय म्हणतां कोण जाणे ! माझ्या मनोगतासारिखें करणें तुमच्या हातीं कसें आहे ? छे, छे, तुमचा कांहीं भलताच समज पडला असेल. नाहीं तर—

सारजा–अरे मी सुईण, मला फसवायाला कशाचें पाहातोस तूं ? बरी आठवण झाली. जयपाळा, सरकार कोणीकडे गेले आहेत रे ? रोज कागदपत्रें येत असतील तेव्हां तुला बित्तंबात बातमी असेल.

जयपाळ–सरकारांना वाड्यांतून आज्ञापत्र आलें होतें, त्याप्रमाणें ते गेले आहेत. कांहीं मांडलिक राजांचा करभार थकला आहे,

त्याचा उलगडा करून घेण्यासाठीं मुतालिक नेमून छत्रपतींनीं त्यांस पाठविलें आहे.

सारजा—असें काय! अरे, सरकार तिकडे गेल्यावर बाईसाहेबांच्या भेटीला तूं गेला होतास ?

जयपाळ—कां बरें, सारजाबाई, तुम्हांला असें वाटतें कीं, मी दर्शन घेतल्याशिवाय राहतों ? माझ्या अन्नदात्या त्या, हें मी आजन्मांत विसरणार नाहीं बरें.

सारजा—खरें आहे बाबा. विसरून कसें होईल ? देवाच्या इथें झडती आहेना ! आपण माणसांनीं विसरून काय होतें ? बरें, तूं रोज दर्शनाला जातोस तेव्हां आतां तुझ्याही ध्यानांत आलें असेल. बाईसाहेबांची वृत्ति भारी पालटलेली दिसते, नाहीं ? अरे, काय सांगूं ? निजल्या ठिकाणच्या उठत सुद्धां नाहींत ! निजल्या निजल्या हळूच आरशाकडे दृष्टि फेंकितात; तीच दृष्टि आपल्या शरीराकडे वळवितात; लागलीच उसासा टाकितात; लागलीच अनाथासारिखें तोंड करून पलंगावर आंग टाकून देतात ! आजच्या साऱ्या दिवसांत पन्नास सुद्धां शब्द तोंडांतून निघाले नसतील ! घासभरसुद्धां अन्न पोटांत गेलें नसेल ! जयपाळा, खरें म्हणशील तर, त्यांची अशी उत्साहरहित प्रकृति पाहून मला बाबा रडूं येतें. असें कां म्हणतोस ? कसेंही झालें, तरी आज शें पन्नास मनुष्यांचें त्यांच्या पदरीं अन्न आहे.

जयपाळ—सरकारच्या जाण्यानें इतकी बाईसाहेबांना व्यथा झाली काय ? सारजाबाई, येथें राहिल्या दिवसापासून मला वाटत होतें

कीं, आमच्या यजमानयजमानणीची जशी परस्पर प्रीति आहे तशी थोड्यांची; आणि आज तुम्हीं सांगतां यावरून तर खात्रीच झाली.

सारजा–(हंसून) जयपाळा, हा एवढा प्रीतीचा बलवत्तर ओघ अशा रमणीय स्थानापासून ज्या प्रदेशीं वाहतो, त्या प्रदेशाचें काय भाग्य वर्णावें ?

जयपाळ–त्यांत काय संशय! आपले यजमान भाग्यशालीच खरे.

सारजा–परंतु बाबा, कितीएक पुरुष असे असतात कीं, तें भाग्य त्यांजकडे उडी घेत असतां त्यांस दिसत नाहीं! बरें जयपाळा, खरेंच सांग. आपल्या स्वामिणीसारख्या कोण्या रूपवतीचें तुझ्या ठिकाणीं जर चित्त जडलें असलें, ती जर तुजकरितां झुरत असली, तुजकरितां आरशांत पाहात असली, तुजकरितां आपलें शरीर न्याहाळीत असली, तुजकरितां ग्लानि पावत असली, तुजकरितां मौन धारण करीत असली, तुजकरितां अन्नत्याग करीत असली, थोडक्यांत सांगतें तुझ्या संयोगार्थ शतावधि नवस करीत असली, तर तूं कसें करिशील ?

जयपाळ–सारजाबाई तुम्हीं आज फारशी थट्टा काय मांडिली ?

सारजा–नाहीं, पण उगीच विचारितें. (हंसून) तिच्या म्लान मुखाकडे हास्यवदन करून पाहशील कीं नाहीं ? तिच्या स्फुरण पावलेल्या अधराचें चुंबन करून तिचा दारुण ताप दूर करिशील कीं नाहीं ?

जयपाळ–सारजाबाई, मी तुमच्याशीं आज बोललों इतका कधींच कोणाशीं बोलत नसतों. तुमच्या विचकट प्रश्नाचें उत्तर माझ्यानें देववत नाहीं !

सारजा—हा मेल्या कठोरा ! अरे, माझ्या प्रश्नाचें उत्तर दे. त्यांत कल्याण आहे. या सारजेनें कधीं कोणाचें वांकडें केलें नाहीं.

जयपाळ—सारजाबाई, तुमचा प्रश्न चमत्कारिक, त्याला मी काय उत्तर देऊं ?

सारजा—अरे, उत्तराचें कां तुला संकट पडलें ? जयपाळा, आतां तुला सर्व फोडून सांगतें. आपल्या स्वामिणीचें अंतःकरण तूं आल्या दिवसापासून तुजवर बसलें आहे. या घटकेस त्यांना सरकारचा वियोग नव्हे, तुझें कठोर हृदय ताप देत आहे. तूं त्यांना किती प्रिय झाला आहेस म्हणून सांगूं ? अरे, अहोरात्र तुझी मूर्ति त्यांच्या डोळ्यांपुढें उभी असते. जयपाळानें अशी शिकार केली; जयपाळानें असा वाव मारिला; जयपाळ असें लिहितो; जपयाळ असें बोलतो; जयपाळ असा दिसतो; सारावेळ हें चालत असतें. काल मला एकीकडे बोलावून आपलें सर्व दुःख त्यांणीं सांगितलें; आणि म्हणाल्या, “ सारजे, तूं चतुर आहेस; तूं शाहणी आहेस; तुजवर माझा पूर्ण विश्वास आहे; तर कसेंही करून त्या जयपाळाची आणि माझी एकांतस्थांनीं गांठ घालून दे. त्याजवांचून बाकीचीं सुखें असून नाहींतशीं वाटतात. ” जयपाळा, आतां कसें ?

जयपाळ—सारजाबाई, तुमच्या शब्दांनीं माझें अंतःकरण फाटून गेलें ! शिव, शिव, शिव, शिव ! काय तुम्हीं अघोर पातक मजकडून करविण्याविषयीं झटतां ! येथून तुम्हीं तरी उठून चला नाहीं तर मी तरी जातों. हर, हर, हर, हर ! देवा, हें फुटकें दैव माझ्याच कसें हात धुऊन पाठीस लागलें आहे ?

सारजा—अहारे मेल्या, भद्रकपाळी ! अरे, होय म्हण, तुझें काय जातें ? अरे, मेल्या गोड खायाला मिळेल; उंच निजायाला मिळेल; नागिणीसारख्या बायकोशीं भोग मिळेल—तूं कां वेडा होतोस ? दैव स्वतः आणून पुढें सुग्रासाचें ताट ठेवितें, आणि तूं कां नको म्हणतोस ? —अहारे दळ्या ! —जयपाळा असें करूं नको, माझें ऐक.

जयपाळ—शिवाय गुरवे नमः ! सारजाबाई तुम्ही राक्षसी आहां. कां उगाच माझा अंत पाहातां ? येथून निघून चला; नाहीं तर हीच पुढची वही फेकतों अंगावर ! अरेरे, काय दुष्ट घातकी स्वभाव !— सारजाबाई, हात जोडतों, पायां पडतों, नाक घांसतों, तुम्हीं येथून उठून चला.

सारजा—बाबा, तुला कंटाळा आला असला तर बसत नाहीं बरें ! ही जातें. पण सांगून ठेवितें, हूं म्हण, आणि घे साधून, त्यासारिखें सुख नाहीं.

जयपाळ—मला नको तुमचें सुख. तुम्हीं निघून तोंड काळें करा, म्हणजे मला सगळें पावलें.

सारजा—बरें बाबा, तसेंच कां होईना. ही गेलें पाहा.

(निघून जाते.)

प्रवेश ३

[कमळजाबाई आणि सारजा]

कमळजाबाई–(हातावर कपाळ टेंकून डोळे झांकून स्वस्थ मंचकावर बसली आहे) (हळूच) अग, कोणी ग, दार उघडलें ? कोण आहे ?

सारजा–कोणी नाहीं; बाई, मी सारजा.

कमळजाबाई–ये बैस.–

सारजा–कां, आज फार मलुल दिसतां बाईसाहेब ? तिकडे जाऊन बोलतां बोलतां हळूच युक्तीनें गोष्ट काढली.

कमळजाबाई–(डोळे उघडून) काय म्हटलेंस ? कशाची गोष्ट ?–हं हं, असें (पुन: डोळे झांकते).

सारजा–बाई, कोमळ हृदयाला सहसा पाषाणहृदयाची गांठ पडत नाहीं. मला–

कमळजाबाई–काय, काय म्हटलेंस ? माझें चित्त तुजकडे नव्हतें.

सारजा–नाहीं. म्हटलें, जशाला तसें प्राप्त व्हावयाचेंच–आज तास दोन तास मी त्याशीं बोलत बसलें होतें. हो, तर का काम मधेंच टाकतें ? परंतु सांगतें बाईसाहेब, शाहाणा तो शाहाणा ! शाहाण्या माणसाची बलाय दूर. एकादें मेलें वेडसर असतें तर तेंव्हांच हो म्हणतें; हात जोडतें; पायां पडतें; नाना तऱ्हा करितें. हा काशीकर साऱ्या मुलखाचा सावध !

कमळजाबाई–सारजे, तुझ्या वकिलीचा तपशील नको.

सारजा-मीं युक्तियुक्तीनें, युक्तियुक्तीनेंच गोष्ट काढिली. पण बाई, त्याणें अशी मुद्रा फिरविली, आणि असा राग आलासें दाखविलें कीं, कोणी म्हणेल, हा मेला शुकाचा दुसरा अवतार ! पण मी सुतानें स्वर्ग गांठणारी ! मीं तेव्हांच ओळखलें कीं, हा सगळा भांगधत्तुरा आहे. दाखवायाला डोळा येवढाला फाडलान; आणि रक्त काढलेंसें दाखवलेंन ! परंतु अशा बाहेरच्या स्वरूपानें जर अंतर्याम लपवितां येतें, तर मग काय न होतें ? सगळी त्याची हिकमत मी समजलें. आतां माझी म्हातारीची एक बुद्धि ऐका. तो आहे सावध. त्याचा काय मतलब कीं, ही गोष्ट आपणाशिवाय आणि त्याच्याशिवाय तिसऱ्या माणसाला ठाऊक असूं नये. तेव्हां आतां असें करा, त्याला सहज कामासाठीं म्हणून बोलावून आणा. आणखी काढतां काढतां हळूच गोष्ट काढा. आपला सहज निरोप जाऊं द्या; म्हणजे पाहा कसा धापा टाकीत येतो ! बाईसाहेब, आपणाला पाहून त्याचें चित्त विकाररहित राहील तरी कसें ? आपण गोष्ट काढिली पुरे, कीं तो वश झाला.

कमळजाबाई–सारजे, गोष्ट साध्य दिसत नाहीं. काय करूं, ही दुष्ट पापवासना कशी इतकें बळ पावली ? तो जसा शरीरानें सुंदर दिसतो, तसाच मनानेंही सुंदर आहे. बरें समज, मीं त्याजवळ गोष्ट काढिली, आणि त्यानें जर माझा धिक्कार केला आणि मला जारिणी म्हटलें, तर मग तो अपमान सहन करून कसा जीव ठेवूं ? (दुःखाचा उसासा टाकून पुनः डोळे झांकून पूर्ववत् हातावर डोकें ठेवून पडते.)

सारजा–(मनांत) इकडे असें तिकडे तसें–बाईसाहेब, इतका

धीर नका टाकूं. अहो मोठे मोठे कुर्रे म्हणतां आले, तर याची काय कथा ? जाळें तर पसरा, जर पक्षी आंत न सांपडला आणि पंख फडफडावून उडून गेला, तर मला विचारा. मी राहतें बाहेर उभी. आंत आला म्हणजे बाहेर पाहारा माझा.

कमळजाबाई–बरें, जा बाई आतां आपल्या कामाला. उद्यां जयपाळ भेटायाला आला म्हणजे मी आंत आहें म्हणून सांगून इकडे पाठीव.

(सारजा निघून जाते.)

प्रवेश ४

(स्थळ–कमळजाबाईचा महाल)

[कमळजाबाई आणि भ्रतार]

भ्रतार–वाहवारे वाहवा, पाहावें तेव्हां झोंप! दिवसा पाहा, रात्रीं पाहा, केव्हांही पाहा, आपली झोंप ! डोळे उघडा, महाराज, एकदां कोण आलें आहे पाहा तर खरें ! (तिला हातानें हालवितो).

कमळजाबाई–(हात झुगारून देऊन) माझ्या अंगाला हात नाहीं लावायाचा सांगतें साफ !

भ्रतार–अब्बाबा, काय रागाचा फटकारा हा ! गुन्हा तर बाबा कांहीं आठवत नाहीं. मग काय असेल तें असो.

कमळजाबाई—झालें एकदाचें दरबार ? इतक्यांत बरें यावेंसें वाटलें ? (उसासा टाकून) देवा व्यर्थरे, बायकांची जात !

भ्रतार—अरेरे देवा देवा, कायरे देवा, संकटांत घातलेंस ? पाटावरचें ताटावर, ताटावरचें पाटावर होत आहे; केवढें हें संकट तरी !

कमळजाबाई—करा, आणखी छळ करा. सोसणें मेलें बायकांच्या पाठीस लागलेंच आहे. मेली पुरुषाची जातच दुष्ट आणि कृतघ्न !

भ्रतार—काय काय, पुरुषांनीं काय आपलें घोडें मारलें आहे ?

कमळजाबाई—ठीकच आहे, एकासारखे एक. त्याचा कोणाला राग यायाचा आहे ? फुकट हा जन्म; खरें, अगदीं फुकट ! (डोळ्यांतून पाणी काढिते).

भ्रतार—(मनांत) अरे बेट्या हा शुद्ध विनोद दिसत नाहीं. येथें कांहीं तरी खोल आहे—(प्रेमालिंगन देऊन उघड) सखाबाई, अश्रूंचें काय कारण ? हें रडूं कां ?—अरे, अधिकाधिक ! अग, पुरे कर. हे उदकपाट कोणतें मानसिक दुःख वाहून नेतात ? तुझ्या एका नेत्र-बिंदूनें माझें सर्व धैर्य गिळिलें.

कमळजाबाई—काय सांगून फळ ! बायकांचें कोण ऐकितें ? बायकांचें कोण रक्षण करितें !—देवा हा प्राण जाईल तरी बरें !

भ्रतार—अशीं कठोर वचनें कांग बोलतेस ? इतके कष्ट देणाऱ्या अशा कोणत्या व्यथेनें गांजली गेलीस ? कोणी उन्मत्तपणानें तुझी अवज्ञा केली असेल अथवा तुला दांडगें उत्तर दिलें असेल अथवा कोणत्याही तऱ्हेनें तुझा अपमान केला असेल, तर निःशंक मज-जवळ बोल.

कमळजाबाई—काय मेली बोलण्याची बूज ? झालें तर बोलून उपयोग ! बायकांचें रक्षण कोणी करीत नाहीं ! (डोळे पुसूं लागते.)

भ्रतार—अग लाजाहोमास प्रदक्षिणा घालतांना जो हात सलज्जमुख करून धरूं दिलास त्याच हाताला आज स्पर्श करितांच नागिणी-सारिखी कां फणाणतेस ? ज्यासाठीं मोठेमोठे राजपुत्र झगडत होते, तो हा सुंदर देह नको कां म्हणतेस ? तुझ्या संरक्षणासाठीं स्वतःची आहुति देण्यास मी तयार असतां बायकांचें संरक्षण कोण करितें, म्हणून कां दुःखोद्गार काढितेस ? सखे, आटप; हें रडें आटप. किती जीव तोडतोडून सांगूं ? या तुझ्या आरक्त नेत्रांकडे माझ्यानें क्षणमात्र सुद्धां पाहवत नाहीं.

कमळजाबाई—(डोळे पुसून) तो मेला कृतघ्न घातकी चांडाळ—मेल्याचा सत्यानास होओ ! मेल्याचे हात चुलींत जाओत ! (डोळ्यां-तून पाणी काढते)—मी कोण मेल्याला वाटलें, काय माझ्यामध्यें वांकडें पाहिलेन, म्हणून मेला निर्लज्ज दांडगा येथें आला होता ?

भ्रतार—पुरे पुरे, समजलों कां खट्टू मन तें ! कोणत्या उन्मत्त पशूची माझ्या मागें येथें येण्याची छाती झाली होती बोल. बोल लवकर. त्याच्या नरड्याचा घोट घेतों !

कमळजाबाई—मेला दांडगेश्वर, आपली पहिली स्थिति विसरला ! परवांच्या दिवशीं दोन प्रहरीं मी निजायाला म्हणून येथें आलें, आणि पलंगावर पडलें न पडलें इतक्यांत मेल्या राक्षसानें दारापाशीं डोकावलें ! रोजच्या सारखा कामकाजाला आला असेल म्हणून मीं आंत बोला-विलें आणि जयपाळा, कांहीं पत्रबित्र आलें कायरे, म्हणून विचारिलें.

कशाचें पत्र आणि कशाचें काय ! पापबुद्धि मेला हुच्चभाई ! मेल्यानें दार लोटलें आणि बळकट हात धरिला ! (स्फुंद स्फुंदून रडूं लागते).

भ्रतार—काय काय, पुनः बोल; सगळें बोल; रडूं नको ! त्या हरामखोराच्या हातापायांत मणामणाच्या बेड्या ठोकतों. असें अर्धें अर्धें बोलूं नको. त्या लुच्च्यानें हात धरिला ! सगळें, सगळें बोल काय तें.

कमळजाबाई—सगळें काय बोलूं ? मेल्यानें हात धरिला तेव्हां मी मोठ्यानें ओरडलें आणि रडूं लागलें. मग माझें रडें ऐकून तिकडून सारजा रडत ओरडत आंत येऊं लागली. हें पाहून मेला पळाला, तों वाटेंत सारजेनें आंगावरचें धोतर धरिलें तें हें (दाखविते) धोतर पाहा. कसें फेकून देऊन निसटून गेला—इतकें करून सवरून दिसायाला मेला कसा गायमुख्या ! आतां एक सांगतें, जर त्या चंडाळाचें तोंड मला दिसलें, तर हा जीव ठेवणार नाहीं. आडांत उडी टाकीन, सोमल खाईन, कोणत्या तरी उपायानें या यातनेंतून सुटेन. आपल्या अब्रूचा विचार करा आणि काय करणें तें करा (पुनः पाणी काढिते).

भ्रतार—तूं कांहीं काळजी करूं नको. पुरे कर हें रडणें. तुझा साध्वीचा संताप त्याचा नाश केल्याशिवाय राहणार नाहीं. त्या लुच्च्या कृतघ्नावर पुरा सूड उगवीन तेव्हां पुनः अन्न घेईन ! अरे उन्मत्ता, मस्ता ! (दांत खात व ओंठ चावीत बाहेर पडतो.)

अंक दुसरा समाप्त.

अंक ३ रा

प्रवेश १

(स्थल–सदाशिवपुरींतील राजवाडा)

[राजा, प्रधान आणि रक्षक]

राजा–प्रधानजी, आतां काय उपाय करावा तें बोला. हा काय ईश्वरी क्षोभ समजावा कीं काय ?

प्रधानजी–भगवंताच्या कृपेंकरून अशीं दुश्चिन्हें आजपर्यंत आमच्या राज्यांत ठाऊक नव्हतीं.

राजा–याचा कांहीं तरी निर्णय झाला पाहिजे.

प्रधानजी–काय विनंती करूं महाराज ! माझीही अक्कल गुंग झाली आहे.

रक्षक–महाराज, या गोष्टीचा विचार कसेंही करून झालाच पाहिजे. आज सात रात्रीं जो चमत्कार आम्हीं पाहतों तो अझूनपर्यंत पायांजवळ वर्णन केला नाहीं, आज्ञा असल्यास निवेदन करितों.

राजा–रक्षक, जो कांहीं चमत्कार तुमच्या दृष्टीस पडला असेल तो लवकर समजूं द्या.

रक्षक–आज्ञा; कृष्णपक्षाच्या नवमीपासून काल अमावास्येपर्यंत आम्हीं पाहात होतों. रात्रीं जेव्हां माणसांची चाहूल सुद्धां बंद होते,

शहराचे रस्ते निर्जन अरण्यापेक्षांही उजाड दिसतात, पशु रंवथ सोडून बसल्या ठिकाणींच पेंगा घेतात, पक्षी चारा सोडून झाडांच्या डाहळ्यांतून हेलकावत असतात, सर्व वृक्षसमुदाय यत्किंचितही डुलत नसतो; सारांश, सर्व विश्व विश्रांतिसुखानुभव घेत आहे असें दिसतें; खालीं, वर, बाजूस, जिकडे तिकडे अंधकार भरलेला असतो आणि रात्रीच्या किर्र शब्दाखेरीज दुसरा ध्वनि ऐकूं येत नसतो, तेव्हां अशा मध्यरात्रीच्या भरांत, नदीतीरीं, स्मशानभूमींत, कालेश्वराच्या देवालयांत कोणी स्त्री प्रथम सातदां मृदुहास्य करून नंतर एकाएकीं तितक्याच वेळां भयंकर रुदन करिते !

राजा—असा प्रकार आज सात दिवस तुमच्या दृष्टीस पडत असतां ती बाई कोण, येते कोठून, हंसते कां, व रडते कां, याचा शोध तुम्हीं कसा लावला नाहीं ?

रक्षक—महाराजांनीं विनंती ऐकावी. हा प्रकार दुसरेच दिवशीं मीं प्रधानजींच्या कानांवर घातला. त्यावरून ते सर्व मंत्रिमंडळ बरोबर घेऊन मजसुद्धां त्या स्मशानभूमीकडे जाऊं लागले. याचें कसें काय फळ प्राप्त झालें तें प्रधानजीच चरणांस विदित करतील.

प्रधानजी—महाराज, ह्याचाच ठावठिकाणा लावण्याकरितां आम्हीं निघालों. नदी गांठली; स्मशान गांठलें; देऊळ गांठलें. येथपर्यंत त्या बाईचें रुदन ऐकूं येत होतें; आणि सभामंडपांत पाऊल मात्र टाकिलें तों ती स्त्री एकदम गुप्त झाली ! याप्रमाणें आम्ही रोज तिच्या शोधार्थ जातों, व याप्रमाणें ती रोज गुप्त होते !

राजा—जें ऐकावें तें विशेष !—या गोष्टीचा आणि माझ्या स्वप्नाचा कांहीं तरी नि:संशय संबंध आहे.

प्रधानजी—महाराज, या सर्व गोष्टींचा उलगडा होण्यास मला एक मार्ग दिसतो. विनंती करण्यास आज्ञा असावी.

राजा—बोला.

प्रधानजी—जी आज्ञा; या शहरांतील शास्त्री, पंडित, वैदिक, मंत्रि व ज्योतिषी यांना बोलावून आणून सभा करावी आणि या गोष्टीचा अर्थ त्यांस पुसावा; म्हणजे कोणी ना कोणी आपल्या विद्यासामर्थ्यें करून त्याचें स्पष्टीकरण करतील.

रक्षक—महाराज, प्रधानजी यथार्थ बोलतात.

राजा—ठीक आहे तर. आज्ञापत्रें लिहून सर्व जाणते जाणते बोलावून आणा. या गोष्टीस विलंब कामाचा नाहीं.

प्रधानजी—जी आज्ञा; उठा तर रक्षक.

रक्षक—जी; आज्ञा घेतों महाराज.

राजा—बरें आहे.

(प्रधान व रक्षक निघून जातात.)

प्रवेश २

[मनू, माणकू, आणि सुभाना]

सुभाना—रामराम मानकुबा, रामराम. आव कुनिकड यवढ्या यरवाळी ?

माणकू—कशाच यरवाळी राव ! हित बसल्यात कालपास्न फाक्या ! भल तुमीबी !

सुभाना—आव हित कुनाला न्हाईत ! अल राव, तुमास्नी वाटत योक मीच कामाचा.

माणकू—न्हाइव पन आमच्या फजितिला बगा त्वाड न्हाइ. काय राव ज्ये हाल झाल त्ये काय पुसू नका—या मनबा ! मनबात बगा—म्हनत्यात न्हाइ—उंबराच फूल झाल्यात.

(मनू येतो)

सुभाना—रामराम मनबा ! आव कुनिकड आज आठ दीस डुइ दिलीती ! घरीबी गाट न्हाइ, पान्यावरबी गाट न्हाइ, वाड्यामंदीबी गाट न्हाइ ! कस काय, हायतरी काय ?

मनू—छ्ये राव, ती धामधूम तुमी पुसूच नका. घटकमंदि हिकड अन घटकमंदि तिकड. घ्ये लोक धाव या येशिला, नीग तितन जा त्या संभुम्हादवाला. पळ पळ तितन पळ वाड्यामंदि, ह्यो योकसारका कारकाना चाललाया ! रात न्हाइ, दिस न्हाइ, येकसारक पुरावलय बगा.

सुभाना—कारन ?

मनू—भल तुमच राव, पडलात सुकामंदी; रास्यातली मानस ! बगन नग, उटन नग, चोकशी करन नग. व्हय बाइसाब, व्हय ताइसाब, व्हय आकासाब कराव अन सवस्त पान्यावर झोप घ्येवी. हित जालिया मुलुकभर फरपाट.

सुभाना—आव पन कारन ?

माणकू—आव कारन तुमी हित इचारा. या राव, फजितीला त्वाड न्हाई म्हंगतोन ! कोन योक सटवी आवा बगा राती त्ये तिकड मशान जाग्यात, वरडा करती. आन बगा तिला धराया सभोत्यान काळोकामंदी पचीस तीस असामी अल्लुक गुमान बसावल. आन काय राव सांगू , त्येमंदी मलाबी दिला उगाच ढकलूननी !

सुभाना—आर वाव्वार वाव्वा, फाकडा शिपाई !

माणकू—आव राव उगच. आल यकदीस रक्षक अन म्हनल करार उब कोनकोन सनदी हायत त्ये. आम्ही न्हायलो उब, अन असच बगुन लावलाकि सपाटा त्येनी ! हा म्हन भला उच हाय, काडार भाइर याला; हा म्हन भला लट हाय, काडा याला. थू त्येच्या राव, मी उचबी पडलो अन लटबी पडलो ! अन काय पुसता कता ! धरला, वडला, मला नेला मशानांत. अन तितच सदा न्हायलो असतो, पर बगा भगवान सारती; काडलन त्येन भाईर त्येतुनबी.

मनू—आर भगवानान कसकस काडलर तुला भाईर ?

माणकू—त्ये काय राव सादल म्हनून सादल इक्तच. तित योक योक गोसावी कंदी कंदी येऊन न्हातो. भगवानाला करन, त्येदिशीच तित आला व्हता. त्यो माज्या सारकाच उच आन लट बी हं ! आन काय युगुत लडावली ! त्येला दिला आमचा पोशाक, आन त्येचा घातला आमी, अन सूं निसाटलो. जो निसाटलो बगा त्ये घर गाटल. घर गाटल, आन "उगाड रांड दार उगाड" म्हनून जवा का दिली बायकोभोती दंगाल उडवून, तवा तिन बिगिद्याग कवाड उगाडल. मग काय पुसता राव, आडना घातला अन सवास्त निजलो.

तितपासन आज तह्लक कोन ल्योक भाइर निंगालाय! आज सबाबिबा हाय म्हणून सोडलाया आसरा.

मनू–आर मर्दा तु न्हाईस असा पुकारा न्हाइ झाला ?

माणकू–तित कशाचा व्हतो पुकारा! आव दोन हजार सनद्यां-मदून तीस असामी न्येलल. कोन कुनाला वळाकत! त्या तिसामंदी योक व्हता वळकीचा, पर आमि त्येचा हात दाबला.

सुभाना–काय हिकमत! काय हिकमत!–आल राव सकाराम बावा, वाड्यामदुन कायव! (सखाराम येतो.)

मनू–कायर सकाराम, कुनीकडन आलास ?

सखाराम–काय राव पुसता! वाड्यामंदी बगा काय मोज मोज चाललिया.

माणकू–कस काय चाललयर!

सखाराम–छ्ये मर्दा, आज इद्यान इद्यान बामनांना लइ नामी दक्सना परापत होत्ये.

माणकू–अर अस काय चाललया ?

सखाराम–आज भली पाच पन्नास बामन सकाळपासन तांगडल्यात. महाराज याकुच प्रस्न घालत्यात आन उकाल म्हनत्यात. त्ये हिगड तिगड पात्यात, काइ बाइ उत्तर कर्त्यात, पर त्ये कुट पटत! काय मर्दो दुर्दशा उडालिया–(मोठ्यानें हंसतो)

माणकू–आनिक ?–चला व सुबानबा तिकड.

सखाराम–बामन बगा अस करीत बसल्यात. योक म्हंगतो आज

दवादस तितिला पूर्नमेला गाट आलिया. चंद्र बारा घंटीचा हाय. तवा सरकार, प्रस्न काइ वंगाळ न्हाई ! योक बगा अशी अशी (बोटें चाळवितो) लागलाया बोट घालाया ! योक बगा वडवड पाटीवर न्येगा वडतोया ! वडतोय पुसतोय, वडतोय पुसतोय ! योक बगा असा दातान वट चाऊन, आड्याकड बगून, नंदी बैलावानी अस अस, मानला हिसक घेतोया ! जनु आलया ह्येच्या ध्येनांत ! अस राव करीत बसल्यात, पर समद येरुत पिरत्न.

माणकू—आर, चला किर आपुन जाऊनशेनी बगू. सकाराम, आपनाला कस दिसलर ?

सखाराम—आर भाइरच्या पान्यावर उब न्हाइल मजी इतून तितून दिसत. चला सुबानबा चलता ?

सुभाना—कस मनबा ? तुमचा तर पाराच हाय म्हना.

मनू—चला चला, तित का बसाना ? चला या.

(निघून जातात.)

प्रवेश ३

(स्थल—दरबाराची जागा)

[**राजा, मंत्रि आणि पंडित**]

राजा—या गोष्टीचा निर्णय झाला पाहिजे. स्नान, संध्या, भोजन, आदिकरून सर्व व्यवहार तोंपर्यंत बंद.

१ ला पंडित—(हळूच) अच्युतशास्त्री, राजोक्ति श्रवण केली ना ?

अच्युतशास्त्री—अहो, त्यांतलें असें आहे—मी म्हणतों यद्यपि तत्रापि बाह्यत्वचेंतून अंतर्यामींचा बोध कोठें होतो ?

२ रा पंडित—नाहीं, त्याला ग्रंथाधार आहे; परंतु प्रथमारंभापासून अमानुष कृति पडली; अतएव गर्भितार्थ विवक्षित होत नाहीं. दीक्षितासारिखें निष्फळ भाषण करून काय उपयोग ? उपहासास्पद मात्र होणार.

सदानंदशास्त्री—(दीक्षितास) काय हो दीक्षित, जर यथातथ्य ज्ञान होत नव्हतें तर आपण अजागलस्तनवत् किमर्थ संभाषण केलें बरें !

दीक्षित—अहो, त्यांत अनेक धोरणें आहेत. तुम्हां शास्त्र्यांसारिखे आम्हीं फक्त रूपावलीच्या जोरावर चालूं लागलों तर निर्वाह लागणार नाहीं. (अंमळ हळू) तुमच्या जवळ म्हणून गोष्ट बोलावयाची—महाराजांच्या स्वप्नाचा उलगडा स्वप्नांतच झाला आहे, हें ज्ञान आम्हांला कोठें होतें ! (अगदीं हळू) सहज एकादें खरें दिसेलसें सांगून दिलें म्हणजे इतक्या ब्राह्मणांचें कार्य होईल; द्विजांवरची भक्ति उडणार नाहीं; सर्वच अनर्थ टळतील; अशा संकेतानें आम्हीं बोललों. (मोठ्यानें) असें आहे,

"सानुकूले जगन्नाथे विकृतं सुकृतं भवेत्."

नरहरभट्ट—ब्राह्मणांस अडकविल्यानें उलगडा होतो ? त्याचें इतकेंच. अनुष्ठानें बसवावीं, पारायणें चालवावीं, ब्राह्मणसंतर्पणें करावीं. होणें जाणें ईश्वराधीन !

जितेंद्रियभट्ट–ते म्हणतील, " होणें जाणें ईश्वराधीन ! " मग अनुष्ठानें कशास ? अहो असें पाहा, कलियुगांत गोब्राह्मणांवर तशी निष्ठा कोठें उरली आहे ? नाहीं तर केव्हांच देवळाचीं आवारें ब्राह्मणांनीं भरून गेलीं असतीं. (हळू) तसें सांगणारे कारभारी तरी आहत का आतां, (त्याही पेक्षां हळू) राजे तरी ? कशास बोलतां नरहरभट्ट ! भ्रांति आहे हो तुम्हांस !

नरहरभट्ट–अहो अहो, ऐका; हें एक सोंग आलें. (दाराशीं).

भालदार–अर शीर आंत आज समद्यांसनी मोकळीक. जा, जाऊनशेनी कर अरज.

एक पुरुष–नग बा; सरकारच्या म्होर उब ऱ्हाऊन रुबरू उत्तर करन व्हाव नग; कायबी व्हइना तिकड !

(भालदार चोपदार बळेनें आंत शिरकवितात.)

एक पुरुष–अर नग, नग, म्हनतोनी !

भालदार–(पुकारतात) अर्जदार महाराज.

राजा–अरे कायरे, कोणरे; यावेळेस याला कशासाठीं आंत येऊं दिलारे ?–कोणरे तूं ?

तो पुरुष–(कांपत कांपत मुजरा करून) जी सरकार, ह्या पायांची आन, जर मी खोटा अरज करीन तर, त्येनी मला उगच आमंदी शिरकावल–माझा अन्याव न्हाई सरकार.

राजा–अमात्य, दाराशीं कोण असे उद्दाम आहेत ? चवकशी करा.

अमात्य–आज्ञा सरकार; पण माझी एक विनंती आहे. दारावर

मनाजी नाईक आहे, आणि त्याचे लोक दांडगेपणा करणारे नव्हत. या माणसाला प्रश्न करण्याची आज्ञा असावी.

अमात्य–कायरे भागू, मुत्पाकाकडे असतोस नाहीं का तूं ?

भागू–जी व्हय, आज सावर्सापासूनशेनी मी तिकडच हाय. अंबूजी माजा बाबी तिकडच व्हता, अन कोंडाजी त्याचा बा–माजा आजा त्योबी सरकार आपल्या तिरतरूपानीं—

अमात्य–अरे पुरे, ती हकीगत नको. विचारतों तेवढ्याचें उत्तर कर म्हणजे झालें.

भागू–जी व्हय, न्हाई म्हटल आपल्या तिरतरूपांनीं तेलाबी तितच लावला व्हता.

अमात्य–बरें समजलें. तूं येथें कशाकरितां आलास ?

भागू–जी न्हाई सरकार, आपल्या पायांची आन, मला उग आमंदी घुशिवला. सरकार मायबाप; तारनारबी आपुन, मारनारबी आपुन.

राजा–अरे भिऊं नको, घाबरूं नको.

अमात्य–अरे तुला कोणी आंत घुशिवलें ?

भागू–मनाजी नायकान सरकार.

अमात्य–तूं कांहीं मनाजीजवळ बोलला होतास ?

भागू–त्येवड मातर खर सरकार. तेचीजवळ याक गोष्ट बोललो व्हतो.

अमात्य–असें, आतां आलास रस्त्यावर !

भागू—न्हाई सरकार, माजा अन्याव न्हाई. मी नसतो आमंदी आलो पर त्येनी—

अमात्य—अरे भागू भिऊं नको. आलास म्हणून कांहीं हरकत नाहीं. मनाजी नायकाजवळ काय बोललास तेवढें सांग.—इकडे पाहा, तो ज्याला आंत पाठवितो त्याला निदान शेलापागोटें तरी मिळतें, समजलास? अगदीं भिऊं नको. बिनधोक बोल.

भागू—जी सरकार, मनाजी नायकापाशीं इत्तच बोललों. माजीवर सरकार दोनवर्षांपूर्वी दोघातिघा लुच्च्यांनीं आळ घातला. मी म्हन सरकारच्या ताटांत ईस कालवल. आन त्येवरून मला सरकार इनाकारन ठेप दिली. ते आज दोन म्हईन जाल तितन मला सोडूनशेनी पुना जाग्यावर घेतल.

अमात्य—पुढें ?

भागू—जी सरकार, त्येच्या अदुगर तीन दीस योकसारक सपन पड. मी जशी सरकार दूदसाकर कालवूनशेनी हुजीर आनली आन ती सरकारानीं घेऊनशेनी मला जसें मुंडासें भांदल सरकार.

अमात्य—मग ?

भागू—मग सरकार अरुत समजावा म्हनूनशेनी समद्यासनी इचाइचारून दमलो. पर त्ये म्हनून उकलना. त्यांत सरकार योक शाना व्हता. जयपाळ जयपाळ म्हनत त्येला. त्येन अकर उलधडा केला. अन सरकार त्येन बोलल्यासारक जाल.

अमात्य—असा शाहाणा माणूस तुरुंगांतरे कशाला आला ?

भागू—त्ये काय सांगूं सरकार ! पन कसा आला समद नवल करित्यात. कारन त्यो लई देवभगत हाय सरकार.

अमात्य—सरकार, मनाजीनें याजकरितां याला आंत पाठविलें. आज ज्याअर्थीं सर्वांसच मोकळीक आहे त्याअर्थीं त्यालाही आणून पाहावें. आज्ञा असली तर आणवितों.

राजा—त्याला काय हरकत ! स्वप्नांतल्या उलगड्यासारखा उलगडा करण्याचें सामर्थ्य असेल त्यानें बिनधोक येथें यावें. बोलवा त्याला.

अमात्य—अरे कोण आहेरे ? जा, मनाजी नायकाला म्हणावें, त्याला घेऊन ये.

सेवक—आज्ञा.

(जासूद जयपाळास घेऊन येतो.)

भालदार चोपदार—जयपाळ, महाराज.

जयपाळ—(मुजरा करून हात जोडतो.)

अमात्य—जयपाळ तुमचेंच नांव ?

जयपाळ—जी, माझेंच नांव जयपाळ.

राजा—आम्हीं असें ऐकिलें आहे कीं, स्वप्नांचे अर्थ सांगण्यांत तुम्ही फार कुशल आहां. परवां रात्रीं मला एक स्वप्न पडलें, त्याचा अर्थ स्पष्ट व्हावा म्हणून हे शास्त्री पंडित बोलाविले; परंतु यांच्यांतून एकाचें सांगणें दुसऱ्याच्या सांगण्याशीं जमत नाहीं, आणि जमलें तरी माझ्या खात्रीस पडत नाहीं; कारण माझ्या स्वप्नाचा अर्थ असा आहे असें कोणीं महापुरुषानें मला स्वप्नांतच सांगितलें. तो अर्थ

माझ्या ध्यानांत जरी नाहीं तरी यांच्या सांगण्यांत आणि त्यांत फार अंतर आहे, अशी माझी खात्री आहे. तुमच्यामध्यें उलगडा करण्याचें सामर्थ्य असल्यास बोला.

जयपाळ—सरकारांनीं स्वप्न बोलावें.

राजा—स्वप्न असें पाहिलें कीं, मी वाड्यांतून निघून गंगातीरीं गेलों आणि तेथें पाहतों तों अमर्याद पूर आला असल्यामुळें, ती गंगाबाई दुथड्यांचें उल्लंघन करून, महावेगानें "फूंफूं" असा शब्द करीत चालली होती. कोणी म्हणेल ही बया गिरिराजजनकावर रुसून, तट्ट फुगून, गाऱ्हाणें गातच आपल्या प्रियपात्र रत्नाकराकडे जात आहे कीं काय कोण जाणे! इतक्यांत तिची ती शीघ्रगति मंद झाली; तिच्या प्रचंड लाटा कमी झाल्या; तिचें विस्तीर्ण पात्र आकुंचित झालें. तिचें गढूळ उदक स्वच्छ स्फटिकासारखें झालें. सारांश, कोणी म्हणेल सख्या रत्नाकरानें अंजारून गोंजारून, लडिवाळपणें मांडीवर घेऊन इचें सांत्वन केलें! इकडे आसमंताद्भागींच्या प्रदेशांत नानातऱ्हांचीं धान्यें इतकीं विपुल उगवलेलीं दिसलीं कीं, आज पृथ्वीनें आपलें सर्वच वैभव बाहेर काढलें कीं काय असा मला घटकाभर भास झाला. जयपाळा, सरासरी दोन अडीच घटकांच्या आंत हा सातदां चमत्कार पाहिला! मग परतावें म्हणून निघालों तों एकाएकीं गंगाबाईचें होतें तें उदक आटूं लागलें! आटतां आटतां, पांच सात पुरुष पाणी असावयाच्या ठिकाणीं, नेत्रस्पर्शास टिपूसभर देखील उरलें नाहीं! तिच्या मध्यें विहार करून सुखानें राहणारे जे मत्स्यादि जीव, त्यांणीं तळमळ तळमळ करून पटापटा प्राण टाकले. चहूं बाजूंच्या

धान्यांची राख झाली ! जिकडे दृष्टि द्यावी तिकडे वालुकामय दिसूं लागलें ! हाही चमत्कार सातदां पाहिला. जयपाळा, या स्वप्नाचा जर यथार्थ अर्थ सांगशील, तर तुझ्या योग्यतेस पारावार नाहीं असें करीन.

जयपाळ–महाराज, भगवंताची आपणावर पूर्ण कृपा आहे. कारण कीं त्याणें दयाळू होऊन, पुढें सर्व पृथ्वीवर जें संकट येऊन पडणार तें या पूर्वसूचक स्वप्नानें आपणांस जाणविलें आहे. या स्वप्नाचा अर्थ असा दिसतो कीं, यापुढें सात वर्षेंपर्यंत यथाकालीं वर्षाव होईल. पृथ्वी यथाकालीं यथायोग्य धान्यानें व्याप्त होईल, महर्घता हा शब्दही लोक विसरून जातील. परंतु तीं सात वर्षें लोटल्यानंतर या सर्व सुखाचा एकदम वचपा निघेल. मेघ उदकाचा संचयही करणार नाहींत. धरित्री धान्याचें बोटुकही दाखविणार नाहीं. सर्व प्राणिमात्र जिकजिक करतील ! सारांश, जशीं तीं सात वर्षें आनंदाचीं तशीं हीं दुःखाचीं जातील. हे राजाधिराज ! या महा आक्रांताच्या समयीं, सर्व भूतलाचा कनवाळूपणानें समाचार घेण्याचें श्रेय आपणास देण्याची भगवदिच्छा दिसते. याकरितां इच्छेनुरूप वर्तण्यास आपण समर्थ होण्याचे यत्न करावे. पहिल्या सप्तकांत सर्व मुलखांतील दाणागोटा विकत घेऊन पुढील सप्तकांत उपयोगीं लावावा. शहरोशहरीं, प्रांतोप्रांतीं धान्याधीश नेमून तजवीज ठेवावी. महाराज, अशानें आपली कीर्ति युगानुयुगीं सुद्धां प्राणिमात्र गातील.

राजा–जयपाळा, होयरे होय ! हाच स्वप्नांतील उलगडा बाबा ! तूं कोण आहेस, आणि हें स्वप्न तूं कसें स्पष्ट केलेंस ? तुजजवळ अशी कोणती मंत्रविद्या आहे ?

जयपाळ—महाराज, हा आपला सेवक मंत्रविद्येंतील एक अक्षर-सुद्धां जाणत नाहीं. आपल्या स्वप्नाचा गांवांत पुकारा झाला त्या दिवशीं रात्रीं कोणी संन्याशानें त्याचा अर्थ मला सांगितला. ती नारायणमूर्ति अर्थ सांगून तेथल्यातेथेंच अदृश्य झाली असें मला भासलें. मग काय खरें खोटें असेल तें असो.

राजा—जयपाळा, तें कांहीं असो, तूं आज मोठें कार्य केलेंस खरें. आज तूं सर्व जगाला तारलेंस असें म्हटलें असतां बाध येणार नाहीं. याकरितां आतां माझी आज्ञा ऐक. तूंच या माझ्या राज्यांत धान्याधिपति हो, आणि तूंच यथायोग्य तजवीज ठेव. अहो अमात्य, आजपासून जयपाळ माझ्याठिकाणीं समजा. ज्याला परमेश्वरानें ही ब्रह्मगुह्य गोष्ट सांगितली त्याला प्रतिभूप केलें असतां परमेश्वराच्या इच्छेसच अनुसरून चाललों असें होईल. जयपाळा, आजपासून तूं माझ्या उजव्या बाजूस तक्तावर बसत जा. तुला प्रतिनिधीचीं वस्त्रें देतों हीं घे. सर्व राज्यकारभार स्वतंत्रतेनें पाहा. मुख्य प्रधानाच्या छत्रचामरांस शोभीव. तुला यश प्राप्त होओ, आणि तुजकरवीं मला प्राप्त होओ! अमात्य,—सूचना—

अमात्य—जी—(भालदाराकडे पाहातो.)

भालदार—महाराज, राजाधिराज, भूपति ! (पुकारतात.)

प्रवेश ४

[कमळजाबाईचा भ्रतार आणि जयपाळराज]

क० भ्रतार—त्यावेळेस तुमच्या शिरच्छेदाविषयींच आज्ञा देणार होतों. पाहा काय अनर्थ! आतां तें सारें विसरा, हा पदर पसरतों, मला क्षमाकरा. मी मूर्ख, मी अविचारी—बरें झालें.

जयपाळराज—त्यांत आपणांकडे काय आहे? नेमानेमच तसा. तसें झालें नसतें तर आज हा दिवस कशाला दिसता!

क० भ्रतार—प्रथम जेव्हां तिणें सर्व अन्याय कबूल केला तेव्हां तिचीं दोन खंडें करावीं अशा हेतूनें हातीं शस्त्र होतें तेंच तिजवर उगारिलें. इतका क्रोध आला होता; परंतु तें शस्त्र तरी कशाला ऐकतें? तत्काळ खालीं पडलें!

जयपाळराज—जी रणांगणांत क्रूर दुरभिमानी शत्रूंचें मात्र रक्तपान करणारी तरवार ती आपल्याच स्वामिणीवर कशी फिरेल!

क० भ्रतार—खालीं पडली तसा एकदम विचार सुचला कीं, अरेरे! आज पुनः घोर पातक करणार होतों. पश्चात्ताप पावलेल्या स्त्रीहत्येचा दोष व्यर्थ माथ्यावर घेणार होतों—असो तीही आतां फार दिवस राहात नाहीं. आजउद्यांची सोबतीण दिसते.

जयपाळराज—हें काय म्हणतां महाराज? बाईसाहेबांची प्रकृति फार बिघडली आहे काय?

क० भ्रतार—आजउद्यांची सोबतीण!

जयपाळराज—अरेरे! इतकी प्रकृति कशानें बिघडली?

क० भ्रतार—वर्ष दोनवर्षें क्षयाच्याच भावनेनें झुरत होती आणि काल पर्वांपासून ज्वर होऊन ही स्थिति प्राप्त झाली आहे.

जयपाळराज—बाईसाहेबांची आज्ञा असली तर—

क० भ्रतार—किती दयाशील स्वभाव हा ! याकरितांच, तुम्हांला तेथवर नेण्याकरितांच आलों आहें. खरें म्हणाल तर तिची अत्यवस्था पाहून, मनांत तिजविषयीं उद्भवलेली निष्ठुरबुद्धि जेथल्या तेथें विराली. ती खरोखर क्षमेस पात्र झाली आहे, आणि म्हणूनच तुम्हांस तोंड दाखवायास आलों. नाहीं तर जयपाळराज—

जयपाळराज—त्याविषयीं एक शब्दही उच्चारूं नये. जें झालें तें झालें. आपण उभयतां जो माझा परामर्ष घेत होतां त्याखेरीज सर्व गतगोष्टी मी विसरलों. आज्ञेप्रमाणें हा येण्यास निघालों.

क० भ्रतार—किती उदार स्वभाव ! अरे माझ्या जयपाळा—

जयपाळराज—(जातात).

प्रवेश ५

[कमळजाबाई, भ्रतार आणि जयपाळराज]

जयपाळराज—छे, छे, छे ! हें काय वेड ? मातुश्री हें काय ?

कमळजाबाई—(रडत रडत) जयपाळराज, मला घातकिणीला, मला जारिणीला कशाला मातुश्री म्हणतां ? (भ्रतारास) दया, दया, आतां मजवर दया करा. जेथें मी पुत्राचें नातें ठेवावें तेथें—देवा, मी कोण राक्षशीण—नाहीं, राक्षशिणीचेंही मन अशा पापबुद्धीनें

विटाळत नसेल.—जेव्हां प्रथम गोष्ट बोललें तेव्हांच कां माझें गर्दन उडविलें नाहीं ? या आतां तरी, घ्या. करा.

क० भ्रतार—अशा प्रसंगीं कोण दया करणार नाहीं ? मी तुझा अन्याय विसरलों. परंतु जयपाळराज—अग दुष्टे, या महापुरुषास काय व्यर्थ संकट सोसण्यास लावलेंस !

जयपाळराज—नेमानेमच तसा होता त्यांत बाईकडे काय दोष ?

कमळजाबाई--जयपाळराज, दया, मजवर पूर्ण दया करा. हे यमदूत वेणी धरून मला फरफरा ओढिताहेत.—न्या न्या; बांधा, खुशाल तापलेल्या लोखंडी खांबाशीं मला बांधा. पोळवा, वाटेल त्या पदार्थांनीं मला पोळवा. डागा, डागा; माझें सर्व आंग डागून काढा. अग आईग, आतां हे हजारो साप मला वेष्टितील, हे हजारो विंचू मला नांग्या मारितील ! हे हजारो हत्ती मला तुडवितील, हे हजारो सिंह मला फाडितील ! अग बाईग, आतां हा कोरड्याचा मार कसा सोसूं ! देवा, देवा, देवा ! कसेंरे देवा !—(निश्चेष्टित पडते.)

जयपाळराज—अरे ! आतां नीट होत्या, आणि इतक्यांत असें काय झालें !

क० भ्रतार—(दासीस) अग सावध करा. दोन शब्द बोलण्यासाठीं तिचा प्राण घुटमळत आहे.

जयपाळराज—आतां कींहो नीट बोलत होत्या !

क० भ्रतार—काल रात्रीपासून हिची अशीच दशा झाली आहे. घटकेंत शुद्धीवर असते, घटकेंत वेड्यासारिखी बडबड करिते, घटकेंत निश्चेष्टित पडते !

जयपाळराज—काय कठीण समय हा !

क० भ्रतार—मागचें सर्व विसरलों असें तुमच्या तोंडून ऐकावें एवढी मात्र आतां तिची इच्छा.

जयपाळराज—आपणापाशीं तेथेंच विनंती केली कीं, आपण उभयतां जो माझा परामर्ष घेत होतां, त्याखेरीज इतर सर्व गतगोष्टी मी विसरलों. ईश्वरी संकेतापुढें उपाय नाहीं. त्यांना पापवासना नच व्हावी; परंतु झाली. अत्युत्तम स्थळींही एखादे वेळीं कांटेरें झाड उगवूं पाहातें. नाहीं तर बाईसाहेबांचा आयुष्यक्रम खरोखरी वर्णनीय असे.

क० भ्रतार—खरें, खरें, जयपाळराज, खरें म्हणतां. ही तशीच होती. अझून, अझून बरी होओ !

कमळजाबाई—सोडा, सोडा; आतां मला सोडा. नाहींरे नाहीं. नाहीं, बरें नाहीं; तेवढी तेवढीच पापबुद्धि !

जयपाळराज—मातुश्री, आपण अशा कां ओरडतां ? अहिल्या-द्रौपदीसारख्या साध्वींनांही पापबुद्धीनें सोडिलें नाहीं, म्हणून काय लोकांत त्यांची तेवढ्याकरितां मान्यता बुडाली काय ?

कमळजाबाई—कोण, जयपाळराज बोलतात ? जयपाळराज काय ?

जयपाळराज—होय मातुश्री, मी जयपाळ.

कमळजाबाई—जयपाळराज, माझे दोन शब्द ऐका. दोनच, म्हणजे मग हा देह ठेवितें. आतां जी तुम्हांशीं बोलते ती कुसुमचापानें विंधिलेली, काममदानें अंध झालेली, परपुरुषसंगासाठीं वेडावलेली, बटीक नव्हे; तर पश्चात्तापानें दंडिलेली, यमपाशानें बांधिलेली, तंद्री लागलेली, पतिचरणापाशीं लीन झालेली, कमळजा आहे.

(भ्रताराकडे पाहून) होय, या, या, चरणापाशीं लीन—

(मान वांकवून पडते.)

जयपाळराज—धरा, धरा, पुनः बेशुद्ध झाल्या! असे मुक्ताफळासारखे जिचे बोल ती कमळजा कशी नव्हे? मातुश्री बोला.

क० भ्रतार—आतां कशाचें बोला? डोळे पाहा, नाडी पाहा. झालें, सर्व आटोपलें! बोल, बोल, सखे आणखी एकदां तरी बोल! असे गोड शब्द माझ्या कानीं पुनः कशानें पडणार! खरोखरीच देह ठेविला! अरे भगवंता केवढा घाला हा!

जयपाळराज—ईश्वरी नेमणूकच तितकी; त्याचा शोक करून काय होणार?

क० भ्रतार—हा तृतीय विवाह! जयपाळराज, माझ्यासारखा दुःखी पुरुष कोठें तरी असेल कायहो? तिसरी बायको, परंतु तीही दोन दिवस जास्त राहिली नाहीं! हिचा माझ्या समक्ष तरी प्राण गेला! हिणें माझ्या मांडीवर तरी डोकें ठेवून डोळे मिटले! पूर्वीच्या दोघींना तेही मिळालें नव्हतें! तिघीही गेल्या! व्यर्थ, व्यर्थ, व्यर्थ! लोक संसारांत सुख आहे म्हणतात. हें सुख पाहा! एक, दोन, तीन! हा आमचा संसार!

(कमळजाबाईच्या प्रेताकडे पाहतो.)

जयपाळराज—(इतरांस) तयारी करा. आतां काय?

(तयारी करितात.)

अंक तिसरा समाप्त.

अंक ४ था

प्रवेश १

[चंद्रदेवराज आणि अहिल्याबाई]

अहिल्याबाई—आतां आज नाहीं उद्यां ही बया बाहेर जायाची. हं; पोरी असल्या काय, नसल्या काय ! मेल्या वाढवाव्या वाढवाव्या, आणि लोकांच्या गळ्यांत बांधाव्या. एक मुलगा असता—पण नाहीं देवाजीच्या मनांत !

चंद्रदेवराज—अग तूं कां खंत करितेस ? त्याच सुखी असोत आणि नीट नांदोत म्हणजे झालें. लोकांच्या गळ्यांत बांधायाच्या म्हणतेस, परंतु ज्यांच्या गळ्यांत हे मंतरलेले ताईत असतात त्यांच्या सर्व मानसिक दु:खबाधा नाहींशा होतात. या गळ्यांत बांधलेल्या ताइतांना पुरुष किती जपत असतात बरें ? आम्ही कशाला बोलून दाखविलें पाहिजे ? आमच्या ताइताला ठाऊक आहेच.

अहिल्याबाई—पुरे एवढेंच. पुरुषांना तेवढें गोडगोड, गोडगोड बोलायाचें ठाऊक असतें;--पण बाई मला आतां अशी डोंगराएवढी काळजी येऊन पडली आहे. या आपल्या प्रभावतीला एकदा शाहणा सुरता नवरा मिळाला म्हणजे सुटलें. मग देवा दाखविलींस तिचीं दोन लेकरें तर दाखींव, न दाखविलींस तर न दाखीव. (चंद्रदेवराजाकडे बोट करून) आधीं डोळे मिटवून अखेरी साधीव म्हणजे झालें ! सगळा शेवट गोड झाला !

चंद्रदेवराज—प्रभावतीला कसा चांगला नवरा मिळेल हीच काळजी रात्रंदिवस मला लागली आहे. दुसरें कांहीं सुचत नाहीं. हिला आतां पंधरावें वर्ष लागलें असेल नाहीं ?

अहिल्याबाई—हो, पंधरावें आखाडांतच लागलें. मनांतून असें आहे कीं, जा मेलें, आतां एवढीच उजवायाची राहिली आहे, कसेंही करून इचें थाटामाटानें लग्न करावें.

चंद्रदेवराज—अग या सर्व राज्याची न्यायाधिशीण तूं. तुला देवानें कमी केलें आहे! म्हणशील तसा समारंभ करीन. त्याजविषयीं काळजी नाहीं. परंतु हिजसमान रूपानें आणि गुणानें असा कोण शोधून काढूं ? बरें आपण तसाही शोधून काढिला आणि त्यावर जर तिचें प्रेम नसलें तर काय उपयोग ? ज्याच्या स्वाधीन आपण गाय करणार तो आपणाला जरी गोपाल वाटला तरी जर तिला कसाब वाटतो तर त्यापासून तिला कोणतें सुख प्राप्त होणार! शिवाय कुलीन क्षत्रियांत कन्येच्या मताशिवाय तिचें लग्न झालेलें कोठें तरी पाहिलें आहेस? या सर्व गोष्टी मनांत आल्या म्हणजे असें वाटतें कीं, जेव्हां प्रभावतीला आणि तिच्या नवऱ्याला एकमेकांकडे वांकडी दृष्टी करून पाहतांना आणि चोरून हंसतांना पाहीन तेव्हांच हा जीव खालीं पडेल.

अहिल्याबाई—तें खरें, पण लांबण इकडूनच चालली आहे. रोज मानकरी मागणीं घालघालून जातात; पण येथेंच निश्चय होत नाहीं. आतां ही वाटाघाट तरी किती दिवस चालायाची बाई कोण जाणे ! एकदा कसेंही करून लवकर ठरवावें गडे.

चंद्रदेवराज—वेडीग वेडी, अगदीं वेडी आहेस !

अहिल्याबाई—आज; समजलें का?

चंद्रदेवराज—अग तर असें पाहा, कीं ज्यांच्यानें माझ्या मारल्या जुन्या भोळ्या म्हाताऱ्याचें स्थिरावलेलें मन वश करवेना ते त्या नव्या चाणाक्ष तरुण पोरीचें चंचल मन असें वश करतील? आजपर्यंत ज्यांच्या माझ्या गांठी झाल्या ते सर्व एकापेक्षां एक असे महाशंख आहेत. कोणी बापाच्या लौकिकावर आले; कोणी चुलत्याच्या, कोणी आजाच्या; कोणी इनामाच्या जोरावर, कोणी हत्ती घोड्यांच्या मदावर, कोणी अधिकाराच्या तोऱ्यावर. जितके येतात तितके माझी लक्ष्मी पाहा, माझें वैभव पाहा असें म्हणतात. परंतु इला वाहाण्याकरितां आणलेलें हें माझें सुमन पाहा असें कोणीही म्हणत नाहीं. अशा नवऱ्याला घेऊन ती काय करील व अशा जावयाला घेऊन तूं काय करशील? जर आज कोणा मूर्खाच्या स्वाधीन केली तर पुढें तिच्या पासंगासही न पुरणाऱ्या, परंतु आपआपल्या नवऱ्यांच्या शहाणपणावर थोरवी पावलेल्या अशा स्त्रियांकडे पाहून माझी प्रभावती कपाळावर हात मारून घेईल आणि बाबांनीं पैक्याशीं माझें लग्न लावलें म्हणेल, तेव्हां ते तिचे तिखट वाग्बाण मला देवलोकाहूनही ओढून काढितील. याकरितां तुला वारंवार सांगत असतों कीं, उतावळी होऊं नकोस. प्रभावतीचें आजच वय गेलें आहे असें नाहीं. लग्नघटिका चांगली लागली तर बरें, नाहीं तर ती सर्व आयुष्यांतल्या घटका कष्टतर करिते.

अहिल्याबाई—नाहीं, तसें नाहीं. मी कांहीं आज हट्टच घेऊन बसलें असें नाहीं. पण आपला एक पाश तितकाच उरला आहे—परंतु असें असेल तर नाहींग बाई अशा मेल्या ढला माझें लेंकरूं देणार! त्या

परीस लागला थोडा उशीर तर लागला—एवढेंच कीं, झालें आणि लवकर झालें म्हणजे दिसायलाही लोकांत अंमळ, दुसरें काय?—पण हो गडे बरी आठवण झाली! आज आतांच वाड्यांतून आज्ञापत्र घेऊन हुजऱ्या आला होता. जवळच द्या बरें, बाईसाहेब, खुद्द महाराजांनीं लिहून दिलें आहे, म्हणाला. मग काय आहे कोण जाणे?—असा गडे माझा विसराळू स्वभाव आहे! आपली तेव्हांच गेलें विसरून!

चंद्रदेवराज—कोठें, कोठें आहे, आण पाहूं. लवकर लवकर आण.

अहिल्याबाई—आतां आणतें पण! (आणून देते).

चंद्रदेवराज—(पत्र वाचून) उद्यां जरूर जरूर बोलाविलें आहे.

अहिल्याबाई—कशाचें आमंत्रण आलें हें! कांहींना कांहीं बाई आपलें काम उभेंच! कोठें तंटा तोडायास बाहेर गांवीं तर जायाचें नाहींना?

चंद्रदेवराज—बहुधा तसेंच असावें.

अहिल्याबाई—जा बाई, या मेल्या फिरण्यानेंच त्रास दिला आहे!

चंद्रदेवराज—मग आम्ही उगीच म्हणतों कीं, चाकरी चाकरी काय, सुळावरची पोळी?

अहिल्याबाई—अहाहा!

चंद्रदेवराज—अहाहा म्हणजे? यांत कांहीं संशय आहे कीं काय?

अहिल्याबाई—मग कशाला करावी तर! पण आशा कोठें सुटते? तोंडानेंच बोलावें तेवढें. महिना महिना, दोन दोन महिने बाहेर असायाचें तरी कांहीं असें वाटत नसेल कीं, नको बाबा आतां ही

दगदग. झाली मेली पुष्कळ चाकरी! आतां आपला स्वस्थ हरि हरि म्हणत बसेन. खरें, आणखी किती दिवस करायाची ही चाकरी?

चंद्रदेवराज—एवढें या प्रभावतीचें लग्न झालें म्हणजे मला चाकरी नको आणि फाकरी नको. जाईन एक दिवस महाराजांपाशीं, घट्ट पाय धरीन आणि विनंती करीन कीं, इतके दिवस आपल्या इच्छेनें आणि भगवंताच्या कृपेनें या दासानें एकनिष्ठ भावानें स्वामिसेवा केली. आतां वयातीत झालों आहें व शक्तिही गेली आहे, तर खात्रीस पडल्यास जामातांना आश्रय देऊन याला घरीं बसण्याची आज्ञा व्हावी. तुला खरेंच सांगतों, प्रभावतीसाठीं म्हणून या संसारांत माझा जीव गुंततो. वय लहान, पण त्या पोरीला जें शहाणपण आहे तें मोठमोठ्या बायकांना सुद्धां नसेल. तिला सद्गुणसंपन्न नवरा मिळाला म्हणजे मग परलोकाशिवाय दुसऱ्या कशाची इच्छा करीत नाहीं.

अहिल्याबाई—असें काय मेलें अभद्र बोलावें गडे!

चंद्रदेवराज—अग, अभद्र कशाचें? तें उघडच आहे. आतां सांगतों एवढें काम कर. युक्तीनेंच एकांतीं प्रभावतीशीं बोलतां बोलतां लग्नाच्या गोष्टी काढ आणि म्हण कीं, अमक्या अमक्याला तुला द्यावी असा माझा फार हेतु आहे. हें ऐकून तिची मुद्रा कशी होते, ती कशी हालते, कशी बोलते, तें सारें बारीक ध्यानांत वे आणि युक्तिप्रयुक्तीनें तिचें हृद्गत काढ. मी वाड्यांतून जाऊन येतों. आठवण राहील? ए विसराळू, आठवण राहीलना?

अहिल्याबाई—पाहा पाहा, कसें आहे तें! एकाद्याला वाटावें हिला मेलीला कशाचीच आठवण राहत नाहीं! पण येणें केव्हांशी होईल?

चंद्रदेवराज—येईन तेव्हां.

अहिल्याबाई—पाहा कसें सरळ बोलणें आहे !

चंद्रदेवराज—आतां आलें आहे तुझ्या मनांतून भांडायाचें. जाऊं दे कसें ?

अहिल्याबाई—आणखीं माझ्याच मनांतून आलें आहे ! पाहा कसा उफराटा न्याय !

चंद्रदेवराज—बोलतच उभा राहिलों तर संध्याकाळपर्यंत सोडणार नाहींस. (जातो.)

प्रवेश २

[राजा आणि चंद्रदेवराज]

राजा—या चंद्रदेवराज, कालचें पत्र पोहोंचलें ?

चंद्रदेवराज—आज्ञेनुरूप हजर झालों आहें.

राजा—न्यायखात्यांतलें कामकाज कसें, सुरळीत चाललें आहेना ?

चंद्रदेवराज—सुरळीत चाललें आहे. मग महाराजांच्या नजरेस काय येत असेल तें खरें.

राजा—आपण असल्यावर आमच्या काय वावगें नजरेस यावयाचें आहे ? तें असो; परंतु तूर्त आपणांवर एक शब्द टाकावा असें मनांतून आहे.

चंद्रदेवराज—महाराज, हें अवकृपेचें बोलणें दिसतें. सेवकावर

शब्द टाकायाचा आहे असें म्हणणें हा फार संकोच. आपल्या कोणत्याही आज्ञा अशास्त्र नसतात, मग उगाच कां विलंब ? महाराजांनीं निःशंक आज्ञा करावी.

राजा—चंद्रदेवराज, काम फार नाजूक आहे. येथल्या येथें हो म्हणण्याजोगें नाहीं.

चंद्रदेवराज—पायांपाशीं एकच विनंती. कांहीं असलें तरी आज्ञा व्हावी.

राजा—बरें तर सांगतों ऐका; तुमच्या मुलीला वरयोजना आम्हीं केली आहे. तुमच्या संमतीशिवाय केली याचा मात्र राग नसावा.

चंद्रदेवराज—त्यांत कशाचा राग ? महाराज सर्वांचे मायबाप. महाराजांनीं आपल्या लेकराची काळजी वाहिली हें ठीकच झालें.

राजा—चंद्रदेवराज, तुम्हांला असा जावई शोधून काढला आहे कीं, राज्यांतले यच्चयावत् आईबापही तुमचा हेवा करितील. मग यच्चयावत् कन्या प्रभावतीचा करितील हें कशाला सांगावें ? माझ्या कपाळीं जर कन्यारत्न असतें तर तेंच त्याला अर्पिलें असतें; परंतु नाहीं तेव्हां उपाय नाहीं. प्रभावतीवर पोटच्या लेकीसारखीच माझी ममता आहे याकरितां एवढें कन्यादान माझ्या हातून करवा.

चंद्रदेवराज—काय हा गौरव महाराज ! आपण जें कराल तें यथायोग्यच कराल. ज्या भाग्यवान् पुरुषानें आपली कृपा साधिली; त्याला प्रभावती दिली असतां आपण ठीकच केलेंसें होईल. सेवकाची एक मात्र विनंती आहे ती स्वामींनीं ऐकिली पाहिजे.

राजा—काय, बोला.

चंद्रदेवराज—ज्या सर्व क्षत्रियगणांचे आपण रवि आहां, त्या सर्व क्षत्रियगणांत पुरातन कालापासून चाल चालत आली आहे कीं, कन्येचा विवाह व्हावयाचा तर तिच्या मनोदयानुरूप व्हावा. तेव्हां महाराजांनीं तिचें अनुमोदन घ्यावें. महाराजांच्या इच्छेस ती आड येणार नाहीं, कारण ती आपणांस पित्यासारिखेंच लेखिते. विनंती बोलण्याविषयीं आज्ञा झाली म्हणून कानावर मजकूर घातला.

राजा—(हंसून) बहुधा या विनंतींत सर्वच मागून घेतलें.

चंद्रदेवराज—देणारे समर्थ म्हणून मागणारे मागतात. आमच्या जावयांचे नांव गांव विचारण्याविषयीं परवानगी असावी.

राजा—धान्याधिपति जयपाळराज, ज्यांच्या शहाणपणाची व सद्गुणांची सर्व मुलखांत ख्याति झाली आहे.

चंद्रदेवराज—जयपाळराज, धान्याधिपति जयपाळराज !

राजा—होय.

चंद्रदेवराज—महाराज, माझें पूर्ण समाधान झालें. ईश्वर तिला त्याच पुरुषाविषयीं बुद्धि देओ म्हणजे झालें. आहा, जयपाळराज जर जावई मिळेल तर मग आणखी काय पाहिजे ? आजपर्यंत ज्यांनीं मागणी घातली त्यांतून एकालाही त्याच्या नखाग्राची सर नाहीं. महाराज, तिचा मनोदय समजून घेऊन विनंती करण्यास पुनः उदयीक येतों.

राजा—कुलानें, शीलानें, वयानें, रूपानें सर्व गोष्टींनीं हा मी योजिलेला जोडा समान आहे.

चंद्रदेवराज—महाराज यथार्थ बोलतात.

राजा--सख्य अशांचेंच होत असतें. ही जयपाळराजांची प्रतिमा घेऊन प्रभावतीला दांखवा. प्रतिमांनीं पुष्कळांचीं कामें झालेलीं आहेत.

चंद्रदेवराज--(हंसून,) अनुभव आहेच. येण्याची आज्ञा असावी.

राजा--बरें आहे.

(चंद्रदेवराज जातात.)

प्रवेश ३

[राजा आणि जयपाळराज]

जयपाळराज--मुजरा करतों महाराज.

राजा--या धान्याधिपति, बसा.

जयपाळराज--आज्ञा, बसतों.

राजा--आतां या आमच्या चातकवत् प्रजांना तुम्हीं आमचे धान्याधिपति मेघवत् आहां.

जयपाळराज--महाराजांसारखी दयाळु वरुणमूर्ति प्रसन्न असतां मेघांना काय तोटा? हजारों मेघ उत्पन्न होतील.

राजा--तें खरें; परंतु हा यथाकालीं उत्पन्न झालेला मेघ प्रासादिक दिसतो. याजकडे सहज पाहिलें असतां असा भास होतो कीं, वत्सलतारूप जीवनानें हा डबडबलेला आहे. जसा तो मेघ अवचित, अवर्षण पडलेल्या स्थळीं जातो, तसाच हाही जाईल अशी चित्ताची पक्की खात्री होते. याजकरितां ईश्वर करो आणि या एका मेघापासून

भूतलाचा दाह हरण करणाऱ्या अशा यासदृश अनेक मेघावली उत्पन्न होओत ! (हंसून) कां जयपाळराज, कां बोलत नाहीं ?

जयपाळराज—महाराजांचा पूर्ण मनोदय समजलों नाही.

राजा—(हंसून) ज्यांना स्वप्नांचीं अत्यंत क्लिष्ट गूढें समजतात त्यांना हें साधारण बोलण्यांतलें क्षुद्र गूढ समजणें कठीण खरेंच ! आतां उघड करून सांगतों तर. आमच्या मनांतून तुमचा विवाह व्हावा असें आहे. यावर तुमचें कांहीं म्हणणें असल्यास कळवा.

जयपाळराज—महाराजांपाशीं विनंती करण्यास हा दास असमर्थ आहे.

राजा—असमर्थ कां ? बायको कशी मिळेल ही शंका मनांत क्षणभर सुद्धां आणूं नका. कारण थोडक्यांत सांगतों ती रूपानें व गुणानें केवळ भूदेवता होय. तिच्याशीं विलास भोगितांना तुम्हांला असें वाटेल कीं, हे भोग इंद्रास नंदनवनांत इंद्राणीपासूनही प्राप्त होत नसतील. प्रभावती हें अमोल्य रत्न तुमच्या कंठीं पाहावें अशी आमची व या राज्यांतील सर्वांची इच्छा आहे. बोला, विवाहनिश्चयाच्या प्रसंगीं अधोमुख शोभत नाहीं.

जयपाळराज—महाराज, माझा सर्व वृत्तांत मीं पायांपाशीं विदित केला आहे.

राजा—नाहीं कोणीं म्हटलें ?

जयपाळराज—त्यावरून माझें कुल जरी प्राचीन कालापासून नामांकित आहे तरी धनसंपन्न नाहीं हें दृष्टोत्पत्तीस आलेंच असेल. महाराजांचा वाडा जिला माहेरासारखा तिला सासरही त्याच जोडीचें पाहिजे.

राजा—या गोष्टीची काळजी माहेरच्या माणसांनीं बाळगावयाची.

जयपाळराज—मी या मुलखांतला राहणारा नाहीं.

राजा—क्षत्रियकन्या आपल्या पतीपाशीं वास करण्यासाठीं सप्त-समुद्रही धिक्कारितात !

जयपाळराज—अशा, शुद्ध दैवावर हवाला ठेवून आलेल्या प्राण्यास तशा योग्यतेची कन्या साजणार नाहीं.

राजा—अशा शुद्ध भलाईवर हवाला ठेवून वाढलेल्या प्राण्यास तशा योग्यतेची मात्र कन्या साजेल.

जयपाळराज—महाराजांनीं माझी ही विज्ञप्ति मान्य केलीच पाहिजे. (सुस्कारा टाकितो.)

राजा—धान्याधिपतींनीं माझी ही आज्ञा ऐकिलीच पाहिजे—कां, कष्टी झाल्यासारिखा सुस्कारा कां टाकितां ? जयपाळराज, स्त्रीरत्नाच्या मोलाविषयीं तुम्ही इतके अजाण आहां काय ? अहो ज्याला त्या सुखाचा अनुभव नाहीं, तो यावज्जन्म बापुडाच खरा ! त्याणें ऐहिक सुखांचा अत्युत्तम मासलाच पाहिला नाहीं. स्त्री सर्व सुखांचें माहेर असें जें म्हटलें आहे तें यत्किंचितही खोटें नाहीं. ज्या घरामध्यें ती वास करीत नाहीं तें घर भव्य सुशोभित इमारत असूनही गोसाव्याची मठीच; आणि जेथें ती वास करिते तें घर जरी मोडकी धर्मशाळा असलें तरी महालक्ष्मीचें वासस्थानच ! जयपाळराज, त्या शून्य मंदिरांतच तुमचा वेळ तरी कसा जातो ?

जयपाळराज—महाराजांनीं स्त्रीसुखाचें यथार्थ वर्णन केलें, परंतु—

राजा—जर तुम्हांला यथार्थ वर्णन वाटतें तर मग परंतु कां? मग त्याविषयीं इतके उदासीन कां? सेनापतीच्या येथें जो चमत्कार पाहिला त्यापासून स्त्रियांविषयीं मला वाटतें, तुमचें मन विटलें.

जयपाळराज—नाहीं. महाराज असें कसें होईल? कमळजाबाई अत्यंत गुणसंपन्न होती. मग तिच्या कारणानें स्त्रियांच्या ठिकाणीं मन कसें तिटकारा घेईल? स्त्रिया स्वभावानें जात्या सरल व निष्कपट असतात, यामुळें एकादे वेळीं त्यांतून एकादी मायिकाच्या जाळ्यांत गुंतून पडते म्हणून मी सर्वांवर आरोप ठेवणारा नव्हें.

राजा—तर मग माझा एकच प्रश्न. विवाहकार्याच्या गोष्टी काढिल्या असतां तुम्ही औदासीन्य कां धारण करितां?

जयपाळराज—महाराजांचा आग्रहच दिसतो त्याअर्थी विनंती करितो. आपण हंसाल म्हणून इतका वेळ लाजत होतों.

राजा—कां बरें, लाजण्याचें कारण काय?

जयपाळराज—कामदेवाच्या गोष्टी समवयस्कांपाशींच असाव्या.

राजा—हं हं? एकूण तुमचें हृदय तुमचें नाहीं असें बोलण्याचा भाव. हा नवाच बूट निघाला! आम्हीं घटवटना जी ही मांडिली आहे ती व्यर्थच तर! असें! तरी म्हटलें जयपाळराज इतके आळेपिळे कां घेतात!

जयपाळराज—(हंसून) यासाठींच विनंती करीत नव्हतों.

राजा—जयपाळराज, तर मग आतां सांगाच; कोणत्या कुशल रमणीपाशीं तुमचें चित्त हरपलें? कोणती महाभाग्यशालिनी तुमच्या अंत:करणमंदिरांत विहार करिते?

जयपाळराज—महाराज, यापेक्षां कोणती दुष्ट तुम्हांवर कोरडा चालविते, कोणती कृत्या तुम्हांवर इंगा फिरविते असें म्हटलें असतां अधिक शोभेल ?

राजा—खरें म्हणतां. आम्हांला वाटत होतें कीं, तुम्ही अझून मोकळेच आहां ! त्या कुठल्या घेरल्याशिवाय राहायाला ! हा तुमचा वृत्तांत आजपर्यंत तुम्हीं आम्हांपाशीं चोरला होता ! बोला आतां.

जयपाळराज—काय बोलूं महाराज ? आपल्या राज्यांत नुक्ताच आलो होतों आणि सेनापतींच्या येथें नुक्ताच राहिलों होतों, तों सेनापतींनीं वाघाच्या शिकारीचा समारंभ केला. तो समारंभ पाहण्यास कितीएक कुलीन स्त्रियाही आल्या होत्या. त्याप्रसंगीं त्यांच्या संरक्षणार्थ जे होते त्यांत मीही होतों. पुढें बायांवर प्रसंग गुदरतो अशी जेव्हां हाकाहाक झाली तेव्हां, मी पुढें सरलों आणि भगवदिच्छेनें तो वाघ मारिला. तेव्हां त्या तेथील प्रसन्न झालेल्या स्त्रियांत अतिलावण्यसंपन्न एक कुमारी पाहिली. तिला पाहतांच अज्ञातपूर्व असा चमत्कारिक विकार मनांत उद्भवला. असें वाटूं लागलें कीं, विधीनें गांठ मारिलीच असेल, तर इलाच योजून मारिली असेल. त्यावेळीं पुष्कळ विवेक केला. परंतु हा मनाचा ग्रह जाईना. असें पुष्कळ म्हणून पाहिलें कीं, अरे मूर्खा, ती कोणा राजघराण्याची भूषण असेल; आणि तूं भडक्या मारीत फिरणारा आहेस. तिची इच्छा धरून कधींही कृतार्थ होणार नाहींस. याकरितां तिची मूर्ति विसर आणि आपल्या कामधंद्यास लाग. असा बहुत प्रकारें विवेक केला. परंतु हें ओढाळ मन उपदेशास आंवरेना. कांहीं करावयास लागलों तथापि त्याणें तेथें धांव घ्यावी. तें चक्कर,

तो समाज, ती स्त्रियांची जागा, ती तिची उभी, वांकून, अतिहर्षानें शिकारीकडे पाहणारी मूर्ति,—हीं डोळ्यांपुढून जाईनात. मग त्या दिवशीं शपथ वाहून घेतली कीं, ही जी कोणी माझें मन चंचल करणारी, हीच जर प्राप्त होईल तर मात्र स्त्रीसुखाचा अनुभव घ्यावयाचा. नाहीं तर संसारांत असून विरक्तपणांत दिवस घालवावयाचे. हा कृतसंकेत निष्फळ न व्हावा म्हणून महाराजांपाशीं विनंती करीत होतों.

राजा—फार उत्कृष्ट संकल्प.

जयपाळराज—महाराजांच्या आग्रहावरून हा माझ्या अंतःस्थितीचा गुह्य वृत्तांत चरणापाशीं विदित केला. आतां पुनः विज्ञप्ति करितों कीं, स्वरत राहण्याचा माझा निश्चय महाराजांनीं पार पाडावा.

राजा—जयपाळराज, तुमचा सर्वच इतिहास चमत्कारिक आहे, मग हाही कां नसेल? त्या सुंदरीचें नांव गांव तुम्हांला माहीत आहे?

जयपाळराज—महाराज, तें कांहींएक ठाऊक नाहीं. आपली कृपा या पदवीस चढवील हें स्वप्नांत सुद्धां नव्हतें, तेव्हां तिच्या प्राप्तीचा दिवस येईल असें मी समजलोंच नाहीं, आणि म्हणून ती कोण, कोणाची मुलगी, कोठें राहते, कोठें वागते या गोष्टीचा मीं बिलकुल शोध केला नाहीं.

राजा—अशा शपथा त्रेतायुगांत व द्वापारयुगांत दीर्घ हटवादी क्षत्रिय घेत होते असें पुराणांतरीं ऐकतों; परंतु या कलियुगांत कोणी असा बाणेदार बहादर असेल असें वाटत नव्हतें. आतां हा हट्ट सोडा, आणि संसाराचें अवलंबन करून गृहस्थाश्रमाचे धर्म स्वीकारा.

जयपाळराज—महाराज सर्वांचे धर्मपालक आहेत.

राजा—हें वेडें बोलणें मला नको.—(प्रभावतीच्या प्रतिमेकडे पाहून) काय अमोलिक रत्न हें! ही पाहतांच तुमच्या हृदयसिंहासनावर बसलेली तत्काळ पदच्युत होईल. ही मूर्तिमंत महालक्ष्मी पाहा. (प्रतिमा पुढें करितो.)

राजा—हं हं, धान्याधिपति, भलत्याच स्त्रीवर डोळे कसे खिळितां! अझून रेखून पाहाणें संपत नाहीं! ठीक नव्हे. (मोठ्यानें हंसतो.)

जयपाळराज—(हंसून) महाराज विनंती करण्याविषयीं आज्ञा असावी.

राजा—काय विनंती ?

जयपाळराज—महाराज जो दिवस नेमितील त्या दिवशीं मजकडून तयारी आहे. महाराजांनीं आज मला अत्यंत विस्मयांत घातलें.

राजा—कांहो, एकदम लग्नदिवसावर कसे आलां ?

जयपाळराज—महाराज, मला पदोपदीं ईश्वरी साक्ष दिसते. त्याणेंच मजवर कृपा करण्याचें मनावर घेतलें आहे; आणि त्या कामावर आपणांसारिख्या महान् समर्थांची योजना केली आहे.

राजा—अहो, काय झालें काय ?

जयपाळराज—साखर खाणारा त्याला देव देणारा! ही प्रतिमा पाहतांच हृदयांतील मूर्ति पदच्युत होण्याबद्दल त्याच पदावर अधिक स्थैर्य पावली! ज्या रमणीनें तेथें मन ओढलें, व जी त्या दिवसापासून अझूनपर्यंत मजवर स्वामित्व करिते तिचीच ही छाया. आज महाराजांचे किती उपकार आठवूं ?

राजा—ही फार चांगली नीति बाबा! सुंदरशी बायको दिसते तर म्हणाले चला आमची ती हीच म्हणूं! खासा न्याय!

जयपाळराज—आतां थट्टेला भिऊन काय होणार?

राजा—आतां शपथेचें तर देणें कांहीं उरलें नाहींना?

जयपाळराज—महाराजांपासून देणगी घेणें मात्र उरलें आहे.

(चंद्रदेवराज आंत डोकावतात.)

राजा—कोण आहे, कोणीं डोकावलें?

चंद्रदेवराज—एकांत चालला असल्यास आणखी घटकाभरानें येईन.

राजा—एकांत खरा; परंतु त्यांत तुमचीही गरज आहे. या बसा. कसें काय?

चंद्रदेवराज—आतांच विनंती करूं?

राजा—कां, कांहीं हरकत आहे काय?

चंद्रदेवराज—हरकत कशाची? जिकडे तिकडे आनंदच आनंद करून आलों!

राजा—मग काय तर, बोला सर्व वृत्तांत!

चंद्रदेवराज—प्रथम गोष्ट काढतांच प्रभावतीनें चिमणीसारखें तोंड केलें. तिची मुद्रा फिक्की पडली. डोळे लांब केलेन आणि तिजकडे दीनासारखी तटस्थ पाहूं लागली. नंतर, अग प्रभावती, असें काय, असें काय, बोल! असें जेव्हां लाडुकपणानें विचारिलें आणि अंगावरून हात फिरविला तेव्हां स्फुंदस्फुंदून रडूं लागली आणि म्हणूं लागली कीं, माझा कां इतक्यांत कंटाळा करितां, मला

कां इतक्यांत बाहेर घालितां ? तिला धान्याधिपतीचें कुलशील सांगितलें, त्यांची पदवी सांगितली, त्यांचे गुण सांगितले, त्यांच्यावर लोकभक्ति किती आहे, राजभक्ति किती आहे हें सांगितलें, परंतु कांहीं केल्या तिची समजूत म्हणून पडेना. तिणें एक हट्ट धरिला. " मला इतक्यांत लग्न करावयाचें नाहीं. "

राजा—काय चमत्कार पाहा ! मग ?

चंद्रदेवराज—मोठ्या विवंचनेंत पडलों. मग तिच्या आईनें हळूच तिच्या मनांतली गोष्ट काढून घेतली. त्याला तरी पक्का प्रहर लागला !

राजा—पोर बेटी भारी खोल !

चंद्रदेवराज—पक्क्या प्रहरानें त्या पोरीनें सांगितलें. सांगायला तिला आणखीं एक प्रहर लागला ! त्यांतला सारांश मिळून इतका.—म्हणाली, मी गेलें होतें राणीसाहेबांबरोबर शिकार पाहायाला. तेथें सेनापतीच्या घराण्यांतल्या कोणी पुरुषानें महाप्रताप केला. आतां तुम्हांला जर मला द्यावयाचीच तर त्याला शोधून काढा आणि द्या. नाहीं तर पुनः लग्नाचें नांव काढूं नका.

राजा—धान्याधिपति, कसें खडखडीत उत्तर !

चंद्रदेवराज—मला हा सर्व इतिहास आपणांपासून समजलाच होता. मग ती धान्याधिपतींची प्रतिमा काढून तिला दाखविली. ती पाहतांच, काय चमत्कार सांगूं तुम्हांला जयपाळराज ? बेटा फिकटपणा एकमद कीं हो पळाला ! खुदकन् हंसली आणि चटकन् आम्हांकडे पाहून एका निमिषमात्रांत हंसत हंसत खालीं पाहूं

लागली. मग काय तें आईचें हृदय ! तिणें प्रभावतीला घट्ट पोटाशीं धरिलें; आणि तिचीही हंसतां हंसतां पुरेवाट झाली. त्यांचा तो आनंद पाहून माझेंही हृदय भरून आलें. मलाही वाटूं लागलें कीं, आज मी कृतार्थ झालों. आज माझ्या मुलीला यथायोग्य नवरा मिळाला. आतां जामातांकडून काय उशीर असेल तो असो.

राजा–(हंसून) जामात तर एका पायावर उभेच आहेत ! ते म्हणतात उद्यांच मुहूर्त असेल तर फार चांगलें !

चंद्रदेवराज–तर मग महाराजांनीं मुहूर्ताची योजना करावीच. प्रभावती महाराजांचीच मुलगी असें समजावें. जयपाळराज, आजपर्यंत तिचें आम्ही पालनपोषण केलें. आतां ती आम्हांला दूर व तिला आम्ही दूर असें होणार. आपल्या पदरांत आपण घेतां त्याअर्थीं नीट तिचें संरक्षण करावें हें सांगणें नकोच. परंतु पोटचा गोळा म्हणून माया बोलविते. आमच्या पाशीं काय, बाळपण काढिलें; परंतु आतां तिचा सर्व जन्म आपणांपाशीं जावयाचा. तेव्हां तिच्यावर कृपादृष्टि असावी. तुम्ही दोघें नीट नांदा आणि आमचा आणि तुमच्या पित्याचा दोघांचाही नीट शेवट करा म्हणजे झालें.–प्रभावतीचा स्वभाव,–आतां आमची तर मुलगीच, आम्ही काय सांगावें? परंतु सहवासाअंतीं समजेल,–फार गरीब; अत्यंत गरीब. असें नाहीं असें, असें सुद्धां म्हणणार नाहीं. अशी आपल्या आज्ञेंत राहील कीं, आपण तर नवल करालच; परंतु सर्व लोक नवल करितील. असो; सारांश काय, सर्वस्वी पदरांत घातली आहे. सांभाळ करणें आपणांकडे.

जयपाळराज–भगवंता, असे धनी, असे श्वशुर आणि अशी

धर्मपत्नी तूं देतोस! आणखीं या जगांत कोणतें सुख मागावयाचें राहिलें? हे मला साजतील अशी योग्यता मात्र दे.

चंद्रदेवराज—महाराज, आज्ञा घेतों आतां.

जयपाळराज—मीही आज्ञा घेतों. माझ्याकडचा सर्व भार महाराजांवर आहे. (जातात.)

प्रवेश ४

[नरहरदेव आणि जयगोविंददेव]

नरहरदेव—कां जयगोविंददेव, आतांशी स्वारी असते कोठें? लग्नसमारंभांत दंग असाल. काय महाराजांनीं थाट दिला होता हो उडवून! एकूण राजकुळांतल्या पुरुषाचें देखील अशा कडाक्यानें लग्न होत नसेल.

जयगोविंददेव—अहो, तें काय पुसतां? जिकडे पाहावें तिकडे गर्दीच गर्दी! काय माणूस राबत होतें कांही अंत आहे? ज्याला त्याला असें वाटे कीं, या कार्यांतलें थोडें बहुत जितकें आपण काम उचलूं तितका प्रसादच समजावयाचा.

नरहरदेव—खरें बाबा. अहो त्या जानोसघरांत पुढच्या दारून मागच्या दारीं जर जावयाचें असलें तर ही अशी दोहों हातांनीं मंडळी दूर करावी लागत असे!

जयगोविंददेव—जेव्हां अंतरपट धरला, ब्राह्मण मंगळाष्टकें म्हणूं लागले, सुस्वर वाद्यांचा गजर चालू झाला, तोफांची आणि बंदुकांची

फेर झडूं लागली, तेव्हांचा काय चमत्कार सांगूं तुम्हांला? त्या वाड्याच्या चाऱ्ही बाजू "सुमुहूर्त; सावधान!" अशा शब्दांनीं नादावल्या, आणि जिकडून तिकडून अक्षतांची वृष्टि झाली! अहाहा, असा महोत्सव आपण तर पूर्वीं कधीं पाहिला नव्हता. केवळ शुद्ध निर्मल आनंदानें घर भरून गेलें; आणि हें आपल्या कन्येच्या विवाहसमयीं असें पाहून तीं उभयतां वृद्ध मातापितरें आनंदाश्रु ढाळूं लागलीं. अहिल्याबाईच्यानें तर रडूं आवरेना. कन्येकडे पाही, जामाताकडे पाही आणि डोळ्यांवाटे पाणी काढी.

नरहरदेव—आणि वधू?

जयगोविंददेव—ती तर पूर्ण विधुच दिसत होती. तिची सुप्रभा पाहून असें वाटलें कीं, धन्य जयपाळराज. पूर्वजन्मींची तपश्चर्या सबळ म्हणून अशी नक्षत्रांना लाजविणारी प्रिया त्यांना प्राप्त झाली. तिच्या चर्येवर हर्ष व खेद दोनही विकार स्पष्ट झाले होते. मुखश्री तेजःपुंज आणि नेत्र उदकानें भरलेले. कोणी म्हणेल तेथून वाहणाऱ्या उदकधारांनींच ही पुष्पवटिका इतकी प्रफुल्लित केली कीं काय कोण जाणे!

नरहरदेव—यांत इतकेंच कमी पडलें कीं, वास्तविक वऱ्हाडी म्हणायास कोणी नव्हतें. हा सोहळा पाहण्यास जयपाळराजांचे मातापितर असायाचे होते.

जयगोविंददेव—या गोष्टीची त्यांनाही थोडी खंत वाटली. असाच उद्गार त्यांणीं मुखांतून काढला होता.

नरहरदेव—अहो, असें सर्वच यथास्थित कसें असेल? या लोकींची

कांहीं तरी खूण पाहिजे कीं नको?–बरें आतां आपली नेमणूक कोणीकडे आहे?

जयगोविंददेव–आतां इकडे धान्यखात्यांत नेमणूक झालीना!

नरहरदेव–ही कशीकाय तजवीज केली आहे?

जयगोविंददेव–या राज्यांतील सर्व प्रांतांत ज्या त्या गांवीं हरतऱ्हेच्या धान्याचीं कोठारें घालण्याविषयीं हुकूम झाला आहे. त्यांत दर दहा गांवच्या कोठाऱ्यांवर एक धान्याधीश नेमिला आहे. दहा धान्याधीशांवर एक धान्याधिपति आणि या सर्वांवर मुख्य प्रधान महाधान्याधिपती जयपाळराज.

नरहरदेव–यांत तुमची कशी काय योजना झाली आहे?

जयगोविंददेव–तुम्हांला मनाजी नाईक ठाऊक असतील–काय बेटा नशीबाचा जोर आहे पाहा–पूर्वीं या मनाजीची साध्या प्याद्यांत नेमणूक होती. पुढें आपल्या एकनिष्ठ स्वभावानें व शहाणपणानें पन्नास प्याद्यांत नाईक झाला. आतां जयपाळराजांचा उदय होतांच एकदम धान्याधीशाची पदवी प्राप्त झाली–इतकें खरें कीं, जरी लिहिणें पुसणें जितक्यास तितकेंच, तरी मोठा धूर्त व सरळमार्गी–या धान्याधीशाच्या हाताखालीं मुख्य लेखकाची जागा आम्हांस दिली आहे.

नरहरदेव–कायहो, मनाजीची तेथें इतकी तारीफ कोणीं केली? कोणाचा वशिला पोहोंचला?

जयगोविंददेव–त्यांची त्याची पूर्वींचीच ओळख आहे. मागें

कधींकाळीं जयपाळराजावर माणकोजीनीं कांहीं उपकार केले आहेत असें म्हणतात. मग काय असेल ईश्वर जाणे.

नरहरदेव–बरें, आपलें ठाणें कोणतें ?

जयगोविंददेव–हेंच शहर. आणि आसपासचे नऊ गांव, ठाणें शहरच.

नरहरदेव–येऊं आम्ही एक दिवस मौज पाहायाला.

जयगोविंददेव–ठीक आहे. धान्यें काय जिकडून तिकडून आणून ओतिताहेत ! प्रातःकाळापासून सायंकाळपावेतों खळ नाहीं !

नरहरदेव–येतों आतां. नमस्कार. (जातात.)

अंक चवथा समाप्त.

अंक ५ चा

प्रवेश १

(स्थल—धान्याधीशाची कचेरी)

पहिली भिकारीण—दादा, तुमास्नी मस्त पुन्न लागल. ह्ये पाठीवर ल्येकरू बगा, ह्ये काकत, आज दोन दीस काइ न्हाई—

" माज्या दादाला लागल पुन्न;
माजा दादा व्हइल धन्न;
माज्या दादाला न्हाई उन्न;
माजा दादा घेतो जुन्न "—

दादा, काइव न्हाई या लेकरास्नी. रातभर खुडखुडखुड करत्यात.

पहिला कारकून—अग जा जा तिकडे जा. येथें काय आम्हीं जुन्यापान्याचें दुकान घातलें आहे ?

पहिली भिकारीण—अस का जी म्हंगता ? मुठभर खायाला तरी द्या, काइव न्हाई.

दुसरा कारकून—अग बाई तिकडे जा. तो बोत उघडला आहे पाहा.

दुसरा भिकारी—नारायणा, कृपा कररे देवा.—नमस्कार हो महाराज.

पहिला कारकून—नमस्कार.

दुसरा भिकारी—लांबून तिकडून श्वेतनगराहून आलों. कोणाचा आधार नाहीं. दोन मुठी धान्य द्याल तर पाहा, ब्राह्मण वांचतो. भगवंता तुझी मर्जी ! आणीक काय !

पहिला कारकून—कोण बेटी कटकट ! अरे इकडे काय आहे ! कोणरे बाहेर, कोणी गुमास्ते आहेत कीं नाहींत ?

दुसरा कारकून—भटजी बोवा, दक्षणेचें काम तिकडे चाललें आहे. तिकडे जावें.

दुसरा भिकारी—ठीक आहे. नमस्कार.

पहिला कारकून—नमस्कार.

पहिला गुमास्ता—पंचाण्णव, शाण्णव; शाण्णव, सत्याण्णव; ठेवा ठेवा येथेंच ठेवा. तुझ्या सत्याण्णव गोण्या झाल्या, अॅ. चलरे, तुझ्या मोज. एक, एक; दोन—चल लवकर आटोप.

जयगोविंददेव—किती उपसल्यारे आज गोण्या ? हं, आळसू नकारे बाबांनों, झपाझप काम चालूं द्या. आली संध्याकाळ होत.

गुमास्ता—अग पण थांब बया ! अगोदर ह्याला देतों आणि मग तुला. अशी गर्दी नको उडवूं !

मनाजीराव—अर, ह्योबी दरोजा खुल्ला करा. जयगोविंद्येव, आत्र जयगोविंद—

जयगोविंद—जी.

मनाजीराव—ह्योबी दरोजा खुल्ला करा. येउद्या हिंगडबी आरजदार. हा गुमास्ता न्येमा हित. तिगड बगू कस चालल्या—भल भल; ठीक हाय.—तुमी कुंटलर आरजदार ?

पहिला अर्जदार—आमि सरकार तुळजाइच. या पायावगर कुट्ट, कुट कुट्ट थारा न्हायला न्हाई.

मनाजीराव—आन तुमीर ?

दुसरा अर्जदार—आमि सरकार गायपुरांतल.

मनाजीराव—(निरखून पाहून) आन् तुमी कुटल न्हानार व ?

अर्जदार—आम्ही दूरचे आहों.

मनाजीराव—आव पन कुटल ?

तिसरा अर्जदार—आम्ही विश्वनगरींत राहात असतों.

मनाजीराव—तरीच !—तलवारीच काय कारन व ? आन् ढालच बी ? लडाइबिडाई करायची हाय जनु ! तलवारी काय कारनासाटी ?

तिसरा अर्जदार—आम्ही क्षत्रिय आहों.

मनाजीराव—व्ह व्हय, त्ये सार मी जानतो ! हिगड या. तितन उटून हिगड या. तुमी सा असाम्या—आमि इक्त चालिवलया त्ये अशा करता न्हाइ काय ? बर बर ! या माज्या मागन.

तिसरा अर्जदार—आपण काय म्हणतां तें सेवकाच्या लक्षांत आलें नाहीं.

मनाजीराव—हिगड या म्हंगतो न्हव ? स्येवक, आन् ह्ये आन् त्यें, बोलनत लई चखोट ! चला या. अशान कुट कारन सादत असत्यात !

तिसरा अर्जदार—आज्ञा ऐकणें येथें भाग आहे. मर्जी असेल तिकडे चलावें.

मनाजीराव—या तर माज्या मागनच या. (जातात.)

प्रवेश २

[जयपाळराज, प्रभावतीबाई आणि मुलगा चंद्रकेतु]

जयपाळराज—या, या, या ! या तुम्ही लुच्चे !

चंद्रकेतु—अं अं—(तोंड फिरवितो.)

प्रभावतीबाई—जा—कसें शाहाणें बाळ आहे ! तो हातांत खाऊ पाहा. अरे जा !

चंद्रकेतु—अं अं; मी नाहीं जा.

प्रभावतीबाई—मी नाहीं ज्या ! (वेडावणें आणते.)

चंद्रकेतु—कांग तूं ?

प्रभावतीबाई—"कांग तूं" कसें तेव्हांच करितां येतें. जा बाळा; माझें बाळ कसें शाहणें आहे !

जयपाळराज—बाळ्या, हा काऊ पाहा काऊ.

चंद्रकेतु—दे माना. माना दे.

प्रभावतीबाई—अरे जा तर.

जयपाळराज—चल तर चल.

चंद्रकेतु—दे माना, माजा काऊ दे माना. माजा काऊ.

जयपाळराज—तुझ्या देवाचा गुलामा ! चला चला—(प्रभावतीबाईच्या कडेवरून ओढून घेतो)—हा घे, हा घे.

प्रभावतीबाई—बाळ्या, कोणरे तें ?

चंद्रकेतु—(खाऊ खात) बाब्बा, बाब्बा, बाब्बा— (जय० आणि प्रभा० हंसतात.)

प्रभावतीबाई–गोड दिलें म्हणजे जसा मुंगळा मग! मला देरे.

चंद्रकेतु–कुठे आहे ? झाला. (तोंडांत धरून हात हालवितो.)

प्रभावतीबाई–कसा सोदा आहे पाहा! आणि हें तोंडांतलें कायरे ? घेतें काढून.

चंद्रकेतु–हं ! मालीन.

जयपाळराज–मुलगा पण पुरा मातृभक्त !

प्रभावतीबाई–तरी येथें दबतो थोडासा. मुलांमुलांत खेळत असला म्हणजे पाहावी त्याची दांडगाई !

जयपाळराज–बाहेर नेला म्हणजे तरी बुजतो का कांहीं ?

प्रभावतीबाई–तो कुठे कोणाच्या देवाला. नाहीं बुजायचा ! वाड्यांत नेला म्हणजे मग तर चेवतो जसा !

जयपाळराज–कां बरें ?

प्रभावतीबाई–अगोदर राणीसाहेबांना मुलांची हौस थोडी ? आणि त्यांत याचे चार पाहिले म्हणजे त्यांना कोठें ठेवूं आणि कोठें न ठेवूं असें होतें. त्या कांहींना कांहीं कुचेष्टा काढितात; म्हणजे झाला आरंभ. अग बाई बाई, तेथें गेलें म्हणजे कांहीं उपाय नाहींसें करितो !

जयपाळराज–ही आई सांगते ! अहाग आई भागूबाई !

प्रभावतीबाई–आई काय करील बाई ?

जयपाळराज–आईनें दाबावें बाई !

प्रभावतीबाई–तर येवढेसें लेंकरूं आणि त्याला येव्हांपासून दाब, आणि हें आणि तें ?

जयपाळराज–तर ! तर ! तर !

प्रभावतीबाई–पण अगोदर त्या कोठें दावूं देतात ? अम्मळ हूं केलें म्हणजे लागलीच गागतात ! तूं बाई येथें लेंकराला बोलूं नको म्हणतात. आपला आईपणा घरीं ठेवीत जा. लेंकरूं अम्मळ खेळतें तर त्याला मेलें खेळूं देखील देईनास. असें करून रागावतात. मग कोणाची बाई प्राज्ञा पुढें बोलायाची ! पाहा हां आतां तेथलें नांव काढतें म्हणजे पाहा कसें करील.–मी चाललें वाड्यांत. चलाग बायांनो मेणा आणायाला सांगा. चाललें बरें ? (पदर डोक्यावर घेते.)

चंद्रकेतु–अं; घ्ये, घ्ये माना; मी येतों.

जयपाळराज–नाहीं जायाचें.

चंद्रकेतु–जायाचें. मी आलों. घे गले.

जयपाळराज–नाहीं जायाचें.

चंद्रकेतु–(ओरडून) जायाचें जा. तुझें काय जातले ? माना घे गले ? (रडूं लागतो.)

प्रभावतीबाई–ये, ये तूं. ये माझे छोनुकली. ये बरें ये. नाहीं जात बरें ? नकाग सांगूं आणायाला. (पदर काढिते) ललायाला काय झालें बाळी ? माझा राजबिंडागबाई राजबिंडा. (मुके घेते.)

चंद्रकेतु–चल वाल्यांत; ने मला तिक्के.

जयपाळराज–गेलें कां रडूं आतां !

प्रभावतीबाई–मेलें डोळ्याला पाणी होतें कोठें तें !

चंद्रकेतु—चल कींगे ? तुझें काय जातें ?

प्रभावतीबाई—तर, माझें काय जायाचें आहे! तेवढाच उद्योग मला.

चंद्रकेतु—तिते कसा पुक्कल, इक्का इक्का काऊ आहे. ने मला मी नाहीं जा.

प्रभावतीबाई—कसाग माझा छोनछकडा बोलतो! बाळ्या बाळ्या, ही मौज पाहिलीसरे तूं ? कशी छांदाल आहे पाहा!

चंद्रकेतु—कुते आहे ?

प्रभावतीबाई—ही पाहा. ही घे.

चंद्रकेतु—दे. कळी मौज माझी! (खेळूं लागतो.)

जयपाळराज—हें नातवंड जर आमच्या महाराजांच्या दृष्टीस पडतें, ही बाललीला जर ते पाहते तर त्यांना धन्य झाली असती! याचे बोबडे बोल ऐकून किती हर्ष पावते!

प्रभावतीबाई—खरें गडे, त्यांना काय करूं आणि काय नाहीं, असें झालें असतें. आतां असतील तरी कोठें म्हणून समजावें बाई ?

जयपाळराज—घरीं बोलावणें पाठविलें, तर तो देशच त्यांणीं सोडिला. आम्हांला हें ऐश्वर्य ईश्वरानें दिलें असतां ते कदाचित् रानांतून अन्न अन्न करीत फिरत असतील! भगवंता, तूं त्यांचा साह्यकारी आहेस.

प्रभावतीबाई—हा कडाका जिकडे तिकडे असाच जर पडला असला, तर येथें कधींना कधीं तरी येतील. बारकाईनें असा शोध ठेवावा कीं, लागलीच लोकांनीं ओळखून इकडे आणावे.

जयपाळराज—मी आपली त्याविषयीं पराकाष्ठा करीत आहें. देव करो आणि त्यांचा शोध लागो! त्यांचे चेहेरे वर्णन करून, एकूनएक बारीकसारीक खाणाखुणा सांगून सर्व कामगार लोकांस मीं खुद्द कळविलें आहे, कीं अमक्या अमक्या देशचे, असे असे लोक आले असतां बोळवणी न करितां, त्यांस इकडे आणावें. त्यांना पाहून मी कधीं तृप्त होईन, आणि (थट्टेनें) हीं दोन रत्नें दाखवून त्यांना कधीं तृप्त करीन असें मला झालें आहे.

प्रभावतीबाई—(हंसून) अहा, काय मेलीं रत्नें धडाना गोडाचीं! होयरे बाळ्या! तूं रत्नरे?

चंद्रकेतु—लत्नले, लत्नले!

जयपाळराज—हें जास्त कीं हें जास्त, कोण जाणे! दोघांनाहीं आपणाकडून सारखें करावें झालें!

(दोघांचेही मुके घेतो.)

प्रभावतीबाई—म्हटलें, काय सारखें करायाचें कोण जाणे! ही हिताचीच गोष्ट झाली! बाहेर जायाची वेळ झाली का इतक्यांत?

जयपाळराज—आपणाकडून नाहींच व्हावयाची, पण कांहीं तरी सरकारी काम पाहिलें पाहिजे कीं नको!

प्रभावतीबाई—मीं नको म्हटलें का? एवढा वेळ तरी कोणीं सांगितलें बसयाला?

जयपाळराज—यांनीं. (पुनः गालाचा मुका घेतो.)

प्रभावतीबाई—आतां, वेडच लागलें अगदीं!

जयपाळराज—लागूंदे जा! (निघून जातो.)

प्रवेश ३

[जयपाळराज आणि मनाजीराव]

जयपाळराज–कोण मनाजीराव! येऊन बराच वेळ झाला वाटतें. मीही आतां बाहेर जावयाच्याच तयारींत होतों.

मनाजीराव–न्हाई, वाढोळ झाला नाहीं.

जयपाळराज–कांहीं नवलविशेष?

मनाजीराव–कोई थोडभूत.

जयपाळराज–कांहीं तरी असल्याशिवाय स्वारीचें येणें कशाला होईल!

मनाजीराव–आपला वंदुवरग समदा आल्यावानि वाटतोया.

जयपाळराज–कशावरून!

मनाजीराव–जी, आपून सांगितलेल्या खाना खुना झाडून साऱ्या जमल्यात. नाव, गाव, ठिकाना, तिरतरूपांच नाव, मातुसरीच नाव झाडून सार म्या इचारून घेतल.

जयपाळराज–वाहवारे वाहवा! आतांच त्यांची आठवण झाली होती– आणखी कोणी?

मनाजीराव–जी, आनिक कुनी दिसत न्हाइता–मग कशी आज्ञा?

जयपाळराज–दुसरें तिसरें काय आहे? स्वभाव पालटले आहेत किंवा नाहींत याची परिक्षा करून ओळख द्यावयाची. त्यांचें त्यांजपाशीं, आपलें आपणापाशीं. निदान आमच्या महाराजांचा तरी पत्ता लागेल.

मीही वाड्यांत निघालोंच आहें. तेथें त्यांना आणा म्हणजे सर्व पूसपास करूं.

मनाजीराव—जी; येतों तर.

जयपाळराज—ठीक आहे. (मनाजी जातो.)

प्रवेश ४

[जयपाळराज, मनाजीराव आणि जयपाळराजांचा बंधुवर्ग]

मनाजीराव—ह्ये आल. जोहार करत्यात.

जयपाळराज—कायहो, तुम्ही कोठले राहणार ?

दुर्मति—महाराज, आम्ही विश्वनगरींत राहात होतों.

जयपाळराज—मग ती नगरी कां सोडावीसें वाटलें ? स्वस्थ सुखानें दिवस घालविण्यांत चित्ताची समाधानी राहीना असें वाटतें.

दुर्मति व मणिपाळ—महाराज ?

मनाजीराव—आव, येक कुनी तरी बोला.

विचित्रवीर्य—महाराज, काय आज्ञा झाली ?

जयपाळराज—स्वदेश सोडून इकडे कां येणें केलें ?

विचित्रवीर्य—पोटासाठीं महाराज. घरीं अन्न मिळेना, आईबाप, बायका पोरें, उपाशीं मरूं लागलीं—

मनाजीराव—पर ह्यो मुल्क कां ?

विचित्रवीर्य—ह्या मुलखांत धान्याची समृद्धि आहे असें ऐकिलें; आणि धान्याधिपतींच्या दयाळू स्वभावाचीही कीर्ति ऐकिली.

जयपाळराज—असें असें, एवढ्याकरितां आलां काय ? आणि याखेरीज तुमचा दुसरा हेतु आहे असें सिद्ध झालें तर ?

विचित्रवीर्य—आमचा दुसरा काय हेतु असणार ! विनंती मान्य करून धान्याची आज्ञा व्हावी, म्हणजे महाराजांसमक्ष परततों.

जयपाळराज—तोंवर कार्यसिद्धि होत आहे ! ती झाल्यावर कोण परतणार नाहीं ! तुम्ही आमच्या शत्रूंचे हेर आहां असें जर सिद्ध झालें, तर मग पुढें वाट कशी ?

विचित्रवीर्य—आपल्या शत्रूंचे हेर महाराज !

जयपाळराज—हो हो, आमच्या शत्रूंचे हेर.

विचित्रवीर्य—महाराज म्हणतील तर निरुपाय आहे; परंतु अशा भानगडींत हे सेवक आजपर्यंत पडले नाहींत.

जयपाळराज—तर आम्ही उगेच बोलतों !

विचित्रवीर्य—आम्ही कसें म्हणूं ? आपण, हजारो लोकांचे पोषणकर्ते, आम्हांवरच विनाकारण शिस्त कां धरतील ?

जयपाळराज—हें तुम्हीच पाहा. तुम्ही जर खरे असतां, तर जसे इतके धान्य घेऊन जातात तसे तुम्हीही गेलां असतां. परंतु तुम्हांला कारस्थानें केलीं पाहिजेत ! नसत्या उठाठेवी तुम्हांला ! आज तुमचा घडा भरला त्याला आम्हीं काय करावें ?

विचित्रवीर्य—महाराज, नसत्या उठाठेवी आम्हांला कशाला

पाहिजेत ? आपण प्रभु आहां; आपल्या पायांवर हात ठेवून विनंती करितों कीं वृद्ध मातापितरांच्या आज्ञेवरून धान्य मिळविण्या-करितां मात्र येथें आलों.

जयपाळराज—काय, तुम्ही सारे एकाच घरचे !

विचित्रवीर्य—एकाच घरचे महाराज. आम्ही सारे बंधु आहों.

जयपाळराज—सख्खे.

विचित्रवीर्य—सख्खे महाराज.

मनाजीराव—मजी जूट बरा. फुटाया नग. अनिक कुनी हायता कि न्हाई ?

जयपाळराज—हो, हा तपास केला पाहिजे. काय खरें असेल तें सांगा. तुमचा पक्का शोध लाविला पाहिजे.

मनाजीराव—त्येला काय येळ हाय ! न सांगितला ह्ये तर काय, अमास्नी लिवता येत न्हाई काय ? लिऊनशेनी आनू.

जयपाळराज—आणि तोंवर हे काय करितील येथें ?

मनाजीराव—काय करतिला मजी ? काइबी करतिला ! बसतिला हित व्हाव तर बंदीत. त्येत कुनाच काय जायाच हाय !

जयपाळराज—खाशी तोड; परंतु ते कां न सांगतील ?—तुम्ही म्हणाल हे इतकी पूसपास कां करितात तर तसें जर न केलें तर हे दिवस कठीण आहेत. आम्ही जाऊं धर्म करायाला आणि आमच्या पाठीस कर्म लागलें म्हणजे ? याकरितां ज्या कोणाचा आम्हांला संशय येईल त्याचें घरदार, सगेसोयरे, यांचा तपास करून आलेल्या संशयाची फेड करावी लागते. तेव्हां आम्ही

विचारितों याचा राग न आणितां खरी हकीकत सांगा, आणि खुशाल लागेल तितकें धान्य घेऊन चला.

मणिपाळ–आम्ही चोर नाहीं अथवा चहाड नाहीं; मग कितीही हकीगत विचारिली तरी सांगण्यास बाध कोणता ?

जयपाळराज–पूर्वी कोण बोलत होते तेच बोला.

विचित्रवीर्य–जी आज्ञा.

जयपाळराज–बोला तर; तुम्हांला आणखी बंधु आहेत कीं नाहींत ?

विचित्रवीर्य–आम्हांला आणखी कोणी बंधु उरले नाहींत.

जयपाळराज–तुमच्या तीर्थरूपांचें नांव काय ?

विचित्रवीर्य–त्यांना भीमसेनमहाराज म्हणतात.

जयपाळराज–ते आतां कोठें आहेत ?

विचित्रवीर्य–सर्व कुटुंबसमुदाय घेऊन यादेशीं आले आहेत.

जयपाळराज–या देशीं आले आहेत !

विचित्रवीर्य–होय महाराज, यादेशीं आले आहेत.

जयपाळराज–या देशीं !

विचित्रवीर्य–होय, या देशीं.–त्यांचा वृद्धापकाल जर आपण पाहातां, तर आपलें चित्त तत्काल दयार्द्र झालें असतें. महाराज, निदान त्यांजकरितां तरी एकदा धान्य देऊन आमची रवानगी करावी. (सुस्कारा टाकून) काय आम्ही पुत्र !

जयपाळराज–कांहो, श्रमी झाल्यासारखें कां करितां ?

विचित्रवीर्य—महाराज, श्रमी होऊं यांत नवल नाहीं.

जयपाळराज—कां बरें ?

दुर्मति—आमच्या श्रमाचें इतरांना काय ?

जयपाळराज—बरें तर; तुम्ही आपली सर्व हकीकत सांगत नाहीं तर मी तुमची येथून सुटका होऊं देत नाहीं. मनाजीराव, यांचे तीर्थरूप कोठें आहेत तें विचारून घेऊन त्यांना धरून आणा, आणि त्यांची बारीक चौकशी करा. तोंपर्यंत यांना अडकवून ठेवा.—सांगा तुमच्या तीर्थरूपांचा पत्ता.

दुर्मति—कशासाठीं महाराज !

जयपाळराज—त्यांना पकडून आणून चौकशी केली पाहिजे.

दुर्मति—तर काय एका पुत्राचा ठिकाण नाहीं म्हणून बाकीचेही सर्व मेले काय ? महाराज, आमच्या तीर्थरूपांना आपण चोरासारखें पकडून आणणार !

जयपाळराज—तें काय बोललांहो आतां ? एकाचा ठिकाण नाहीं म्हणून सर्वही मेले काय असें जें म्हणतां तो कोणहो एक ?

दुर्मति—ती गोष्ट येथें बोलण्याचें कारण नव्हतें, परंतु रागाच्या आवेशांत फटकन तोंडांतून निघाली !

मनाजीराव—आव पन काय ती गोष्ट ?

विचित्रवीर्य—आपण जर प्रथमपासून आमच्या संकटाकडे पाहून प्रीतिपूर्वक प्रश्न करितां, तर तेंही गृहच्छिद्र मोकळें केलें असतें. परंतु ज्या अर्थीं आम्ही हेर ठरलों, व आमचे वृद्ध तीर्थरूप चोरटे ठरले त्या अर्थीं जास्त बोलून उपयोग दिसत नाहीं.

जयपाळराज–हें पाहा, विनाकारण रागावून कांहीं हंशील नाहीं. बरें तें सारें राहो; हा जो उद्गार आपोआप तुमच्या मुखांतून निघाला हा स्पष्ट समजेसा करून आमचें समाधान करा; म्हणजे आणखी जास्त कांहीं एक न पुसतां तुमची पाठवणी करूं.

विचित्रवीर्य–महाराजांनीं शब्द दिला ?

जयपाळराज–हो दिला.

विचित्रवीर्य–महाराज, आम्हांला एक परमगुणी सापत्न बंधु होता.

जयपाळराज–मग त्याचें काय झालें ?

विचित्रवीर्य–आमच्या तीर्थरूपांची त्याजवर परम भक्ति होती.

जयपाळराज–पुत्रावर पित्याची भक्ति असतेच आहे !

विचित्रवीर्य–आपण खरें म्हणतां, परंतु त्याजवर अत्यंतच होती. प्रथमविवाहाचा तेवढाच असे, आणि तोही फार सुशील.

जयपाळराज–बरें मग ?

विचित्रवीर्य–आम्हां दुष्टांना तें पाहवलें नाहीं.

जयपाळराज–तर ?

विचित्रवीर्य–पूर्ण अभय आहे महाराज ?

जयपाळराज–पूर्ण अभय.

विचित्रवीर्य–त्याला आम्हीं दुष्टांनीं, कट करून निबिड अरण्यांत, खोल गुहेंत सोडून दिला.

जयपाळराज–पुढें !

विचित्रवीर्य–त्यापुढें त्याची वाट काय झाली तें अझून पर्यंत आम्हांस ठाऊक नाहीं.–हे जयपाळा, अरे तें कृत्य आमचा रोज सूड

उगवीत आहे. कसेरे आम्ही निष्ठुर झालों होतों!—महाराज, आपणच पाहा, आम्ही आमच्या तीर्थरूपांशीं पुत्राच्या नात्यानें किती वागलों ?

मणिपाळ—आणि त्या गोष्टीचा पुरा पश्चात्ताप होत असतां पुनः त्यांना संकटांत आमच्यानें कसें पाहवेल ?

दुर्मति—जर आपण त्यांना धरून आणणार असलां तर अगोदर आम्हां सर्वांचें येथें शिरच्छेदन करावें.

मणिपाळ—महाराज जर न करितील, तर आम्ही साहस करून तसें करण्याचें अगत्य पाडूं.

जयपाळराज—मनाजीराव, पाहा ?

मनाजीराव—जी काइबी झाल तरी वागाच घरान !

मणिपाळ—महाराज, कशी ती एकदां लवकर आज्ञा व्हावी.

जयपाळराज—शाबास मणिपाळा;—तुमचें बोलणें ऐकून मला फार आनंद झाला. तुमच्या वृद्ध पितरांस कशाचीही तूट पडणार नाहीं. तुमचे तीर्थरूप तेच माझे तीर्थरूप. तुम्ही माझे बंधु; मी तुमचा जयपाळ. नीट पाहा माझे तोंडाकडे आणि मला ओळखा. आतां मनांत कशाचीही चिंता करूं नका. हें सर्व वैभव तुमचें आहे. तीर्थरूप मात्र कोठें आहेत तें लवकर सांगा म्हणजे त्यांना आणवूं.

विचित्रवीर्य—अरे होयरे होय! आमचा जयपाळच हा खरा ! मला प्रथमपासूनच कसेंसें वाटत होतें !

दुर्मति—जयपाळराज, आम्हांला क्षमा करा. आम्ही गुन्हेगार खरे, परंतु केल्या कर्माचा आम्हांस पुरा पश्चात्ताप झाला आहे.

जयपाळराज—त्याजविषयीं आतां बोलूं नका. हा तसा समय नव्हे. चला तीर्थरूपांना घरीं आणूं आणि आनंद करूं. (जातात.)

प्रवेश ५

[जयपाळराज, भीमसेनमहाराज (तीर्थरूप), बंधुवर्ग, प्रभावतीबाई आणि चंद्रकेतु]

भीमसेनमहाराज—अरे हें सारें स्वप्न कायरे! हा सारा भास तर नव्हेना! काय, माझा जयपाळच माझ्या समोर उभा आहे! अरे चांडाळांनो, अझून तरी खरें बोला! नव्हे नव्हे, हा माझा जयपाळ नव्हे! माझा जयपाळ तो हा नव्हे. त्याला जाऊन आज बारा वर्षें झालीं. आतां तो कसचा परततो! म्हाताऱ्या, आतां तुला कशाचा जयपाळ भेटतो! माझा जयपाळ वनांत गेला; माझा जयपाळ नाहींसा झाला; माझा जयपाळ स्वर्गी गेला! (डोळे भरून येतात.)

जयपाळराज—नाहीं महाराज, आपला जयपाळ तोच हा. मी आपलाच. मला ओळखा. आपण जर आतां हा माझा नव्हे म्हणाल, तर मग मात्र या प्राण्यासारिखा अनाथ पृथ्वीवर कोणी नाहीं.

दुर्मति—होय महाराज, आपला पुत्र जयपाळ तो हाच. आतां व्यर्थ शोक पुरे.

भीमसेनमहाराज—कायरे दुर्मति, माझा जयपाळ अझून जिवंत आहे कायरे? कायरे मणिपाळा, त्याची तुमची गांठ पडली नाहींना? जयपाळा, जयपाळा असा कोणीकडे भटकलास!

मणिपाळ—सर्व अन्याय आम्हीं कबूल केला आहे. आम्हीं आपली भलतीच समजूत घातली होती अशी जी आतांच विनंती केली ही मात्र खरी. हा जयपाळ पुढें उभा आहे. आम्हीं दुष्टांनीं घात चिंतिला, परंतु कृपाळु परमेश्वरानें कल्याण केलें.

भीमसेनमहाराज—बा जयपाळा, मला पुन्हा कडकडून भेट. आज बारा वर्षे तुजकरितां रडून रडून डोळे मंद झाले. अरे ज्या मला कोसावरचा पदार्थ ओळखूं येत होता त्या मला माझा जयपाळ दोन पावलांच्या अंतरावरचा दिसत नाहीं !

(पितापुत्र भेटतात.)

प्रभावतीबाई—(आंत येऊन नमस्कार करिते.)

विचित्रवीर्य—वहिनी नमस्कार करितात.

भीमसेन०—कोणगे बाई ?

प्रभावतीबाई—मी प्रभावती.

विचित्रवीर्य—जयपाळराजांची बायको.

भीमसेन०—जयपाळा, तुझी बायको काय रे ?—मुली, अष्टपुत्रा सौभाग्यवती हो. कोणाचीग बाई मुलगी तूं ?

जयपाळराज—(हंसत) येथें मुख्य न्यायाधीश आहेत.

प्रभावतीबाई—(मुलास) जा, नमस्कार कर.

चंद्रकेतु—तूं कलीनस ?

प्रभावतीबाई—अरे मीं केला. तूं कर आतां. जा, असें म्हणूं नये.

(हळूहळू जवळ जाऊन नमस्कार करितो.)

विचित्रवीर्य—धाकटा नातु नमस्कार करितो.

भीमसेन०—कोण ? जयपाळा तुझा मुलगा ?—या तुम्ही, या तुम्ही. अरे वाहवारे वाहवा ! एक मुकू देरे बाळा, छांदालसा. (मुका घेऊन)—काय गोल आहेले मुकू ? बाळा मी कोण रे ?

चंद्रकेतु—माना काय ताऊक ?

जयपाळराज—आजोबा बरें ? कोण ?

चंद्रकेतु—आदुबा.

दुर्मति—म्हणजे कोण रे ?

चंद्रकेतु—म्हंजे ? म्हंजे आदुबा. (सर्व हंसतात.)

भीमसेन०—तुझें नांव काय रे बाळा ?

चंद्रकेतु—तंद्लकेतु.

भीमसेन०—काय ?

जयपाळराज—चंद्रकेतु.

भीमसेन०—तंद्लकेतु काय ? तंद्लकेतु, तूं कोणाबरोबर येथें आलास ?

चंद्रकेतु—मी घोल्यावलून आलो. कछा छांदाल, यञ्हला यञ्हला, घोला आहे माजा !

भीमसेन०—आम्हांला दाखव रे बाळा तो तुझा घोडा.

चंद्रकेतु—मालील तुमाला. मना कुते मालतो ? मना नाहींच मालीत. (सर्व हंसतात.)

भीमसेन०—मुली, मुलगा हुशार आहे.

(प्रभावती लाजते.)

चंद्रकेतु—आन् मी कथा अथ्था घोल्यावल बथलो आन् तो कथा अथ्था उलाला ! नाहीं ग बाई ? (प्र० हंसते)—तुम्हांला कुते येते बथ्था !

भीमसेन०—नाहीं रे बाळा, आम्हांला कशानें येतें ? तूं शिकवशील ?

चंद्रकेतु—माझ्या फुलें बताल घोल्यावल ?

भीमसेन०—हो; शिकायाचेंच आम्हांला. मग पुढें कां नाहीं बसणार रे बाबा ? मुली, आज रात्रीं याची दृष्टि काढ बरें ? बाळा, आणखी एक मुकू दे पाहूं ?

चंद्रकेतु—आतां नाहीं गले !

भीमसेन०—गुलामा, तुझे काय दोन चव्वल खर्च होतात त्यांत ! (मुके घेतो)—आज केवढा आनंदाचा दिवस मला उगवला ! जयपाळा, तुजसारिखाच तुझा मुलगा पराक्रमी व भाग्यशाली होओ !

जयपाळराज—वडिलांच्या आशीर्वादानें सर्व कांहीं होईल.—आपण येणार ही बातमी काल वाड्यांत छत्रपतींना समजल्यावरून मला आज्ञा झाली कीं आपणांस भेटवावें.

भीमसेन०—फार उत्तम गोष्ट आहे. अरे राजद्वारीं रिक्तहस्त जाऊं नये बरें ? कांहीं तिकडचे पदार्थ असतील ते काढा.

जयपाळराज—पूर्वेकडे येथून पंधरा कोसांवर माणिकपूर महाल आहे तो तुम्हांस व तुमचे कुटुंबास वंशपरंपरेनें इनाम दिला आहे अशा अर्थाची सनद करून छत्रपतींनीं आपल्या हातानें तिजवर मोर्तब केलें आहे. नको नको पुष्कळ म्हटलें, परंतु उपाय चालेना. उद्यां भेटीच्या वेळीं ती सनद हातावर ठेवितील.

भीमसेन०—ते देणार समर्थच आहेत. पुढें तुम्ही मात्र एकत्र, एकविचारें राहून त्यांच्या कृपेस योग्य पात्र आहों असें दाखवा—मला आतां थोड्याच दिवसांत वरचें बोलावणें येईल हें माझी मनदेवता

मला सांगते. तर बा जयपाळा, बा विचित्रवीर्या, एक मात्र करा. ऐकलेंरे दुर्मति, जरी मीं येथें देह ठेवला तरी माझ्या अस्थी स्वदेशीं नेऊन ब्रम्हतीर्थांत टाका. करालना रे! मणिपाळा, वीरभद्रा, शूरसेना, विसरूं नका बरें ? आतां एवढेंच तुम्हां पुत्रांपाशीं मागणें आहे. जयपाळा, आमची तर्तूद राखण्यांत आज तुला फार श्रम झाले आहेत. जा बाबा थोडी विश्रांति घे.

जयपाळराज—आपणही थकून भागून आलां आहां तर विश्रांति घ्यावयास चलावें.

(सर्व निघून जातात.)

अंक पांचवा समाप्त.

[विदूषक आणि सूत्रधार]

विदूषक—कायरे सूत्रधारा, हा काशीकरपणा कोठें शिकलास ?

सूत्रधार—कोणता काशीकरपणा रे बाबा ?

विदूषक—हं हं ! तुला वाटतें विदूषक म्हणजे काय पदार्थ आहे! अक्कलवंताच्या गाभ्या ! आम्हांला अगदी कोपऱ्यांत राज्य दिलेंस हें कसें काय ?

सूत्रधार—अहो आपण कां कोपऱ्यांत बसतां ! असे या समोर.

विदूषक—येऊन तोंडावरच्या माशा मारीत बसूं कायरे बा ! ऐकिलें; ऐकिलें; म्हटलें तुझें नाटक ऐकिलें; चालला नाटक करायाला !

सूत्रधार—कांरे बाबा, तुझें काय बिघडलें ?

विदूषक—नाहीं नाहीं, म्हटलें ऐकिलें; तुझें नाटक ऐकिलें.

सूत्रधार—अरे, हो हो म्हटलें ऐकिलेंस. मग म्हणतोस काय ?

विदूषक—असा वर्दळीवर नको येऊं; पण म्हटलें ऐकिलें. चालला नाटक करायला !

सूत्रधार—आणखी एकदा.

विदूषक—आणखी एकदा कशाला ? समग्र ऐकिलें. समजली कारागिरी. एक आर्या मिळेना -एक श्लोक मिळेना—एक ओंवी मिळेना. बृहस्पति नाटक करतो ! कशी रांग लागावी—दिंडी—साक्या—पदें—चूर्णिका, कीं लोकांनीं म्हणावें यंव !

सूत्रधार—नाटकालारे हीं कशाला पाहिजेत? अरे मोठे मोठे म्हणतात कीं तुझे श्लोक–आर्या, दिंड्या हीं सर्व या रंगभूमीवर झांकून ठेवावीं.

विदूषक—तुझे थोर थोर आहेत मोठे शाहाणे. भल्या माणसा, याकरितां विदूषक लागत असतो. अरे तें इकडे सोंपवून द्यावयाचें होतें. ऐशी बहार दिली असती उडवून! तुला पाहायाचा आहे आमच्या कवितेचा मासला? थोडक्यांत तुजवर नक्षा करितों ऐक.

ओंवी

"ऐकाहो सकळ जन"

सूत्रधारा, नीट खुबी पाहा. अंतीं 'जन' त्याला आहे शेवटीं 'न'.

"ऐकाहो सकळ जन। देऊनियां पूर्ण मन"

जन, मन. कां, कशी आहे सांगड! आणखी खुबी आहे, "पूर्ण मन" पूर्ण शब्दाची ठेवण पाहा. नाहीं तर अर्धे मन जाईल केळें खायाला व अर्धें मन राहील इकडे! तसें नाहीं, म्हणून म्हणतात "पूर्ण मन."

"देऊनियां पूर्ण मन। चोरूनी नेणार हा धन"

"तुमचीयें सर्वस्वी."

पाहा एकादा तुमचें म्हणता! तीं बेटीं साधारणाचीं कामें. आम्ही तुमचीयें म्हणतों.

सूत्रधार—अहाहा! एकून खरे कवि आपण!

विदूषक–बोलूं नको ऐक. आणखी म्हणतात–

" हा मायिक सूत्रधारू । उगाच हाकितो बडिवारू "

' बडिवारू ' शब्दाचा ज्ञानोबांनीं उपयोग केला आहे बरें काय! उगीच काल आजच्या शब्दांची योजना करणारे नव्हेत हे! "बडिवारू"– काय शब्द आहे!

" दावोनियां तयातें जोरू "

" जोरू " म्हणजे समजलास? जसें सूत्रधाराचें धारू केलें, जसें बडिवाराचें बडिवारू केलें, तसें जोराचें " जोरू. "

सूत्रधार–वा: एकून स्वर्ग पाताळ एक करणारी कविता बाबा!

विदूषक–" दावोनियां तयातें जोरू "

" मार्गस्थ करावा पैं "

कां " पैं " ची खुमारी कशी आहे? खुबी सांगतों तुला सूत्रधारा. ओंवीचा एक चरण गेला, म्हणजे दुसऱ्या चरणांत द्यावाच " पैं " ढकलून!–श्लोक–

सूत्रधार–श्रोते म्हणतात फार कष्ट झाले. आतां पुरे करावें.

विदूषक–आमची, आमची कविता ऐकून कष्ट झाले! अरे तूं आहेस कोठें! आमची कविता ऐकून श्रोत्यांना कष्ट झाले!

सूत्रधार–भलत्याचें भलतेंच. तसें नव्हे. असें म्हणेल त्याची जिव्हा झडो! श्रोते तर हृष्ट झाले; परंतु आपणाला कष्ट झाले असें त्यांचें म्हणणें.

विदूषक—अरे आम्हांला कशाचे कष्ट होतात! आम्ही कवि म्हणजे प्रसादी पुरुष. आमची प्रासादिक वाणी. कष्टाची भीतिच धरूं नको तूं.

सूत्रधार—(हळू) मूर्ति कोपऱ्यांत बसली होती ती बरी होती.

विदूषक—काय, काय म्हटलेंस? कुरकुर कशाची लावितोस? अरे ऐकवितों तोंवर घे ऐकून, मग बसशील हाका मारीत!

सूत्रधार—म्हणूनच म्हटलें, आपण स्वस्थ बसावें. न जाणो आपली वाणी देवदूतांच्या कानीं पडली आणि त्यांना अशी इच्छा झाली कीं, आपल्या मेळ्यांत, अग्रभागीं या मूर्तीस नेऊन बसवावें. तर मग? आम्हां मृत्युलोकींच्यांचें कांहीं चालावयाचें आहे? उगाच त्यांणीं सत्कारपूर्वक धरून नेलें म्हणजे आपलीं पोरेंबाळें रडतील तीं रडतील आणि त्यांजबरोबर आम्हांला हेळ ओढावे लागतील. तेंही असो. रडूं घटिकाभर! पण पुनः वाणी नाहींना ऐकायला सांपडणार? ती पुष्कळ दिवस आपण ऐकवावी म्हणून विश्रांति घेण्याविषयीं बोललों.

विदूषक—काय लाख रुपयांची गोष्ट बोललास सूत्रधारा! माझ्या गुणाचें पूर्ण ज्ञान तुलाच झालें आहे. काय सांगूं? तुला जिवाची गोष्ट सांगतों. माझ्या पाठीमागें कविता चालेल कीं नाहीं याचा वारंवार संदेह प्राप्त होतो! मग अतोनात खेदानें चित्त व्याप्त होतें. असें वाटतें कीं, देवा हा मीं कवितारूप वृक्ष या लोकीं लाविला; परंतु याला यथेच्छ आज्य घालून याची ज्वाला कोण प्रज्वलित करील आणि याच्या लाटा कोण सर्व देशभर पसरील तो पसरो!

सूत्रधार–विदूषक महाराज, एकूण आपली कविताशक्ति साधारण बोलण्यांत सुद्धां झकाकते ! वृक्ष, आज्य, ज्वाला, लाटा, काय अद्वितीय श्रेणी एकसारखी ना !

विदूषक–अरे काय, उपाय चालत नाहीं. उपमेवर उपमा, उपमेवर उपमा, अशा सुचतात कीं अनर्थ होतो !

सूत्रधार–अनर्थच खरा !

विदूषक–पण यापासून आम्हांला कांहीं सुख आहे काय ? आम्हांपाशीं गुण आहे हें लोकांना कोठें सहन होतें ? अरे, तुक्या म्हणून एक लहानसा कवि होऊन गेला. त्यानें म्हटलें आहे.

"नीचपण बरवें देवा"

"न चले कोणाचाही हेवा" ऐकिलेंस काय ?

"महापुरें झाडें जाती । तेथें लोहाळे राहती."

"लोहाळे राहती"; या राहतीच्या ठिकाणीं "निजती" असें असतें म्हणजे फार शोभलें असतें !

"महापुरें झाडें जाती । तेथें लोहाळे नीजती"

सूत्रधार–मला वाटतें "मरती" असें जर असतें तर फारच शोभलें असतें !

विदूषक–छे बेट्या, अर्थाचा अनर्थ नको करूं. तुला त्यांतली खुबी नाहीं ठाऊक. "तेथें लोहाळे नीजती"–'नीजती' समजलास 'नीजती'. बरें कसें एक श्लोक देऊं ना ह्मणून ?

सूत्रधार–आतां काय सांगूं ? अपरात्र तर होऊन चुकली आहे! पण त्यांतून नसलेंच आम्हांला सोडायाचें तर मग लावा तडाका!

विदूषक–बरें तर तुझी मर्जी. राहूंदे आज, आणखी केव्हां तरी देऊं मौज उडवून! "वेताळ चालिले पूर्वस्थाना" (जातो.)

सूत्रधार–अहारे पुतळा! बरीच पिडा गेली! आतां आपणही जावें. (जातो.)

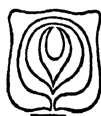

रा. ब. विनायक जनार्दन कीर्तने
यांचें चरित्र

बाळकृष्ण नारायण देव

यांनीं लिहिलें

१९२७

ग्रंथसमर्पण

कै. ती. मातुःश्री आनंदीबाई

ऊर्फ

माई कीर्तने

ज्यांच्या सहवासांत प्रस्तुत चरित्रलेखकाच्या विद्यार्थिदशेंतला बराच भाग

वात्सल्यसुखाचा अमृतोपम अनुभव घेण्यांत गेला

व त्या काळीं त्याच्या

मातृहीन स्थितीचें स्मरण ज्यांनीं होऊं दिलें नाहीं

आणि

हा ग्रंथ ज्यांच्या हयातींत प्रसिद्ध व्हावा अशी त्याची अत्युत्कट
इच्छा असतां तारीख १९ डिसेंबर १९०३ रोजीं

ज्यांचा प्लेगनें अंत झाला

त्यांच्या संस्मरणार्थ हा ग्रंथ अर्पण केला आहे.

लेखक.

प्रस्तावना

प्रस्तुत चरित्रनायक हे अर्वाचीन राजकारणी पुरुषांत बरेच प्रमुख असून त्यांनीं बडोदें व इंदूर या दोन संस्थानांत मोठीं कामें केलीं होतीं. तेव्हां त्यांचें आयुर्वृत्त बरेंच बोधप्रद होईल असें समजून मीं हें चरित्र लिहिलें आहे. त्यांत यश कितपत आलें आहे हें पाहणें वाचकांकडे आहे.

मीं चरित्रविषयावर बरेंच वाचलेलें आहे व कांहीं थोडेंसें लिहिलेलें आहे; पण चरित्रनायकाच्या सहवासांत राहून त्याचें गुणवर्णन करण्याचा हा पहिलाच प्रसंग होय. यांत मीं चरित्रनायकाचे यथार्थ गुणदोष आपल्या बुद्धीप्रमाणें निःपक्षपातानें प्रगट केले आहेत. मीं त्यांच्याविषयीं भाविकभक्ति आणि विरोधभक्ति या दोन्ही मनोहर वृत्ति जाहिर केल्या नाहींत, किंवा आपल्या मताप्रमाणें मी त्यांस वश झालों नाहीं. मला जर हें चरित्र वाचकांस हितावह व अनुकरणीय होईल असें वाटलें नसतें, तर माझा चरित्रनायकाबद्दल कितीही आदर व पूज्यभाव असला तरी मीं त्यांचें चरित्र लिहिण्याचें काम कधीं पत्करलें नसतें. आतां तें लिहिण्यांत कदाचित् गैरसमजुतीनें कांहीं प्रकार अन्यथा झाला असेल; नसेल असें म्हणवत नाहीं. तथापि तशा बाबतींत यथार्थ प्रकार उघड करणें त्यांचे अनेक विद्वान् सहाध्यायी व स्नेही यांस शक्य आहे आणि तें ते करतील अशी आशा आहे.

अलीकडे रा० ब० कृष्णाजी लक्ष्मण नूलकर, गोपाळराव हरी देशमुख, दादोबा पांडुरंग, आत्माराम पांडुरंग, ना. काशीनाथ त्र्यंबक तेलंग, श्रीपाद बाबाजी ठाकूर इत्यादि थोर, राजकारणी, व विद्वान् सुधारक पुरुष गत झाले, परंतु त्यांचें चरित्र किंवा यथार्थ गुणवर्णन त्यांच्या कोणींही परिचित विद्वान् स्नेह्यांनीं करण्याचें मनावर घेतलें नाहीं. ही चरित्रलेखनाविषयींची विन्मुख वृत्ति आमच्या राष्ट्राचीच आहे असा पाश्चात्य विद्वानांचा आम्हांवर यथार्थ आरोप आहे. त्याचें निराकरण पाश्चात्य शिक्षणप्रसार बराच झालेल्या अशा प्रस्तुतकाळीं विशेष झालें आहे असें नाहीं. यास अपवादरूप विष्णुशास्त्री

चिपळूणकर यांचें एक चरित्र असून दुसरें ना० विश्वनाथ नारायण मंडलिक यांचें चरित्र एक विद्वान् चरित्रकार लिहून विविधज्ञानविस्तार मासिकपुस्तकांत छापीत आहेत तें, अशीं दोनच मुख्यतः होत. तथापि वरील महाशयांचीं यथार्थगुणदर्शक चरित्रें त्यांच्या देशबांधवांस अनेक प्रकारांनीं हितावह होणारीं आहेत. तीं त्यांच्या परिचयांतले मार्मिक विद्वान् प्रगट करण्याची कृपा करतील तर मराठी सारस्वताचें मोठें कल्याण होईल. या कामीं त्यांस सूचना देण्यासाठीं म्हणून मीं अल्पमति असूनही हें काम हातीं घेतलें. चरित्रलेखन अनेक प्रकारांनीं मोठें नाजूक व बिकट काम आहे असें जॉनसननें म्हटलें आहे. कारण चरित्रनायकाच्या संबंधानें "अशेषसत्यप्रतिपादन" त्याच्या जीवनकालास निदान चार पांच तपें लोटल्यावांचून निःपक्षपातानें करण्यास अनेक अडचणी असतात. बरें, इतका अवधि लोटूं दिला तर तें करण्याचीं साधनें म्हणजे त्यांबद्दलचें लोकमत, त्यांच्या परिचितांचा अनुभव, त्यांचें अंतर्गत गुणज्ञान इत्यादि गोष्टी कालवशानें मलिन, अस्पष्ट व अंधुक होतात. त्यामुळेंच डॉ० जॉनसननें आपल्या कविचरित्रांत अर्वाचीन व समकालीन चरित्रनायकांबद्दल जरी सत्यप्रकारच प्रगट केला आहे, तरी तें "अशेष व संपूर्ण सत्य" नाहीं असें स्पष्ट म्हटलें आहे. कारण तो मार्ग म्हणजे "विस्तव पूर्ण न विझलेल्या अशा फुपाट्यांतून चालण्यासारखा आहे." असें तो विद्वान् चरित्रकार म्हणतो. परंतु अशी स्थिति असली तरी आणि "अशेष व संपूर्ण सत्य" निवेदन करण्याची वेळ आली नाहीं तरी पाश्चात्य पंडितांचीं व राजकीय महापुरुषांचीं चरित्रें त्यांच्या हयातींत व मागें देखील प्रसिद्ध होत नाहींत असें नाहीं. उदाहरणार्थ ग्लॅडस्टन, फॉसेट वगैरेंचीं चरित्रें पहा. तेव्हां हा मार्ग केवळ अनुल्लंघनीयच नाहीं आणि या दिशेनें जाणें सर्वथैव अशक्यच आहे असें नाहीं. कोणीही मनुष्य सर्वगुणसंपन्न किंवा सर्वदोषविवर्जित असतो असें नाहीं. थोर पुरुष तर आपले दोषही प्रांजलपणें कबूल करतात. मग त्यांच्या दिग्दर्शनापासून अपाय तो कोणता ? आपल्या थोर चरित्रनायकांचे दोष प्रगट करावे, आणि त्यांवर आक्षेप घेतल्यावर त्यांचें निरसनही सयुक्तिक कारण दाखवूनच करावें हा श्लाघ्य मार्ग दिसतो. तोच आदरून मींही यांत गुणदोषांचें यथामति दिग्दर्शन केलें आहे.

आमचे चरित्रनायक स्वतः फारसे स्तुतिप्रिय नव्हते, तेव्हां त्यांच्या

स्वर्गस्थ आत्म्यासही हा आपले विषयींचा गुणदोषविवेचनात्मक चरित्रलेख त्यांच्या एका आश्रित आप्तानें लिहिलेला पाहून आनंदच वाटेल अशी माझ्या मनाची पूर्ण खात्री आहे. कारण ' Paint me as I am ' हें क्रॉमवेलचें मत त्यांस फार प्रिय होतें हें मला माहीत आहे.

यांत दिलेली बरीच माहिती कागदपत्रांवरून मिळविलेली आणि चरित्रनायकाच्या अनेक वर्षांच्या सहवासानें मला स्वतःला कळलेली होती व तिजवरूनच हें चरित्र मुख्यतः लिहिलें आहे. त्यांचे आप्त व स्वकीय यांजकडून या कामीं फारच थोडी मदत झाली. याचें कारण, चरित्रनायकाच्या गुणांविषयीं अनभिज्ञता नव्हे, तर आमच्या लोकांची अशा कामीं अनास्था हें होय. असो. मला मिळालेली माहिती मीं निःपक्षपातबुद्धीनें आणि सत्यभक्तीनें आपल्या समजुतीप्रमाणें प्रगट केली आहे.

हें चरित्र पुस्तकरूपानें प्रसिद्ध करण्याचें श्रेय चरित्रनायकांचे चिरंजीव रा. रा. दामोदर विनायक कीर्तने, ब्यारिस्टर-ॲट-लॉ, इंदूर संस्थानांतील सदर कोर्टाचे दुसरे न्यायाधीश, यांचेकडे आहे. त्याचप्रमाणें त्याचीं प्रुफें तपासण्याच्या कामीं माझे सन्मान्य मित्र प्रोफेसर राजाराम शास्त्री भागवत व रा. रा. वासुदेव गोविंद आपटे या उभयतांनीं मनःपूर्वक मदत दिली आणि वेळोवेळीं अनेक सूचना केल्या याबद्दल त्यांचाही मी फार आभारी आहें.

इंदूर, ता. १६ एप्रिल,
स. १९०४ इ.

बा. ना. देव.

विनायक जनार्दन कीर्तने

पुणें जिल्ह्यांत जुन्नर तालुक्यांत राजुरी नांवाचें एक लहान खेडें आहे, तें प्रस्तुत चरित्रनायकाच्या पूर्वजांचें मूळ ठिकाण होय. कीर्तने हें नांव मराठ्यांच्या इंग्रजी इतिहासग्रंथांत किंवा मराठी बखरींत आढळत नाहीं, यावरून या घराण्यांतील पुरुषांनीं मराठी राज्याच्या घडामोडींत किंवा उलाढालींत कांहीं मोठासा कार्यभाग केला होता असें दिसत नाहीं. सन १८९६ सालच्या फेब्रुवारी महिन्यांत कै. नीळकंठराव कीर्तने—ज्यांस इतिहासविषयाचा बराच व्यासंग असून त्यावर शोध करण्याचा फार नाद असे—यांच्याशीं प्रस्तुत लेखकाचें वरील संबंधांत बोलणें झालें तेव्हां त्यांनीं ही गोष्ट मान्य केली, आणि दंतकथेच्या आधारानें आपल्या घराण्याबद्दल पुढील माहिती सांगितली:—

थोरल्या बाजीराव पेशव्यांच्या कारकीर्दींत रामाजीपंत नांवाचा परम एकनिष्ठ विठ्ठलभक्त ब्राह्मण राजुरीस रहात होता. दर महिन्यास एकादशीला पंढरपुरीं वारी करण्यास तो पायीं जाई. त्याप्रमाणें एकदां तो वारीला निघाला असतां मार्गांत खरे उपनामक एका छोट्याशा जहागिरदाराचीं दोन मुलें एका तळ्यांत पोहत असतांना बुडूं लागलीं असें त्यानें पाहिलें, आणि पाण्यांत उडी घालून त्यांस वांचविलें. पुढें तो तसाच वारीस गेला. आपणांवर गुजरलेला घोर प्रसंग व त्यांतून त्या उदार पुरुषाच्या हातानें झालेली अकल्पित सुटका, हीं त्या मुलांनीं आपल्या आईबापांस कळविलीं. या उपकाराची फेड अंशतः व्हावी म्हणून त्या जहागिरदारानें रामाजीपंतास रस्त्यांतच गांठून त्यास आपल्या घरीं नेण्याची पराकाष्ठा केली, पण व्यर्थ. वारीनिमित्त घर सोडल्यावर ती संपण्याचेपूर्वी परत पाऊल घेणें नाहीं अशा कृतनिश्चयानें रामाजीपंतानें खऱ्यांच्या अत्याग्रहास देखील मान दिला नाहीं. परंतु पुढें एखाद्या वेळीं त्यांच्या घरीं जाण्याचें त्यानें कबूल

केलें आणि वारी आटोपल्यावर त्यानें आपलें वचन पाळलें. त्यानें त्या जहागिरदाराच्या घरचा पाहुणचार व आदर अनुभविला, आणि त्याची इच्छा पुरविली. खरे व कीर्तने या घराण्यांच्या स्नेहसंबंधाचें हें मूळ होय.

उत्तरोत्तर हा ऋणानुबंध वाढत गेला. पेशव्यांच्या दरबारीं खऱ्यांचें वळण होतें. त्यायोगानें त्या राज्याच्या चाकरींत रामाजीपंतांचा शिरकाव झाला. पुढें त्यांस जुन्नर तालुक्याची मामलेदारी मिळाली. हें काम त्यांनीं पुष्कळ वर्षे केलें आणि बराच पैसा मिळविला.

अशा संपन्न स्थितींतही रामाजीपंतांची पंढरीची पायीं चालण्याची वारी सुटली नाहीं, इतकी त्यांची एकनिष्ठ विठ्ठलभक्ति होती. शेवटीं वार्धक्यांत पायीं जाण्याचे क्लेश होत, तरी त्यांचा निश्चय ढळेना. अशा स्थितींत एके रात्रीं त्यांस दृष्टांत झाला. त्यांत विठ्ठलानें त्यांस सांगितलें "मीच तुझ्या घरीं येतों. आतां पंढरपुरास पायीं जाण्याची दगदग तूं करूं नकोस." स्वप्नांत निर्दिष्ट केलेल्या स्थळीं दुसरे दिवशीं त्यांस विठ्ठलमूर्ति सांपडली व तेव्हांपासून त्यांची पंढरीची वारी सुटली.

रामाजीपंतांचें मूळ आडनांव घनसरे असें होतें. त्यांस कीर्तनाचा व भजनाचा फार हव्यास होता. म्हणून "या कीर्तने!" असें थट्टेनें ते येतांच पेशवे म्हणत, त्यावरून इतरही तसेंच म्हणूं लागले. असें होतां होतां लौकिकांत हेंच नांव या घराण्यास पडलें, आणि मूळचें होतें तें लोपलें. कीर्तनरंगांत ते तन्मय होत असत. एकदां त्यांचे वाड्यास आग लागली, तरी भजनांत निमग्न असल्यामुळें त्याचें त्यांस भान राहिलें नाहीं.

सध्याच्या विचिकित्सक व श्रद्धाहीन काळीं वरच्यासारख्या दंतकथांवर कितीकांचा विश्वास बसेल तो बसो. पण रामाजीपंत निस्सीम भक्त होते ही गोष्ट त्यावरून उघड दिसते. त्यांचे पुत्र धोंडोपंत हेही पेशव्यांच्या राज्यांत कामावर होते. त्यांचे पुत्र हरीपंत हे अव्वल इंग्रजींत नेवाशास शिरस्तेदार होते. त्यांनीं चाळिशी उलटल्यावर शेवडे उपनामक गृहस्थाच्या एका दोनअडीच वर्षांच्या मुलीशीं लग्न केलें.* मुलीच्या आईनेंच हें विवाहकार्य दुराग्रहानें

* या मुलीच्या वडील बहिणीशीं त्यांचा तिसरा विवाह प्रथम झाला होता. तिच्या पाठराखणीस मुलीची आई आणि आईच्याबरोबर तिची धाकटी मुलगीही आली होती.

उरकून घेतलें. त्यावेळीं तिचा पती घरीं नव्हता. त्याची तिनें संमति घेतली नव्हती, आणि त्यास तें मान्य होणार नाहीं, हें ती जाणत होती. या तिच्या धारिष्टाचें आणि अविचाराचें नवल वाटणें साहजिक आहे. अलीकडे विदेशी कल्पनांचा प्रसार झाल्यानें स्त्रियांच्या स्वातंत्र्यापासून होणाऱ्या दुष्परिणामांविषयीं पुष्कळ सयुक्तिक आणि अयुक्तिक चर्चा होत असते. पण हा स्त्रीस्वातंत्र्याचा थोडासा मासला आश्चर्यजनक आहे. व्यक्तिमात्राचें स्वभावबळ सर्व काळीं या जगांत असाच प्रभाव गाजवीत असतें. त्याबद्दल जुन्या नव्या काळांस हंसण्यांत फारसा अर्थ नाहीं. वधूचें दोन अडीच वर्षांचें वय व वर तिच्याहून चाळीस वर्षांनीं मोठा, असा विवाह मानवी दृष्टीनें विचित्र आहे! त्यांत सुज्ञतेचा फारच अल्पांश दिसतो. घरीं आल्यावर मुलीच्या बापास हा प्रकार कळला तेव्हां त्यांस फार दुःख झालें, आणि आपल्या एकुलत्या एका मुलीच्या भावी संसाराबद्दल त्यांस मोठी भीति वाटली. तिच्या भाळीं यावज्जन्म बालवैधव्यजन्य दुःसह यातना भोगणें लिहिलें आहे असें त्यांस दिसत होतें. आपल्या स्वेच्छाचारी स्त्रीबद्दल मोठा क्रोध येऊन त्यांस परम वैताग उत्पन्न झाला व त्यांत त्यांनीं तिचें नांव टाकलें. तात्काळ घर सोडून ते कोंकणांत जाऊन राहिले. मग बारा वर्षें त्यांनीं आपल्या स्वेच्छ बायकोचें तोंड पाहिलें नाहीं.

जगदीशाच्या अतुल दयेनें आपल्या दृष्टीनें असंभाव्य दिसणाऱ्या गोष्टी-

---

लग्नास एक महिना होतो न होतो तों त्यांचें तिसरें कुटुंब वारलें, तेव्हां तिची धाकटी बहीण आईबरोबर पाठराखणीस आलेली गांवांतील लोकांच्या आग्रहावरून व पूज्य मनुष्यांच्या आशीर्वादावरून तिच्या आईनें हरीपंतास दिली. लग्नाचे वेळेस मुलीचा बाप तेथें नव्हता. मुलीच्या आईनेंच हें विवाहकार्य लोकांच्या आग्रहावरून उरकून घेतलें. लग्नप्रसंगीं तिनें आपल्या पतीची संमति घेतली नाहीं आणि त्यांस तें मान्य होणार नाहीं असें ती जाणत होती. या तिच्या धारिष्टाचें आणि अविचाराचें नवल वाटणें साहजिक आहे. मुलीच्या बापानें आपल्या बायकोचें नांव टाकून आपल्या या एकुलत्या एक मुलीस दोन मुलें झाल्याखेरीज बायकोचें तोंड पाहणार नाहीं अशी प्रतिज्ञा करून तपासाठीं ते निघून गेले. ते सप्तशृंगीस तपश्चर्या करीत होते. मुलीस चार मुलगे झाल्यावर बायकोनें माणूस पाठवून त्यांस नातवंडांस पहाण्यास आणविलें. त्यांना ही बातमी कळल्याबरोबर त्यांनीं मुलीचे घरीं येऊन त्या नातवंडांस आनंदानें अवलोकन केलें. पुढें तेथेंच राहून त्या चार नातवांस थोडथोडी विद्या शिकविली व पुढें राजुरी मुक्कामीं ते मुलीच्या घरीं असतांना हें जग सोडून परलोकवासी झाले.

सुद्धां केव्हां केव्हां घडतात असें आपण पहातों. असाच प्रकार या विजोड वधूवरांचा झाला. त्यांचा संसाररूप वृक्ष चांगला वाढला. पल्लव, पत्र, पुष्प, फळ इत्यादिकांनीं तो बराच विस्तारला व त्यानें बराच भूपृष्ठभाग व्यापला. ही स्थिति विवाहकाळीं कोणीं कल्पिली असती तर त्याचें तें मनोराज्य पाहून त्यास सर्वांनीं वेडा म्हटलें असतें. पण या बालवधूची गोष्ट खरोखरच अशी झाली! लौकिकांत तिचा संसार चांगलाच थाटला, आणि तिलाही तो सुखदायक झाला. पण वैधव्यदशा तिला मुळींच भोगावी लागली नाहीं असें मात्र झालें नाहीं. चाळिशी उलटल्यानंतर पांच पुत्र आणि पांच कन्या होऊन व संसारसुखाचा अनुभव २५–३० वर्षें घेतल्यावर वैधव्यास्थिति तिला प्राप्त झाली. तेव्हां तशा स्थितींत या दुर्दशेचें अत्युग्र आणि यातनामय स्वरूप जितकें सौम्य होणें शक्य आहे, तितकें तें झालें होतें. अर्थात् विजोड व्हावयाचें जें नैसर्गिक फल तें या ठिकाणीं म्हणण्यासारखें दृष्टीस पडलें नाहीं. यावरून असे विवाहसंबंध अनिष्ट व निंद्य नव्हत, असें मात्र मानता येत नाहीं.

या बाईचें पूर्ववय बरेंच गरिबींत गेलें होतें. पण पुढें तिला चांगली संपन्न स्थिति प्राप्त झाली आणि ती शेवटपर्यंत टिकली. तिचे पांचही पुत्र चांगले कर्ते आणि सदाचारसंपन्न निघाले व त्यांचा उत्कर्ष तिनें पाहिला. सर्व मुलांनीं तिचा बोज चांगला राखला. तिला दुःख होण्यासारखें कोणीं कांहीं केलें नाहीं.

तिचा तिसरा पुत्र जनार्दन हा प्रस्तुत चारित्रनायकाचा पिता होय. त्यांनीं प्रथम दोन रुपयांची चाकरी धरून, वाढतां वाढतां ते कोल्हापूर संस्थानचे कारभारी झाले होते. त्या जागेवरून त्यांनीं पेनशन घेतलें. ते फार बुद्धिमान् होते. कोणत्याही विषयावर चटकदार लिहिण्याची हातोटी त्यांस फार चांगली साधली होती, असें त्यांचे बंधु म्हणत असत. कर्तव्यदक्षता, व्यवहारज्ञान, राजकीय डावपेंच, टापटीप इत्यादि भाग्योदयास लागणारे गुण त्यांचे अंगीं चांगले होते. त्यांत परिस्थिति अनुकूल राहिली व त्यांस थोर पद मिळालें. शेवटचीं बरींच वर्षें त्यांनीं राजुरीस सुखासमाधानांत घालविलीं. उत्तरावस्थेंत त्यांनीं संस्कृताचा व्यासंग केला, आणि रामायण, महाभारत, इत्यादि काव्यें टीकेवरून लावण्याइतकी त्यांची त्यांत गतिही झाली होती. दुसरेही धर्मविषयक ग्रंथ व काव्यें अभिरुचीनें व रस जाणून ते वाचीत असत.

आपल्या आईवर त्यांची मोठी भक्ति होती. तिची आज्ञा घेतल्यावांचून देवदर्शनासही ते जात नसत, असें म्हणतात. ते फार दयाशील होते. आपल्या कुटुंबांतील माणसांचा आणि आप्तांचा त्यांनीं चांगला परामर्ष घेतला, असा त्यांचा लौकिक आहे.

प्रस्तुत चरित्रनायकाचा जन्म राजुरी येथें भाद्रपद शुद्ध चतुर्थी शके १७६३ (सन १८४० इ.) या सालीं झाला, म्हणून त्याचें नांव विनायक असें ठेविलें. विनायकराव चार वर्षांचे झाल्यावर ते आपल्या वडिलांकडे कोल्हापुरास गेले. पुढें एक वर्षाचे आंतच त्यांची आई प्रसूतिरोगानें तेथें वारली. बालपणीं आई मरणें म्हणजे या आयुष्यांतल्या तीन मोठ्या आपत्तीं-पैकीं पहिली होय. ती त्यांजवर येऊन कोसळली, आणि मातृवात्सल्याच्या अनुपम सुखास ते आंचवले; परंतु बालपणांत त्याबद्दल त्यांस विशेष खंती वाटणें शक्य नव्हतें. पण पुढें सज्ञान स्थितींत आपल्या मातृहीनतेबद्दल निराशेचे उद्गार कधीं कधीं यांच्या मुखाबाहेर पडत असत. त्यांच्या जयपाळ नाटकांत मातृवात्सल्य व पुत्रप्रेम या मनोवृत्तींचें अत्यंत मनोहर आणि हृदयद्रावक चित्र प्रभावती, चंद्रकेतु व जयपाळ यांच्या संभाषणांत उठलें आहे. तें वाचून मन तल्लीन होतें. तें काढणाऱ्या कुशल चित्रकाराच्या स्वतःच्या भाग्यीं तें सुख लाभलें नसावें, हा विचार मोठा विषादजनक आहे.

कोणतीही गोष्ट अप्राप्य असली, म्हणजे तिचें महत्त्व आणि अपरूपता हीं विशेष भासतात. दिसण्यांत आणि असण्यांत मोठें अंतर असतें. सारें चकचकणारें सोनेंच असतें, असा नेम नाहीं. कोणत्याही स्थितीची निव्वळ कल्पना आणि तिचा अनुभव यांत फरक असावयाचाच. वरील पुत्रप्रेम आणि मातृवात्सल्य या सुखदायक मनोभावनांचा अनुभव आई विद्यमान असणाऱ्या किती थोड्या भाग्यवंत पुत्रांच्या प्राक्तनीं लाभत असेल बरें? ही ऐहिक स्थिति अत्यंत विषम व उद्वेगजनक आहे. दोन स्वभावांत पूर्ण सारखेंपण फारच क्वचित् आढळतें; किंबहुना मुळींच नाहीं म्हटलें तरी चालेल. त्यास निरनिराळ्या वासना, आवडनावड, व्यवसाय-व्यापृतत्व आणि तज्जन्य रुचिवैचित्र्य, इत्यादिकांचा संस्कार मतीस जडला आणि इतर अनेक गोष्टींची भर पडली, म्हणजे मूळची प्रेमळ वृत्ति फार कलुषित होते. त्यामुळें कविवर्णित मातृप्रेम व व्यवहारांतलें मातृप्रेम यांत फार अंतर असतें यांत नवल नाहीं.

हा प्रौढ वयांतला प्रकार झाला; पण मुलांच्याच संबंधानें पाहिलें, तर आई लहानपणीं मरण्यासारखी त्यांस दुसरी मोठी हानि नाहीं. लहानपणीं आईचें आपल्या मुलावरचें प्रेम अपार असतें. पण त्याची थोरवी लहान वयांत कळत नाहीं. व पुढें जाणत्या वयांत भिन्न आणि स्वार्थपर मनोभावनांच्या फेऱ्यांत फिरतांना हें प्रेम फारसें जागृत राहतें असें नाहीं. तसेंच सारासार विचारशक्ति आणि गुणदोषदृष्टि आली म्हणजे तें अबाधित राहतेंच, असा नेम नाहीं. त्याचप्रमाणें पुढें पुत्रप्रेम, पत्नीप्रेम, महत्त्वाकांक्षा, द्रव्यार्जन, इत्यादिकांनीं हृदय व्याप्त केलें म्हणजे आईचें महत्त्व बरेंच कमी वाटूं लागतें, असें व्यवहारांत आढळतें. ह्याप्रमाणें कल्पनावस्थेंतल्या व व्यवहारांतल्या हरएक वस्तुस्थितींत असेंच अंतर असलेलें प्रत्ययास येतें. पहिलींतील मनोहरता व अपरूपता दुसरींत फारशी आढळत नाहीं. ' दुसरींत गुणदोषमय स्थिति अनुभवास येते. आई प्रौढ वयापर्यंत जगती, तर कदाचित् आमच्या चरित्रनायकास या मातृप्रेमाची इतकी महती वाटली नसती. मातृहीनतेमुळें या मनोवृत्तीचें महत्त्व आणि अपरूपता त्यांस विशेष भासली असावी.

विनायकरावांच्या बाल्यावस्थेबद्दल कांहीं विशेष लिहिण्यासारखें नाहीं. आपल्या घरच्या तरुण विद्यार्थ्यांस सदुपदेश करतांना आपल्या स्वतःच्या विद्यार्जनकाळीं आपणही या स्थितीचा करावा तितका चांगला उपयोग केला नाही, यासंबंधांत क्वचित् प्रसंगीं ते खेदोद्गार काढीत असत, असें मला स्मरतें. जॉन स्टुअर्ट मिल् यांस ज्याप्रमाणें बालकाच्या कोंवळया मनास चांगलें वळण लावण्यांत कुशल अशा उदारधी बापाचा सहवास लाभला होता, किंवा सर्वभूतानुकंपा मूर्तिमंत मनांत ठसविणारी वत्सल माता मलबारी शेटजीचें लालनपालन बालवयांत करीत होती, तशा प्रकारच्या मातापित्याचा समागम प्रस्तुत चरित्रनायकास मिळाला नव्हता. त्यामुळें बालवयाविषयीं विचार मनांत आले तर त्यांस फारसें समाधान वाटत नसे, यांत मोठेंसें नवल नाहीं. सुशिक्षित आणि सुविचारसंपन्न झाल्यावर प्रौढदशेंत असतां आपल्या विद्यार्थिदशेकडे पाहून पूर्ण समाधान पावण्याचें फारच थोडयांच्या नशिबीं असतें. पुन्हां मार्मिक निरीक्षण केलें असतां पूर्ण समाधान देणारा असा आपल्या आयुष्यांतला भाग फारच अल्प सांपडतो, याचा प्रत्यय कोणास येत नाहीं !

लहानपणीं विनायकरावांची शरीरप्रकृति फार अशक्त होती. त्यांचा स्वभाव

तामसी व अतिशय संतापी असा होता. लहानमोठें न पाहतां प्रत्येकाच्या उत्तरास चापून प्रत्युत्तर देण्यास ते कमी करीत नसत. त्यांचें वाक्चापल्य पाहून सर्वजण मोठा अचंबा करीत, असें त्यांच्या घरचीं वडील माणसें सांगत. हें जर सत्य मानलें, तर पुढें प्रौढवयांत त्यांची ही वृत्ति फारशी दिसून येत नव्हती, हें आश्चर्य आहे. लहानपणीं त्यांची बुद्धि बरीच प्रखर होती, पण तिजहूनही त्यांची कल्पनाशक्ति अधिक तीव्र होती, असें दिसतें. याबद्दल त्यांच्या काकांनीं कांहीं माहिती मला दिली, ती खालीं देतोंः—

"विनायकरावांस लहानपणीं शाळेंत घातल्यावर त्यांचे गुरु एकदां म्हणाले कीं 'त्याची बुद्धि फार तीव्र आहे, आणि पाठशक्तिही चांगली आहे, पण त्याची धारणाशक्ति कमी आहे. त्यास पाठ लवकर होतें, पण तो लवकर विसरून जातो. त्याचा सोबती माधवराव (न्या. रानडे) याचें मात्र तसें नाहीं. त्यास पाठ होण्यास थोडा उशीर लागतो, पण एकदां झालें कीं मग तें वज्रलेप. पुन्हां दोन महिन्यांनीं पहिल्यासारखें पाहून घ्या."

विनायकराव दहा वर्षांचे असतांना कोणीं एकानें एक श्लोक म्हटला, तो आतां माझ्या स्मरणांत नाहीं; पण त्यांत दोन व्यक्तींमध्यें सोळा नातीं लागतात, असा कांहीं प्रकार होता. कीर्तने व रानडे या दोन घरांत या श्लोकानें लहानमोठ्या माणसांत मोठी गडबड उडाली. मोठी उरस्फोड करून कोणीं आठ दहा नातीं लावलीं. पण सोळा नात्यांचा बरोबर मेळ कोणास बसवितां आला नाहीं. शेवटीं विनायकरावांनीं दहा दिवसांनंतर सोळा नात्यांचा बितंबात उलगडा केला आणि तो सर्व लहानथोरांस मानवला !" यावरून लहानपणींच त्यांची कल्पनाशक्ति किती विशाल होती याचें अनुमान होतें.

सन १८५१ सालीं त्यांनीं इंग्रजी शिकण्यास आरंभ केला. ते बारा वर्षांचे असतां त्यांचे शाळेंत प्रसिद्ध महाराष्ट्र वक्ते महादेवशास्त्री कोल्हटकर आणि विष्णुबुवा ब्रह्मचारी हे दोघे आले होते. तेव्हां त्यांनीं लिहिलेला एक निबंध पाहून उभयतांनीं त्यांची फार वाहवा केली होती, असें त्यांचे बंधु रा. त्रिंबकराव कीर्तने यांनीं प्रस्तुत लेखकास कळविलें आहे. यावेळीं कोल्हापुरास इंग्रजी शाळा नवीनच स्थापन झाली होती. तींत त्यांनीं सन १८५६ इ. पर्यंत अभ्यास केला. आत्माराम नारायण आणि कृष्णाजी

चापाजी हे दोघे यावेळीं त्यांचे इंग्रजीचे शिक्षक होते. या उभयतांबद्दल चांगला किंवा वाईट उद्गार काढतांना मीं त्यांस कधींही ऐकलें नाहीं. त्यांची गुरुभक्ति अंध नव्हती, तर ती जागृत असे. सन १८८३ सालीं बडोद्यांत नायब दिवाणाच्या कामावर असतांना राजवैभवासह बड्या कामगार मंडळींत बसले असतां, सकाळीं ८ वाजण्याचे सुमारास त्यांचे लहानपणचे मराठी दमेकरी पंतोजी वयानें सुमारें ७६ वर्षांचे, वार्धक्यानें वांकलेले, गरीबसा पोषाख करून त्यांच्या भेटीस आले होते. दरवाज्याशींच त्यांस मज्जाव झाला. तितक्यांत त्यांस दम्याचा ठसका लागला. पुढें कांहीं वेळानें तो शांत झाल्यावर त्यांची आंत वर्दी लागली, तेव्हां त्यांस आंत बोलाविलें. ते आल्यावर विनायकरावांनीं उठून त्यांस अग्रस्थान दिलें आणि त्यांच्याशीं घटकाभर सन्मानपुरःसर भाषण करून नंतर त्यांस निरोप दिला, हा प्रकार मीं पाहिला आहे.

विनायकराव १३।१४ वर्षांचे असतां त्यांची प्रकृति क्षीण व्हावयास लागली होती. तेव्हां काशिनाथपंत ऊर्फ अण्णासाहेब गाडगीळ नामक कोल्हापुरच्या कामगारानें सहा महिने त्यांस आपल्या घरीं ठेवून कांहीं अंशीं त्यांजकडून व्यायाम करवून त्यांची तब्यत दुरुस्त केली. आतां त्यांचें शरीर बरेंच सशक्त झालें होतें. या गृहस्थाच्या विधवा स्त्रीस त्यांनीं इसवी सन १८७५ सालीं इंदुरास आणिलें होतें. तिजबद्दल त्यांच्या ठायीं मोठा पूज्यभाव वसत होता. तिच्याशीं ते मोठ्या बहुमानपूर्वक आणि भक्तिपुरःसर बोलत असतांना मीं पाहिलें आहे. इतका पूज्यभाव आपल्या इतर आप्तस्त्रीजनांच्यासंबंधानें त्यांनीं दाखवितांना मला कधीं दिसलें नाहीं.

आपल्या तामसी आणि अनियंत्रित वर्तनास आळा घालण्यास त्यांनीं आपल्या वयाच्या बाराव्या वर्षापासून आरंभ केला. त्याबद्दल त्यांनीं पुढील प्रसंग एकदां सांगितला—" बाराव्या वर्षी माझ्या आजीबाईबरोबर एकदां मी पंढरपुरास गेलों होतों. तेथें चंद्रभागेंत स्नानाचे वेळीं संकल्प सोडतांना आजी म्हणाली ' आजपासून हटवादीपणा, हूडपणा, संताप इत्यादि दुर्गुण सोडण्याचा संकल्प करून चंद्रभागेंत तूं पाणी सोड. ' त्याप्रमाणें मीं विशेष विचार न करतां गमतीनें पाणी सोडलें. यापुढें संताप चढला कीं मला या कराराची आठवण होई आणि मी आत्मसंयमन करण्याचा यत्न करीं.

एव्हांपासून माझा वर्तनक्रम सुधारण्यास आरंभ झाला." त्यांची आजी त्यांस प्रसंगोपात्त उपदेश करीत असे आणि तिच्या ठायीं त्यांची बरीच पूज्यबुद्धि वसत होती.

सन १८५१ सालीं कागल संस्थानच्या खेर उपनामक एका कुलीन गृहस्थाच्या मुलीशीं त्यांचा विवाह झाला. वधूचें वय वराच्या वयापेक्षां सव्वा वर्षानें लहान होतें आणि ती चांगली सशक्त, सुस्वरूप आणि सद्गुणसंपन्न अशी होती. दिसण्यांत हा विवाह योग्य होता असें वाटणार नाहीं. कारण, पूर्व वयांत विनायकरावांची शरीरप्रकृति अशक्त होती. तशांत त्यांची वृत्तिही स्वच्छंदी आणि अनियंत्रित होती. अशा स्थितींत त्यांचा विवाह सुखावह आणि कुशलपरिणामी होणें फारसें संभवनीय दिसत नव्हतें. तशांत वधू सशक्त व वर अशक्त; उभयतांचें केवळ सव्वा वर्षाचें वडीलधाकटेंपण; रुढींतल्या म्हणीप्रमाणें वरणभाताचा प्रकार होण्याचा संभव. असा विवाहयोग जुळवून आणणें मोठें धोक्याचें आणि जबाबदारीचें काम होय. या सर्व गोष्टींचा त्या वेळीं योग्य विचार झाला नाहीं, हें उघड दिसतें. विवाहसंबंधीं आमच्या लोकांच्या समजुती फार कोत्या व अविचारमूलक आहेत. विवाह म्हणजे एक अत्यावश्यक बाब होऊन बसली आहे. त्या स्थितीची जबाबदारी पत्करण्यास लागणारी कर्तृत्वशक्ति वराच्या अंगांत आहे किंवा कसें याचा यत्किंचितही विचार कोणी करीत नाहीं. वस्त्रपात्रादि आवश्यक गोष्टींप्रमाणें बायको होऊन बसली आहे. जनप्रवाहाबरोबर वाहत जाणारे लोक फार. गतानुगतिकत्वाचा पगडा लोकांवर जबरदस्त बसला आहे. तेव्हां विनायकरावांचे वडील या गोष्टीस अपवाद झाले नाहींत, यांत नवल नाहीं. ते तसे झाले असते, तर मात्र नवल झालें असतें.

आतां विनायकरावांबद्दल हा संभवनीय दिसणारा प्रकार घडून आला नाहीं, हें खरें आहे. "सानुकूलो जगन्नाथो विपरीतः सुपरीतो भवेत्" ॥ मानवदृष्टीनें संभवनीय दिसणाऱ्या गोष्टी कधीं विपरीत होतात, आणि असंभवनीय वाटणाऱ्या गोष्टी घडून येतात, असें पुष्कळ वेळां अनुभवास येतें. तथापि अशा स्थितींतही योजकांचा दोष कमी गणतां येत नाहीं.

पूर्व वयांत विनायकराव आपला अभ्यास लक्ष्यपूर्वक मेहनत घेऊन व काळजीनें करीत नसत, असें त्यांचे सहाध्यायी म्हणतात, आणि त्यांच्या

अंतर्गत गुणांचा विचार केला तर ही गोष्ट संभवनीय दिसते. व्यासंगप्रिय असा त्यांच्या मनाचा कल नव्हता. जिज्ञासावृत्तीकडे त्यांची धांव फार होती, त्यामुळें शाळेंतला अभ्यास त्यांस प्रिय होण्यासारखा नव्हता.

इ. स. १८५६ पर्यंत विनायकरावांनीं कोल्हापुरच्या शाळेंत अभ्यास केला. त्यांत त्यांनीं कोणकोणते ग्रंथ वाचले, त्यांपासून त्यांच्या मनावर कसकसे परिणाम झाले, शाळेंतल्या शिक्षणपद्धतीबद्दल त्यांचीं मतें काय होतीं, इत्यादि गोष्टींबद्दल माहिती मिळण्यास साधन नाहीं याबद्दल वाईट वाटतें. या संबंधांत त्यांस कांहीं बोलतांना मीं ऐकलें नाहीं. फक्त या स्थितींत करावा तितका झटून अभ्यास केला नाहीं, म्हणून खेदोद्गार काढतांना मात्र त्यांस पाहिलेलें आठवतें; पण याहून जास्त माहिती त्यांच्या मुखांतून फार करून कधीं मिळाली नाही, किंवा त्याबद्दल कांहीं अनुमान काढतां येईल असेंही साधन नाहीं.

सन १८५६ इसवींत रानडे आणि इतर सहाध्यायी वर्ग याबरोबर विनायकराव मुंबईस आपला अभ्यास पुढें चालविण्याकरितां आले, आणि एलफिन्स्टन नामक विद्यालयांत प्रविष्ट झाले. पुढें ३।४ महिन्यांनीं ते पहिल्या वर्गांत दाखल झाले. तेथें पार्शी शिक्षक कैखुस्रु अल्पईवाला, वेस्ट, आणि स्मिथ् हे गृहस्थ त्यांचे शिक्षक होत. या गुरुसंबंधानेंही ते पुढें बरा किंवा वाईट उद्गार कधीं काढीत नसत.

त्या काळचे इंग्रजी शिक्षक आपल्या शिष्यवर्गाबद्दल फार कळकळ बाळगीत असत, आणि ते मोठे उदार विचाराचे व सहृदय असत. त्या काळच्या ५७ सालच्या बंडासारख्या नाजूक प्रकरणावरही आपले निर्भीड आणि न्यायपरिपूर्ण उद्गार ते आपल्या वर्गांत शिष्यांसमोर काढीत असत. इतका मनाचा मोकळेपणा त्यांच्यांत वसत असे, असें तत्कालीन मंडळी सांगते. स्वदेशाभिमान, परराज्य, पारतंत्र्य, परदास्य इत्यादिक विषयांवर त्यांचे विचार फार उदार असत, आणि ते आपल्या वर्गांत काढण्यास त्यांस शंका वाटत नसे.

सन १८५८ सालांत सांप्रतचे कॉलेजांतले अभ्यास या शाळेंत सुरू झाले आणि या वर्षी पगारी विद्यार्थी होऊन त्यांस १० रुपये महिना मिळूं लागला, आणि दुसऱ्या सालीं तो पंधरा रुपयेपर्यंत वाढला. स. १८५७

सालांत युनिव्हर्सिटीचा कायदा पसार होऊन सन १८५९ सालीं प्रवेश-परीक्षा झाली. त्यावेळीं परीक्षेंत एकंदर १२० विद्यार्थी बसून, २० इसम पसार झाले, त्यांत ते होते. यानंतर त्यांस २० रुपयांची स्कॉलर्शिप मिळूं लागली व ती दोन वर्षें टिकली. सन १८६१ सालीं ते दुसऱ्या परीक्षेस बसले होते, पण तीत त्यांस यश आलें नाहीं. यापुढें त्यांस स्कॉलर्शिप (शिष्यवृत्ति) सुरू होती, म्हणून आणखी एक वर्ष ते कॉलेजांत राहिले. परंतु या सालीं व्हावी तशी परीक्षेची तयारी झाली नव्हती, म्हणून ते परीक्षेस बसले नाहींत आणि त्यामुळें ती शिष्यवृत्ति बंद होतांच त्यांनीं कॉलेज सोडलें.

यानंतर सन १८६२ सालीं प्रथम ६० रुपये पगाराची हायस्कुलांत शिक्षकाची जागा त्यांस मिळाली.

विद्यालयांतला अभ्यास त्यांच्या हातून लक्ष्यपूर्वक काळजीनें झाला नाहीं. गणित विषयाकडे त्यांचें दुर्लक्ष्य असे, म्हणून तो विषय फार कच्चा होता. आणि तिकडे त्यांच्या मनाचा कल नव्हता, म्हणून शेवटपर्यंत तो तसाच राहिला. गणित विषय त्यांस प्रिय नसे, ही गोष्ट खरी आहे; परंतु त्याचें आकलन करण्यास त्यांची बुद्धि असमर्थ होती असें मात्र नाहीं. तिकडे त्यांचें दुर्लक्ष्य झालें, म्हणून त्यांस पदवीधर बनण्यास प्रत्यवाय आला. घरांतल्या विद्यार्थ्यांस बीजगणित, सिद्धांत इत्यादि विषयांवर प्रश्न विचारतांना, एखादी शंका कोणीं काढली तर विचारपूर्वक तिचें निराकरण करतांना मीं त्यांस पाहिलें आहे. गणित विषयांत निष्णात असलेले त्यांचे चुलत बंधु विठ्ठलराव एकदां म्हणाले “ गणित विषयांतल्या कच्चेपणामुळें बाबांना कॉलेज सोडावें लागलें म्हणतात; पण तो विषय त्यांस अवगत नाहीं असें दिसत नाहीं. त्यांत डोकें घातलें म्हणजे आम्हांलाही ते कुंठित करितात आणि घोटाळ्यांत पाडतात. ”

विनायकरावांच्या कॉलेजांतील शिक्षणक्रमाचा याप्रमाणें जो असमाधानकारक परिणाम झाला, त्यास दुसरींही कारणें आहेत. प्रथमतः इ. स. १८६० सालांत त्यांच्या जिवावरचें मोठें दुखणें गेलें. याच सुमारास त्यांस पुनः क्षीणता वाटावयास लागली, आणि ती दिवसानुदिवस वाढूं लागली. इ. स. १८८३ सालीं फार आजारी असतां डॉ. तळवळकर यांस वरील प्रसंगाचें स्मरण करून ते म्हणाले “ डाक्टर, मला शरीरसंपत्तीचें सुख फारच कमी

लाभलें. मला सांप्रत ४४ वें वर्ष आहे. मी इतकीं वर्षें जगेन, अशी मला मुळींच आशा नव्हती. मी २१ वर्षांचा होतों, तेव्हां मला मोठें दुखणें झालें. एका रात्रीं माझी अत्यवस्था झाली. ती रात्र पार पडेल असें वाटेना. त्याच सुमारास सर जमशेटजी जिजीभाई आपल्या ७६ व्या वर्षी आपलीं ऐहिक कर्तव्यें यथास्थितपणें संपवून वारले होते, त्याचें स्मरण होऊन मला फार वाईट वाटलें. कारण माझी अवस्था त्यांच्या अगदीं उलट होती. माझी विशीही पार पडली नव्हती. मीं आपलीं कर्तव्यें करण्यास नुसता आरंभही केला नव्हता. अशा स्थितींत हें जग सोडावें लागणार, हा विचार मनांत येऊन मला परमावधीची खिन्नता प्राप्त झाली." असो. त्या रात्रीनंतर त्यांस आराम होऊन बरें वाटूं लागलें, आणि हें अरिष्ट टळलें. याच सुमारास त्यांच्या संसारक्रमास प्रारंभ झाला आणि ते अपत्यवान् झाले. विद्यार्थिदशा आणि वैवाहिक स्थिति हीं परस्परविरुद्ध आणि विसंवादी अशीं आहेत, हा अनुभव सर्वत्र आहे. विद्यार्थिदशेंत आपलें मन अभ्यासांत पूर्णपणें संलग्न ठेवण्याचें सोडून आपली अनिवार जिज्ञासावृत्ति तृप्त करण्याकडे त्यांनीं घातलें. याच सुमारास त्यांनीं आपलें सर्वप्रसिद्ध आणि सर्वमान्य "थोरले माधवरावांचें नाटक" लिहिलें. या नाटकावरून त्यांनीं ग्रांट डफकृत मराठ्यांचा इतिहास या वेळीं फार मार्मिकतेनें वाचला होता, ही गोष्ट शोधक पुरुषांच्या लक्ष्यांत आल्यावांचून राहणार नाहीं. हें नाटक त्यांनीं केवळ आपल्या विसाव्या वर्षी लिहिलें, ही गोष्ट मनांत आणली म्हणजे त्यांच्या विशाल नाटकरचनाशक्तीचें आश्चर्य वाटल्यावांचून रहात नाहीं.

सन १८५९ सालीं इंग्लंडांत सोळाव्या शतकाच्या अखेरीस झालेल्या राज्यक्रांतीवर त्यांनीं एक निबंध लिहून तो मुंबईच्या नामांकित "ज्ञानप्रसारक" सभेपुढें वाचला. पुढच्या वर्षी "हिंदुस्थानांतल्या प्राचीन विद्या" या विषयावर त्यांनीं एक निबंध लिहिला, तो त्या सभेच्या मासिक पुस्तकात छापून प्रसिद्ध झाला होता. थोर मनाचा विकास कसा होत जातो हें पाहण्याची ज्यांस हौस वाटते त्यांनीं वरील लेख वाचले तर आपले श्रम व्यर्थ गेले असें त्यांस खास वाटणार नाहीं. त्यांत विशेष नांवाजण्यासारखें कांहीं आहे असें नाहीं. एकंदर विषयाच्या स्वरूपाचें दिग्दर्शन ठीक केलें आहे. भाषा बरी आहे, पण कोठें कोठें इंग्रजी वळणावर गेली आहे. माहिती बरीच विस्तृत आहे; ती

त्यांनीं मूळ संस्कृत ग्रंथ वाचून मिळविली असेल हें संभवनीय नाहीं. संस्कृत ग्रंथ समजण्याइतकें त्या भाषेचें ज्ञान त्यांस नव्हतें. होरेस हेमन विल्सनकृत " प्राचीन संस्कृत विद्या " हा ग्रंथ वाचून त्यांनीं हा ग्रंथ लिहिला असावा, असें अनुमान आहे. याच सुमारास संस्कृत नाटकांचीं मराठी भाषांतरें प्रसिद्ध होण्यास प्रारंभ झाला होता, तीं त्यांनीं वाचलीं होतीं. त्यांचा उल्लेख या लेखांत जागोजाग आला आहे, आणि त्याबद्दलचे त्यांचे विचार मार्मिक आणि विचारणीय आहेत.

वरील सर्व गोष्टी लक्ष्यांत घेतल्यावर त्यांस पदवीधर होतां आलें नाहीं, याचें आश्चर्य वाटणार नाहीं. अशा स्थितींत ते पदवीधर झाले असते, तर मात्र नवल होतें.

पुढें राजकारणासारख्या बिकट व्यवसायांत व्यापृत झाल्यावर मात्र त्यांनीं अशा प्रकारच्या चुका केल्या नाहींत. पहिल्या उमरींत आणि तारुण्याच्या बहारींत स्वदेशसुधारणा, स्वदेशाभिमान, स्वातंत्र्य, प्रजेचे हक्क इत्यादि मनोभावांची मोठी स्फूर्ति होऊन, भांडें फार भरलें कीं तें सांडावयास लागतें, त्याप्रमाणें त्यांस आपले विचार प्रदर्शित केल्यावांचून राहवलें नाहीं.

विनायकराव पदवीधर झाले नाहींत म्हणून त्यांचा उत्कर्ष होण्यास आडकाठी आली असें मात्र झालें नाहीं. परिस्थिति आणि अदृष्ट यांच्या अनुकूलतेनें कित्येक सुप्रसिद्ध व्यक्तींच्या आयुर्मार्गास अनपेक्षित आणि कधीं कधीं कल्पनातीत असें वळण लागलेलें दिसून येतें. संपत्ति, वैभव व राज्याधिकार यासंबंधांत त्यांनीं आपल्या सर्व सहाध्यायी पदवीवाल्यांस फार मागें टाकलें. त्यांच्या बरोबरच्या लोकांतून त्यांच्या हयातींत एकाचाही त्यांच्याइतका उत्कर्ष झाला नाहीं. या सर्व गोष्टी यदृच्छेनें त्यांच्या घरीं चालत आल्या, तेव्हां त्यांनीं त्यांचा अव्हेर केला नाहीं, किंबहुना आनंदानें त्या स्वीकारल्या, हें म्हणणें अयथार्थ होणार नाहीं [त्यांचा स्वीकार न करणारे किती हरीचे लाल सांपडतील बरें ?] परंतु सत्यरक्षणार्थ आणि स्वाभिमानामुळें जेव्हां हीं वैभवादि बाह्यांगें सोडण्याची वेळ आली, तेव्हां जितक्या आनंदानें तीं प्रथम स्वीकारलीं हो तितक्याच तिरस्कारानें व निस्पृहतेनें त्यांनीं त्यांचा त्याग केला, ही गोष्ट फार महत्त्वाची आहे. यासंबंधांत विनायकरावांचें मत त्यांच्या इंग्रजी लेखांत दिलेलें येथें सादर करणें अप्रासंगिक होणार नाहीं. " गरीब बिचारा विठ्ठलरांत

तो पंचवीस वर्षांचा होता तेव्हां त्यास पंचवीसच रुपये मिळत होते आणि सत्तर वर्षांचा झाला तरी ते तितकेच राहिले. तो ऐहिक स्थितींत मात्र गरीब होता. परंतु तीहून मौल्यवान् अशी जी पारलौकिक संपत्ति तिच्यासंबंधानें मात्र तो गरीब नव्हता." बाह्य वैभवानें परिवेष्टित असण्यापेक्षां आत्मिक आणि सात्त्विक संपत्तीनें युक्त असणें श्रेष्ठतर आहे, ही गोष्ट सदोदित विनायकरावांच्या मनांत वागत होती. वैभवमंडित असतां आपली मानसिक संपत्ति आणि ज्ञान वाढविण्यांत ते सदा निमग्न असत. त्यांचें ग्रंथवाचन कधीं खळलें नाहीं.

सन १८६२ च्या नोव्हेंबर महिन्यांत प्रथम ६० रुपये दरमहाची एका शिक्षकाची जागा त्यांस मिळाली. पुढे थोडक्याच महिन्यांत धुळें येथील इंग्रजी शाळेवर मुख्य अध्यापकाच्या जागीं त्यांची बदली झाली. तेव्हां त्यांस १०० रुपये पगार झाला. या ठिकाणीं त्यांनीं एक वर्ष काम करून बऱ्याच सुधारणा केल्या व एक पुस्तकालय स्थापलें. या ठिकाणीं असतांना तेथले डेप्युटी कलेक्टर रा. ब. नाना मोरोजी यांशीं त्यांचा परिचय आणि स्नेह जडला. रा. ब. नानासाहेब कोल्हापुरीं असतांना त्यांनीं तेथें इंग्रजी शाळा स्थापन केली होती, त्यावेळीं विनायकराव फार लहान असून त्यांच्या इंग्रजी अभ्यासास नुकताच आरंभ मात्र झाला होता. आतां १०।१२ वर्षांचे अवधींत ते विद्वान् होऊन दोघांच्या समागमाचा सुयोग अनायासें जमून आला. दोघेही सारखेच विद्याव्यासंगी, सात्त्विक वृत्तीचे आणि रसिक असल्यामुळें "समानशीलेव्यसनेषु सख्यं" या म्हणीप्रमाणें त्यांचा समागम परस्परांस फार सुखदायक झाला असेल, यांत संशय नाहीं. ते वारंवार नानासाहेबांचे घरीं जात असत आणि कधीं कधीं दोघे बुद्धिबळांचा डाव खेळत असत, असें त्या वेळीं धुळ्यास असलेल्या एका गृहस्थानें मला सांगितलें आहे.

या ठिकाणीं असतां त्यांनीं आपलें दुसरें सर्वमान्य "जयपाळ नाटक" रचिलें आणि तें आपल्या वरील सर्वमान्य मित्रास नजर केलें. यावरून नानासाहेबांविषयीं त्यांच्या मनांत फार आदर वसत होता, असें दिसतें. दोघांचेंही स्थलांतर झाल्यावर त्यांचा पत्रव्यवहार पुढें कांहीं वर्षें होत असे. बडोद्यास गेल्यावर मात्र तो बंद पडल्यासारखा झाला. दोन तुल्यस्वभाव, आणि तुल्यगुण सत्पुरुषांचा योग फार क्वचित् होतो; आणि झाला तरी तो फार काळ टिकणेंही दुष्करच असतें. भिन्न व्यवसायांचे लोक दुपारीं उन्हाच्या तापानें तापले म्हणजे

एकाद्या वृक्षच्छायेंत विसावा घेऊन आणि क्षणमात्र दुसऱ्याचें समागमसुख अनुभवून लागलीच आपआपल्या कामाच्या मार्गे चारी दिशांना जातात, तशीच कांहींशी सत्समागमाची गोष्ट आहे.

आमच्या चरित्रनायकाचें प्रथम दर्शन प्रस्तुत लेखकाला घडलें, त्याचें स्मरण त्यास आहे. या समयीं त्यांची मुद्रा फार गंभीर, विचारमग्न आणि उग्र अशी भासली. ते बहुतकरून घरीं पुस्तक वाचण्यांत निमग्न असत. अल्पवयस्कांस तर त्यांच्या वाऱ्यासही उभें राहूं नये, असें वाटावें. पांचव्या पुस्तकांतल्या "तीन राक्षसांच्या" गोष्टींतील एका राक्षसास जसें एका मुलानें कानोसा घेऊन लपत लपत पाहिलें, तसाच बहुतेक प्रसंग त्यांस पाहणाऱ्या मुलावर येत असे.

त्यांच्या पत्नीच्या संबंधानें पाहिलें तर उलट प्रकार अनुभवास येई. या संबंधांत त्यांच्या एका आप्तानें पुढील वर्णन दिलें आहे:—तिलाही मीं प्रथम धुळ्यास पाहिलें. यापूर्वी तिच्याइतकी श्रीमान्, रूपवती, वस्त्रालंकारांनीं दैदीप्यमान अशी स्त्री माझ्या अवलोकनांत आली नव्हती. त्यामुळें प्रथमदर्शनीं तिचेबद्दल दिव्य देवांगनेची किंवा अप्सरेची कल्पना मनांत आली. डॉ० जॉन्सननें बालवयांत ऍन राणीस प्रथम पाहिलें, त्याबरोबर आश्चर्यभरित होत्साता "रत्नांनीं मढवलेली व काळा झगा घातलेली देवांगना" असे त्यानें उद्गार काढले, तशीच कांहींशी भावना त्यांच्या पत्नीस प्रथम पाहणाऱ्या गरीब मुलाची होत असे. निदान मला तर या डॉक्टराच्या चरित्रांतला हा प्रसंग वाचतांच वरील प्रथमदर्शनाचें स्मरण झालें. परंतु हा विस्मयजनक परिणाम क्षणमात्र मनावर टिके. अत्यंत सौम्य आणि मोहक असें तिचें वर्तन, दुसऱ्याचें आदरातिथ्य करण्याविषयींची आतुरता, आस्था इत्यादि प्रकार पुढें प्रत्ययास येऊन तिच्याबद्दल प्रथमदर्शनीं उत्पन्न होणारा संकोचभाव लवकरच लय पावे, आणि तिची भीति यत्किंचितही वाटेनासी होई. अल्लड आणि प्रेमळ मुलांची प्रीति आणि स्नेह संपादन करण्याची तिची हातोटी कांहीं अप्रतिम होती. नुसत्या ममतेच्या भाषणानेंच इतकें कार्य घडत असे. तिचें सौजन्य आणि चांगुलपणा यांचा ठसा कोमल मनावर उमटल्याशिवाय राहणें केवळ अशक्य होतें.

धुळ्यांतील विनायकरावांची कारकीर्द बरीच लोकप्रिय झाली, आणि त्यांच्या हातून शिक्षणक्रमांत कांहीं सुधारणा झाल्या. तें ठिकाण सोडतांना

त्यांस तेथील प्रमुख लोकांनीं एक मानपत्र दिलें व त्यांचा मोठा सत्कार केला. त्यांच्या वियोगामुळें लोकांस फार दुःख झालें. जेथें जेथें त्यांनीं काम केलें, तेथें तेथें ते असेच लोकप्रिय होत गेले.

त्यांचें वर्तन परक्यास प्रिय वाटण्यासारखें साधारणपणें नव्हतें. किंबहुना पुष्कळांस तें नीरस आणि अनास्थेचें असें वाटण्याचा संभव विशेष होता. खुशामत त्यांस मुळींच आवडत नसे, आणि दुसऱ्याची मनधरणी करण्यांत ते फारसे कुशल होते असें नाहीं. फाजील आदरातिथ्याचा त्यांस तिरस्कार होता. राजेलोकांशीं त्यांचें वर्तन उन्मत्तपणाचें जरी नव्हतें, तरी त्यांत विशेष नम्रभावही दिसून येत नव्हता. आदरयुक्त पण स्वाभिमानास अनुरूप असा वरिष्ठाशीं त्यांचा वर्तनक्रम होता. निस्पृहपणानें आणि मेहनतीनें ते आपलें काम करीत असत, त्यामुळें त्यांचे अंतर्गुण ओळखून कांहीं गुणज्ञ आणि ज्ञाते लोक त्यांस चाहत असत. परंतु वर्तनाचीं लोकप्रिय बाह्यांगें त्यांच्या ठायीं फार कमीं, किंबहुना मुळींच नव्हतीं, असें म्हटलें तरी चालेल. अशा स्थितींत त्यांच्या लोकप्रियतेची मीमांसा करणें सोपें नाहीं. त्यांच्या कर्तव्यनिष्ठेंतच तिचें खरें बीज सांपडेल.

सन १८६४ सालीं विनायकरावांची बदली कारवार येथील इंग्रजी शाळेच्या मुख्य अध्यापकाच्या जागीं रु. १५० दरमहावर झाली. तेथें त्यांनीं सुमारें दीड वर्ष काम केलें आणि ती शाळा बरीच सुस्थितीस आणली. त्यांची हुशारी पाहून तेथले कलेक्टर मि. स्टुअर्डसाहेब त्यांस मामलेदारीची असामी देण्यास तयार होते; परंतु त्यांस कारवारची हवा मानवेना, म्हणून त्यांनीं ती पत्करली नाहीं आणि तेथून बदली करून घेण्याच्या खटपटीस ते लागले. मेहेरबान हावर्डसाहेब तेव्हांचे विद्याखात्याचे अधिपति यांस त्याबद्दल त्यांनीं अर्जही केला, परंतु तो मंजूर झाला नाहीं, त्यामुळें त्यांस त्या नौकरीचा फार कंटाळा आला.

या सुमारास होळकर सरकारच्या रियासतीच्या विद्याखात्यावरच्या मुख्य अधिकाऱ्याची जागा रिकामी होऊन ती पत्करण्याबद्दल त्यांच्या एका आप्तामार्फत त्यांस विचारण्यांत आलें. त्यासरसा फारसा विचार न करतां तात्कालिक स्फूर्तीनें आपल्या जागेचा राजीनामा देऊन, ते इंदुरास निघून गेले. हें कळल्यावर त्यांच्या वडिलांस फार वाईट वाटलें आणि खुद्द

विनायकरावांसही त्याबद्दल पुढें काहीं वर्षे पश्चात्ताप होत होता. सुव्यवस्थित इंग्रजी राज्यांतली १५० रुपयांची जागा सोडून तितक्याच होळकरशाही रुपयांची अव्यवस्थित संस्थानांतली चाकरी पत्करणें कोणासही योग्य वाटणार नाहीं; कारवार केव्हां सुटेल असें झाल्यामुळें उतावीळपणानें त्यांच्या हातून ही चूक घडली होती.

ता. १५ माहे सप्टेंबर सन १८६५ रोजीं विनायकराव इंदूर संस्थानांतल्या आपल्या नव्या कामावर रुजू झाले. त्यापूर्वीं या संस्थानांत तेथल्या बऱ्या कामगारांची एक विद्याप्रसारक मंडळी होती, ती विनायकराव काम करूं लागल्यावर मोडली, आणि शिक्षणप्रसाराची सर्व जबाबदारी त्यांच्या एकट्यावरच राहिली. यापूर्वीं संस्थानच्या शाळेचे विद्यार्थी प्रवेशपरीक्षेंत धाडण्याचा प्रघात नव्हता. तो विनायकरावांनीं नवीन सुरू केला आणि त्या शाळेस हायस्कूलच्या पायरीस आणलें. सन १८६७ सालीं दोन विद्यार्थी प्रथमच हायस्कुलांतून प्रवेश परीक्षेस पाठविण्यांत आले; परंतु त्यांपैकीं कोणीच पसार झाला नाहीं. दुसऱ्या सालीं दोन मुलें या परीक्षेंत उतरलीं. हें वर्तमान आलें तेव्हां तो दिवस त्या शाळेस मोठ्या विजयोत्सवाचा वाटला. यशस्वी विद्यार्थ्यांचा चोहोंकडे मोठा जयजयकार झाला आणि होळकरमहाराजांस आणि विनायकरावांस मोठी धन्यता वाटली. आपल्या परिश्रमांची सार्थकता झाली, असें विनायकरावांस वाटून त्या वेळीं महाराज दौऱ्यावर बेटमे महालीं होते तेथें हें आनंददायक वर्तमान यजमानांस कळविण्याकरितां ते गेले. हरएक गोष्टीच्या नवीनपणांत अशी मौज असते. सांप्रत ही परीक्षा दरसाल होते व या शाळेंतून अनेक विद्यार्थी पसार होतात, पण त्याचें कोणास कांहीं वाटत नाहीं.

हें काम विनायकरावांनीं पावणेसहा वर्षें केलें. या काळांत या शाळेची स्थिति पुष्कळ सुधारून ती शाळा भरभराटली. आपल्या खाजगी वेळांतही ते आपल्या विद्यार्थ्यांस शिकवीत असत. उत्तम रीतीनें शिकविण्याबद्दल त्यांचा मोठा लौकिक होता, तो या काळांत विशेष वाढला. शाळेची सुव्यवस्था ठेवण्याच्या कामांतही ते फार पटाईत होते. त्यांचा दरारा शाळेंत फार मोठा होता. हाताखालच्या शिक्षकांसही त्यांचा मोठा धाक वाटत असे. शाळेंत कितीही गलबला किंवा गोंधळ चालला असला, तरी ते शाळेजवळ

येत आहेत अशी वर्दी शिपायानें देतांच ताबडतोब जिकडे तिकडे शांतता होत असे. हा चमत्कार मीं पुष्कळ वेळां पाहिला आहे. प्रारंभीं छडीचा उपयोगही प्रसंगविशेषीं ते करीत असत, असें सांगतात. श्रीमंत-गरीब, लहान-मोठा, आवड-नावड, असा पंक्तिभेद या शिक्षाप्रकारांत घडत नसे. दुर्गुणी, सुस्त, बंडखोर अशा मुलांवर हा कडक शिक्षेचा प्रयोग होत असे. एकदां अशाच कडक शिक्षेवरून कांहीं श्रीमान् आणि मानकरी लोकांच्या मुलांनीं कट करून त्यांत गरीब मुलांसही ओढलें आणि सर्वांनीं एकदम शाळा सोडली. एक वर्ग अगदीं रिकामा पडला. या प्रसंगीं वरिष्ठ प्रतीच्या लोकांत आणि दरबारी कामगारांत मोठी गडबड उडाली आणि कांहींशी असंतुष्टता उत्पन्न झाली; परंतु चौकशीअंतीं खरा प्रकार जाहीर झाल्यावर आपल्या आडदांड, उद्धट आणि बंडखोर मुलांची कानउघाडणी करून त्यांच्या पालकांनीं त्यांस परत शाळेंत धाडलें. इतकें घडून येण्यास कांहीं दिवस लागले. तोंपर्यंत विनायकराव बिलकूल न डगमगतां स्वस्थ होते. या बड्या दरबारी लोकांच्या मर्जीची त्यांनीं पर्वा बाळगली नाहीं. कोणत्याही बिकट प्रसंगीं ते घाबरत नसत.

विनायकरावांच्या अध्यापनकौशल्याचें वर्णन त्यांचे सुप्रसिद्ध शिष्य रा. ब. कृष्णराव मुळे, धार संस्थानचे सुपरिंटेंडेंट, यांनीं इंग्रजी निबंधांत केलें आहे, तें येथें भाषांतररूपानें दिलें तर अप्रासंगिक वाटणार नाहीं.

" आमच्या विद्यार्थिदशेचें स्मरण झालें म्हणजे एलफिन्स्टन विद्यालयीन विद्वान् सर अलेग्झांडर ग्रांट यांचे शिष्य, सर्वोत्तम अशा दोन मराठी नाटकांचे कर्ते, रावबहादुर विनायकराव कीर्तने यांची आठवण होते. जुन्या तोफखान्यांतल्या आपल्या बिऱ्हाडापासून बरोबर दोन शिपाई घेऊन मंदमंद पावलांनीं चालत ते शाळेंत येत असत. त्यांचें उपवस्त्र त्यांच्या गळयाभोंवतीं माळेप्रमाणें वेष्टिलेलें असे. त्यांचा पोषाख फार साधा आणि संभावित असा असे. बाह्य स्वरूपाकडे त्यांचें मुळींच लक्ष नसे. पोषाखाचा थाट किंवा ऐट त्यांच्यांत अगदीं नव्हती. सर्वतोपरी अंतर्गत स्वरूपाकडे त्यांची दृष्टि होती आणि त्याचीच चहा त्यांच्या ठायीं होती. त्यांनीं एकदां शिकविण्यास आरंभ केला कीं तो विषय तेव्हांच सुगम होत असे. ग्रंथकाराचें हृद्गत पूर्णपणें आणि यथासांग मनांत बिंबवून देण्याची त्यांची हद्द असे, त्यामुळें

त्यांचे विद्यार्थी त्यांजवर सुप्रसन्न राहून आपल्या गुरूबद्दल त्यांच्याठायीं पराकाष्ठेचा बहुमान, अभिमान आणि पूज्यभाव सदैव जागृत रहात असे. ”

सन १८७१ च्या आगस्ट महिन्यांत सर्वभौम सरकारचे इंदुरचे प्रतिनिधि सर हेन्री डेलीसाहेब यांच्या सूचनेवरून विनायकरावांस महाराज होळकर यांनीं युवराजाचे शिक्षक नेमिलें. मेहनतीनें, निस्पृहपणानें आणि जीव लावून त्यांनीं हें काम सुमारें अडीच वर्षे केलें. त्याबद्दल त्यांस २५० रुपये पगार झाला. याशिवाय शाळेची देखरेख करण्याचें कामही त्यांच्याचकडे होतें. त्यांचे राजशिष्य श्री शिवाजीराव होळकर यांची इंग्रजी ज्ञानांत बरीच चांगली गति झाली. त्या संबंधांत प्रसिद्ध धर्मोपदेशक बाबू केशव चंद्रसेन यांनीं त्यांच्या इंग्रजी उच्चाराबद्दल फार तारीफ करून “थोर पित्याचे सुपुत्र” (Worthy son of a worthy father) या शब्दांत त्यांच्या पूज्य पित्याविषयीं बहुमानसूचक असा युवराजाचा धन्यवाद केला होता. त्यावेळीं त्यासंबंधाचें श्रेय आपल्या गुरूस मिळावें या हेतूनें युवराज बोलले, “सद्गुरूचे सच्छिष्य” असें म्हणणें अधिक रास्त होईल. यावेळीं त्यांच्या राजशिष्याच्या मनांत आपल्या गुरूबद्दल अत्यंत पूज्यभाव वसत होता यांत संशय नाहीं. याचें कारण विनायकरावांनीं हें काम फार मनोभावानें केलें होतें. परंतु त्याबद्दल अपेक्षित बढती आपल्यास मिळाली नाहीं म्हणून ते फार निराश झाले आणि त्या कामाचा शेवटीं त्यांस कंटाळा आला.

या प्रकरणावर विशेष लिहिण्यास मार्ग नाहीं. इतर गोष्टींप्रमाणेंच या विषयावरही ते आपलीं मतें उघड बोलून दाखवीत नसत. या कामाची योग्यता ते जाणत होते. युवराजाच्या मनास चांगलें वळण लावून त्यास आपल्या भावी महत्पदास अनुरूप करण्यांत त्यांनीं हयगय केली असेल हें संभवत नाहीं. युवराजही गुणज्ञ नव्हते असें नाहीं. सद्गुणांचें आणि सद्विद्येचें बीजारोपण प्रकृत व्यक्तींत झालें होतें असें दिसतें. हा कार्यभाग करतांना अडथळे आणि अडचणी किती येत असत याचें यथातथ्य वर्णन देणें फार कठीण आहे. या कामीं थोरल्या महाराजांचें पूर्ण पाठबळ नसतें तर तें निस्पृहपणानें पार पाडणें फारच मुष्किल होतें; परंतु राजकीय परिस्थितीवर यथास्थित दाब राहणें परम दुर्घट होतें, त्या कारणानें त्यांच्या मनासारखा हा कार्यभाग पार पडला नाहीं ही गोष्ट त्यांस विषाददायक वाटत असे.

थोरल्या महाराजांचे गुरु मुनशी उमेदसिंग यांस ज्याप्रमाणें जहागीर मिळाली तशी आपल्यास मिळून आपणही या संस्थानचे छोटेसे जहागीरदार होऊं अशीही त्यांस प्रथम आशा होती, पण ती केवळ व्यर्थ आहे अशी खात्री होण्यास फार काळ लागला नाहीं. त्यामुळें शेवटीं त्यांस या कामीं उत्साह राहिला नव्हता.

यावेळीं त्यांचा स्वभाव बराच दिलदार होता. ते आपल्या परिचितांशीं बरेच बोलत असत. त्यांच्या राहत्या घरांत इतर बिऱ्हाडकरी होते, त्यांच्याबरोबर ते भोजनोत्तर कधीं कधीं गंजिफा, सोंगट्या, बुदबळें वगैरे खेळ खेळत असत, आणि वेळेनुसार गप्पाही मारीत बसत असत. परंतु त्यांचा फुरसतीचा बहुतेक वेळ वाचनांत आणि पत्नीसमागमांत जात असे. याचवेळीं ते मुन्सफीच्या परीक्षेचा अभ्यास करीत असत. ती परीक्षा देण्यास एकदां ते मुंबईस गेलेही होते, पण तींत बसले नाहींत. कायद्याच्या पुस्तकांशिवाय त्यांचा वाचनाचा भर शेक्सपियरचीं नाटकें, सर वाल्टर स्कॉटच्या कादंबऱ्या, डिकिन्सच्या कादंबऱ्या, मेकॉलेचे निबंध, गोल्डस्मिथचे ग्रंथ इत्यादिकांवर मुख्यतः असे. या ग्रंथकारांच्या मनांशीं त्यांचें पूर्ण तादात्म्य होत असे. त्यामुळें अशा कृतींशीं सहवास करण्यांत तल्लीन होत असत, यांत नवल नाहीं. त्यांच्या ग्रंथांचीं पारायणें त्यांनीं कितीदां केलीं असतील याचा नेम नाहीं. त्या ग्रंथकारांचें हृद्गत फार मार्मिकपणें आपल्या शिष्यवर्गाच्या मनांत ते उतरून देत असत. या कामीं त्यांचा हातखंडा होता आणि त्यांच्याइतके पटाईत शिक्षक फार थोडे आढळतील.

याकाळीं त्यांच्या मित्रमंडळींत रामजी विठ्ठल, वासुदेव महादाजी, गणेशशास्त्री गोळवलकर, बक्षी खुमानसिंग वगैरे कांहीं थोर कामगार होते. ते त्यांच्या घरीं कधीं कधीं येत असत. हे लोक अनेक कारणांनीं उल्लेख करण्याच्या लायक आणि उदाहरणीय असे होते. इंग्रजी ज्ञानाचा प्रसार होऊं लागल्यावर या लोकांनीं त्या विद्येचा व्यासंग पहिल्या प्रथम केला होता. सरासरी प्रवेशपरीक्षेपर्यंत होणारें इंग्रजी भाषेचें अध्ययन त्यांचें झालें होतें असें दिसे. ते सर्व बहुश्रुत आणि जिज्ञासु होते. हे सर्व मूळ गरीब स्थितींतले पण या संस्थानचीं मोठीं जोखमीचीं, अडचणीचीं आणि जबाबदारीचीं कामें निःपक्षपातानें आणि चातुर्यानें करून मान्यतेस चढलेले होते. इंग्रजांचा प्रतिनिधी

इंदूर येथें होता. त्याच्यापाशीं वजन राखून संस्थानच्या हिताकडे दृष्टि देऊन प्रसंगविशेषीं आपल्या यजमानासही अप्रिय पण सत्य सांगण्यास न भितां त्यांनीं आपला आयुष्यक्रम अनुकरणीय असा केला होता. याचें कारण त्यांचे यजमान राजकार्यनिष्णात, न्यायप्रिय, शांत, बहुश्रुत, धोरणी आणि स्वराज्याभिमानी असे होते. तेव्हां "यथा राजा तथा मंत्री" या न्यायानें त्यांचे मंत्रीही त्यांस अनुरूप होते यांत नवल नाहीं. या लोकांपैकीं गणेशशास्त्री यांचा स्वभाव मोठा विनोदी आणि लोकप्रिय, रामजीचा बाणेदार व वासुदेव महादाजी नाझीम यांचा निःस्पृह आणि स्वकार्यदक्ष असा होता. या सर्वांमध्यें इंग्रजीभाषाज्ञानांत विनायकरावांचें वर्चस्व दरबारांत अधिक असे. रेसिडेन्सींत जो बहुतेक इंग्रजी पत्रव्यवहार चाले तो त्यांच्या संमतीनेंच होई.

मध्य हिंदुस्थानचे एजंट सर रिचेड मीड विलायतेस जाऊं लागले त्यावेळीं त्यांस मानपत्र दिलें तें विनायकरावांनीं लिहिलें होतें, त्यांतले विचार प्रयाणप्रसंगास अत्यंत अनुरूप आणि फार मार्मिक आहेत. महाराजांचा राणीसरकारास जो निरोप म्हणून प्रतिनिधींच्या द्वारें कळविलेला या मानपत्रांत निर्दिष्ट केलेला आहे, तो मोठा खोल, मजेचा आणि गूढ असा आहे. असा हा निरोप संस्थानिकांच्या वतीनें महाराणीस निवेदन करण्याची विज्ञप्ति प्रतिनिधीस या मानपत्रांत केलेली आहे. एकंदरींत या मानपत्रांत विनायकरावांचें लेखनस्वातंत्र्य, विचारसौष्ठव, भाषाप्रभुत्व आणि कल्पनाशक्ति हीं पूर्णपणें निदर्शनास येतात, असा हा लेख वाचून माझा ग्रह झाला. या मानपत्रास उत्तर देतांना मीडसाहेब म्हणाले "या झोंकदार भाषेंत लिहिलेल्या मानपत्रास यथायोग्य उत्तर देण्यास लागणारा शब्दसंग्रह माझ्यापाशीं यावेळीं शिल्लक राहिलेला नाहीं." झोंकदार भाषेच्या ओघानें वाहवत गेलेल्या अंतःकरणाच्या लहरींत त्यांच्या मुखांतून हे असे उद्गार निघाले असावे असा ग्रह हें उत्तर वाचल्यावर झाल्यावांचून राहत नाहीं.

सन १८७३ सालीं सर टी. माधवराव इंदूर संस्थानचे दिवाण होऊन आले, तेव्हां त्यांचा आणि विनायकरावांचा संबंध आणि स्नेह जुळून येण्याचा सुयोग अनायासें जमून आला. माधवरावांस विनायकरावांची योग्यता कळण्यास फार वेळ लागला नाहीं. त्यांस या संस्थानचा कारभार सुव्यवस्थित

करावयाचा होता. या ठिकाणीं ते अगदीं नवीन आणि हरएक बाबतींत अजाण असे होते. तेथल्या चांगल्या वाकबगार माणसांच्या मदतीची त्यांस फार जरूर होती. या कामीं विनायकराव माधवरावांच्या फार उपयोगीं पडले. त्यांनीं माधवरावांस त्या संस्थानची सर्व प्रकारची माहिती आणि सल्लामसलत वगैरे इतक्या उत्तम रीतीनें, मोकळ्या मनानें आणि पोक्तपणानें दिली कीं त्यापासून दिवाणाच्या मनावर उत्तम परिणाम होऊन तो आमरणांत कायम राहिला. माधवरावांनीं इंदूर संस्थानाची फार उत्तम व्यवस्था केली. न्यायखातें, विद्याखातें, पोलिस, पोस्ट, इत्यादिकांत पुष्कळ सुधारणा केली. या कारकीर्दीत विनायकरावांस सन १८७३ सालीं सदर कोर्टाच्या दुसऱ्या न्यायाधीशाची जागा मिळाली, आणि त्यांस ५०० रुपये पगार झाला. तें काम मेहनतीनें, निःपक्षपातानें आणि निस्पृहपणानें त्यांनीं दोन वर्षें केलें.

याप्रमाणें त्यांचें विद्याखातें सुटलें आणि न्यायखात्यांत त्यांची बदली झाली. त्यांची कर्तृत्वशक्ति, स्वभाव, बुद्धि आणि इतर मानसिक गुण यांस पहिलेंच खातें जास्त अनुरूप होतें; परंतु तें सोडून प्रथम न्यायखात्यांत आणि नंतर राजकीय खात्यांत ते शिरले, त्यामुळें त्यांचा ऐहिक आणि भौतिक उत्कर्ष पुष्कळ झाला खरा; पण त्यांचे अंतर्गत वाङ्मय विषयक गुण नीट रीतीनें विकास पावले नाहींत असें दिसतें. स्विफ्ट नामक विख्यात ग्रंथकारानें म्हटलें आहे "आपली बुद्धि, कर्तृत्वशक्ति, अभिरुचि, कार्यक्षमता व मनाचा कल हीं सर्व नीट ओळखून त्यांची पोंच पाहून त्यांस अनुरूप कार्यभाग करण्यास जो झटतो त्याच्याच हातून उत्तम प्रकारें तो तडीस लागेल, आणि त्यापासून पुष्कळ समाजहित होईल. अशा पुरुषाचा आयुष्यक्रम प्रशंसनीय व अनुकरणीय असा झाल्यावांचून कधीं राहत नाहीं. तसेंच अशा स्थितीच्या विरुद्ध असा आयुष्यक्रम कधींही इतका नांवारूपास येण्याचा संभव नाहीं, हें अप्रतिहत सत्य आहे. त्यास कालत्रयींही बाध येण्याचा संभव नाहीं." शेक्सपिअर राजकारणांत पडता, जॉनसन चित्रकार बनता, रेनाल्ड व्यापारी होता, किंवा बर्क गायक बनता, तर त्यांचा कार्यभाग इतका वर्णनीय झाला असता काय? ज्यानें विसाव्या वर्षीं "थोरले माधवराव" व पंचविसाव्या वर्षीं "जयपाळ" हीं सर्वमान्य व मराठी भाषेस चिरस्मरणीय व अलंकारभूत अशीं नाटकें रचलीं त्यास शेवटपर्यंत याच दिशेनें अव्याहत परिश्रम करण्याचा

योग येता व अवकाश मिळता तर मराठींत शेक्सपियर, कालिदास, दंडी, स्कॉट अशासारख्यांच्या कृतींचा लाभ होऊन ती भाषा समृद्ध, सालंकृत आणि आनंददात्री झाली असती यांत संशय नाहीं. हें विधान प्रस्तुत विषयनायकाच्यासंबंधानें अयथार्थ आहे असें कोणाही विचारी पुरुषास खास म्हणतां येणार नाहीं. परंतु दुर्दैवानें या दिशेनें सतत परिश्रम करण्यास त्यांस वेळ मिळाला नाहीं. त्यामुळें त्यांच्या स्वाभाविक मानसिक शक्तीचा विकास आणि प्रभाव जसा आणि जितका व्हावा तितका झाला नाहीं, आणि त्यांच्या मनोरूप जमिनींत गुप्त असलेली संपत्ति बाहेर पडली नाहीं. त्यांच्या मनोहर मानसिक गुणांचें चित्र भाषारूप पटावर नीट उमटलें नाहीं. खऱ्या कवीचे गुण त्यांच्यांत निःसंशय वसत होते. त्यांनीं काढलेलीं मनुष्यांचीं अंतर्गत स्वभावाचीं चित्रें थोडींच आहेत; पण तीं अत्यंत हृदयंगम अशीं वठलीं आहेत ही गोष्ट रसिक जनांस मान्य आहे. न्यायखातें व राजकीय खातें यांत त्यांच्या मानसिक शक्तीचा योग्य प्रकाश पडण्यासारखा नव्हता. तीं खातीं त्यांच्या मानसिक गुणास अनुरूप नव्हतीं. काव्यसृष्टि आणि मानवस्वभावांचें अंतरंग हींच ज्यांना विहार करण्यास योग्य अशा त्यांच्या मानसिक शक्ति होत्या. राजकीय कंटकमय प्रदेशांत संचार करणारांचें कसब, क्षणोक्षणीं अंग चुकविण्याचें कौशल्य, शिताफी, युक्त्या, टापटीप, धोरण, संधान, डावपेंच, इत्यादि प्रयोगांत निष्णात होण्यासारखा त्यांच्या मनाचा कल नव्हता. त्यांच्या अत्युत्तम मानसिक शक्तींचा उत्तम प्रभाव ज्या प्रदेशांत प्रगट होण्यासारखा होता तो सोडून जो प्रांत त्यांस मनापासून आवडत नव्हता, ज्यांत अवश्यक लागणारे कावे, कौशल्य, रंगबदलेपणा इत्यादि सामुग्रीही त्यांजपाशीं पुरेशी नव्हती, त्यांत कार्यभाग करणें त्यांच्या वांट्यास आलें. त्यामुळें ॥ इदं च नास्ति परं च न लभ्यते ॥ असा प्रकार निरुपायानें झाला. चांगलें होणारें काम तर एकीकडे पडलें आणि जें कष्टदायक, अवघड काम हातीं आलें तें जितकें चांगलें व्हावें तितकें झालें नाहीं असें दिसतें. पण तें करण्यांत विनायकरावांनीं आपल्याकडून हयगय किंवा कसर केली असें मात्र समजावयाचें नाहीं. त्यांनीं कायावाचामनेंकरून आपल्याकडून होईल तितक्या प्रकारांनीं तें चांगल्या रीतीनें शेवटास नेण्याची शिकस्त केली यांत संशय नाहीं.

विनायकरावांनीं एकंदर तिघां संपन्न सत्ताधीश राजपुरुषांची सेवा केली. हे सर्व राजपुरुष विद्वान्, बहुश्रुत आणि ज्ञाते असे होते; तरी त्यांपैकीं एकासही आपल्या सेवकाच्या अंतर्गत खऱ्या गुणांची पारख झाली नाहीं किंवा ती होऊन त्यांचें करावें तसें चीज त्यांनीं केलें नाहीं असें दिसतें. विनायकरावांच्या समागमाचा लाभ झाल्यावर आणि त्यांच्या कृतीचें पर्यालोचन केल्यावर त्यांच्या बुद्धीचा प्रवाह कोणत्या दिशेनें वाहत होता हें कळणें कठीण नव्हतें आणि त्या दिशेनेंच त्यांचें कर्तव्य नेमलें जातें तर त्यांचा कार्यभाग चिरस्मरणीय झाला असता व त्यास उत्तम फळ आलें असतें. पण इतकी दूरवर दृष्टि कोणाची जाऊं नये हें आमच्या देशाच्या दुःस्थितीचें आणि मतिमंदतेचें उत्तम प्रमाण आहे असें वाटतें. पूर्वकाळच्या बऱ्याच सर्वमान्य कवींस आणि ग्रंथकारांस केवळ सरस्वतीसेवेंत त्यांनीं निमग्न राहावें म्हणून राजाश्रय होता ही गोष्ट सर्वप्रसिद्ध आहे. परदेशांतही हा प्रकार आढळतो. सध्यां संस्थानांत गवयी, वाद्यकार, भाट, चारण अशांच्या असाम्या आहेत व त्यांस राजाश्रयही मिळतो, त्याचप्रमाणें एखाद्या सरस्वतीभक्तासही आश्रय देणें व्यर्थ होणार नाहीं. विलायतेंतही पोएट लॅरिएटासारख्या जागा नाहींत असें नाहीं.

दुसऱ्यापक्षीं पाहिलें तर या राजाश्रयाची आशा न धरतां व लोकाश्रयही चांगला नसतां केवळ पुढील काळावर दृष्टी देऊन व आपल्या कर्तृत्वशक्तीवरच पूर्ण भिस्त ठेवून आपली कृति जगासमोर आणणारेही महात्मे या भूपृष्ठावर आढळतात. पण अशा आयुष्यक्रमास लागणारी निरपेक्षता व निःस्वार्थता फारच दुर्मिळ असते. " बुभुक्षितैर्व्याकरणं न भुज्यते, पिपासितैः काव्यरसो न पीयते." हें तत्त्व सामान्य मनुष्यास फार नडतें. स्वार्थ हा अनादि काळापासून मनुष्यमात्राच्यामागें एकसारखा हात धुऊन लागलेला आहे. त्याच्या कचाटींतून सुटणें फार कठीण आहे. पण मनास पुरे वाटेल इतकी संपत्ति आपणांस मिळाली आहे असें बहुधा अशा विषम राजमार्गांत संचारणारांना कधींच वाटत नाहीं. द्रव्यार्जन, सत्ताधिकार, ऐहिक विषयभोगेच्छा हीं कोणास पुरेशीं होत नाहींत. या विषयावर बोलतांना चरित्रनायकाच्या ज्येष्ठ चिरंजीवांनीं वरील वस्तुस्थिति कबूल केली; पण त्यांनीं पुढें विनोदानें म्हटलें "आमच्या पूज्य वडिलांनीं नुसती सरस्वतीसेवाच केली असती तर त्यांचें नांव कदाचित्

अजरामर झालें असतें; पण मग आम्हांला या गाड्या, घोडे, बागबगीचे, बग्या, वाडे, इत्यादि सुखोपभोगाचीं साधनें कशीं मिळतीं? त्यांनीं आपल्या खऱ्या स्वार्थाकडे दुर्लक्ष केलें त्यांत आमचा मात्र अर्थ चांगला साधला. म्हणून या प्रकारालाही परोपकार म्हणतां येईल आणि या दृष्टीनें त्यांचा आयुष्यमार्ग विहित व वंद्यच कां म्हणूं नये?"

वरील विवेचनावरून विनायकराव राजमार्गात केवळ द्रव्य, सत्ता, वैभव, राज्याधिकार, डामडौल, थाटमाट, आपल्या कुटुंबाची चैन, चंगळ इत्यादि बालिश, पोरकट व ऐहिक गोष्टींच्या प्राप्तीकरितां म्हणून शिरले होते असें मात्र कोणी समजूं नये. वरील गोष्टी त्यांस या मार्गांत प्रवास करतांना अनायासें, सहज आणि आपोआप मिळाल्या हें नाकबूल करतां येत नाहीं; पण त्यांविषयीं ते केवळ निरिच्छ होते व त्यांचीं त्यांनीं कधीं विशेष पर्वा बाळगिली नाहीं याबद्दल त्यांच्या कारकीर्दीचा रोंख ज्यानें निःपक्षपातानें पाहिला असेल त्यास तरी शंका येणार नाहीं. राजकारणांत पडण्यांत त्यांचा हेतु याहून अधिक महत्त्वाचा होता; त्याबद्दलचा खुलासा त्यांचे सहाध्यायी व बाळमित्र नामदार न्यायमूर्ति **माधवराव रानडे** यांनीं आपल्या एका लेखांत केला आहे. तो त्यांच्याच शब्दांत देणें रास्त आहे. "राजकारणांत जीं माणसें पडतात तीं केवळ पैशाचे लोभानें मोहांत पडतात असें समजणें म्हणजे विनायकरावांसारख्यांची खरी योग्यता न ओळखणें असेंच म्हणावें लागतें." विनायकरावांची कारकीर्द प्रसिद्धीस आली तिचें खरें स्वरूप त्यांच्या थोड्याच मित्रमंडळीस कळलें असें म्हणावें लागतें. राज्यसुधारणा, धर्मसुधारणा, नीतिसुधारणा इत्यादि गोष्टींकडे त्यांचें लक्ष होतें; परंतु देशाच्या संपत्तीची वृद्धि व्हावी याविषयीं विनायकरावांस जितकी आस्था होती तितकी दुसरे कोणत्याही बाबतींत नव्हती, असें माझे माहितीवरून खात्रीनें सांगतां येतें. ही संपत्तीची सुधारणा नवीन तऱ्हेच्या कलाकौशल्याचे वर्धनानें होणार, त्यास दुसरा मार्ग नाहीं व हें वर्धनसामर्थ्य आपल्या देशांतील मोठ्या संस्थानिकांच्या हातून मात्र उदयास येईल, केवळ लोकसमाजाचे मदतीनें ही गोष्ट सिद्धीस जाणार नाहीं म्हणून लोकसमाजास संस्थानिकांच्या उद्योगानें वळण लागलें पाहिजे, इत्यादि त्यांचे सिद्धांत ठाम झाले असून संस्थानांत नौकरी करण्याची हौसही याचमुळें इंग्रजींतील नौकरीपेक्षां जास्त वाढली. बडोद्यांतील गिरणी, साखरेचा कारखाना,

सावकारांची पेढी, देशी भाषेंतून शास्त्रांचें पठण पाठण इत्यादि उत्कृष्ट विषयांस त्यांच्या कारकीर्दींत थोडेंसें कृतीचें रूप आलें. यावरून विनायकरावांचा राजकारणांत शिरण्याचा व संस्थानाची चाकरी करण्याचा किती उन्नत व उदात्त हेतु होता याची कल्पना येईल. या राजकारणांत आपला कार्यभाग करतांना पूर्वोक्त कांहीं व्यंगांमुळें त्यांच्या हातून तो चांगलासा तडीस लागला नाहीं ही गोष्ट निराळी. त्यांत म्हणजे विनायकरावांकडे दोष येतो असें नाहीं. त्यांची कारकीर्द वाईट, निंद्य किंवा अहितकारक झाली असें मुळींच नाहीं. तिची वास्तविक पायरी कोणती लागेल हें पुढें यथास्थळीं विदित करूं.

विनायकराव यांनीं इंदूरच्या सदर कोर्टाच्या न्यायाधीशाचें काम दोन वर्षें केलें. पुढें इंदूर दरबारांत माधवरावांच्या वशिल्यानें त्यांस न्यायखात्याच्या चिटणिसाचें काम मिळालें. हें काम त्यांनीं सहा महिने केलें. त्यावेळीं न्यायखातें, विद्याखातें, पोलीसखातें हीं त्यांच्या देखरेखीखालीं होतीं. त्यांत बरीच सुव्यवस्था झाली. दिवाण आणि महाराज या उभयतांसही विनायकरावांचें काम मान्य झालें व दोघेही खुष झाले. जीं जीं कामें विनायकरावांनीं केलीं त्यांत अपयश फारसें आलें नाहीं. एकंदरींत सर्व कामें त्यांच्या हातून बऱ्याच चांगल्या रीतीनें तडीस लागलीं.

सन १८७५ सालीं माधवराव बडोद्यास दिवाण होऊन त्यांनीं इंदूर सोडिलें. त्यांची कृपा विनायकरावांवर फार होती. उभयतांचा विशेष संबंध झाल्यावर होळकर महाराजांच्या मनांतून विनायकराव उतरत चालले. या संधींत त्यांच्या कांहीं प्रतिपक्ष्यांनीं महाराजांचें मन त्यांच्याविषयीं अधिक कलुषित करण्यांत आपली पुण्याई खर्चिली. मुळीं या यजमान व सेवकांत पूर्ण ऐक्य असें प्रथमपासूनच नव्हतें. प्रसंगानुसार उभयतांत रुसवाफुगवी होत असे. परंतु दोघे एकमेकांचे गुणावगुण ओळखून होते. असा योग्य, इमानी, गरीब, विद्वान् व एकनिष्ठ सेवक इतक्या थोड्या पगारांत मिळणार नाहीं, हें यजमान जाणत असत. तसेंच अधिक प्राप्तीची आणि सुखाची जागा सेवकासही मिळत नव्हती, परंतु सेवकाचा स्वाभिमान यजमानास आवडत नसे, आणि यजमानास अपेक्षित विनम्र वृत्ति आणि अनिरुद्ध आज्ञाधारकत्व हीं सेवकास संमत नव्हतीं. मध्यंतरीं या दोघांत बेबनाव झाला होता. विनायकराव रागानें मुंबईस निघून गेले. परंतु अनन्यगतिक

जनाप्रमाणें पुन्हा उभयतांत कांहीं महिने मेळ झाला आणि ते फिरून आपल्या कामावर इंदुरास आले. पुढें त्यांचें बऱ्याच चांगल्या रीतीनें चाललें होतें; पण माधवरावांशीं त्यांचें सख्य झालें तें या स्थितीस बाधक झालें. महाराज आपली नीट कदर करीत नाहींत असें जाणून विनायकरावांनीं माधवरावांच्या द्वारें आपली बढती करून घेतली. पुढें उभयतांत चांगला स्नेह जमून आला. विनायकरावांसारखा साथी राज्यकारणांत असणें अवश्य आहे, असा माधवरावांचा ग्रह झाला. बडोद्यास पोंचून आठ दिवसांनींच "तावडतोब येथें निघून यावें" अशी त्यांनीं विनायकरावांस तार केली.

याच प्रसंगीं विनायकरावांचे वडील ६० वर्षांच्या वयांत वारले. त्यामुळें आपल्या पुत्राचा पुढें झालेला भाग्योदय व नांवलौकिक हीं त्यांस पहावयास सांपडलीं नाहींत. तीं पाहण्याचें त्यांचे नशिबीं नव्हतें. आपला भाग्योदय पित्याचे दृष्टीस पडल्यानें प्राप्त होणारें समाधान आणि धन्यता हीं विनायकरावांसही लाभलीं नाहींत. "बापसे बेटा सवाई" किंवा "पुत्रादिच्छेत्पराभवम्" हा प्रकार पाहून कोणत्या वत्सल पित्यास आनंद होणार नाहीं? तसेंच पित्याचे अभिमानास कारण होणाऱ्या कोणत्या पुत्रास धन्यता वाटणार नाहीं? पण अव्यंग असें या जगांत काय आहे? "तत्किं नाम निरंकुशेन विधिना यन्निर्मितम् सुस्थितम्?" ही भर्तृहरीची उक्ति वस्तुस्थितीशीं किती तरी जुळते! सुखोपभोगाच्या आशेनें जगांत राहणारांची अशीच निराशा होते; असें जीवित निष्फळ आहे. ऐहिक कर्तव्य आणि परमार्थ यांवरच त्याची मदार पाहिजे, हा मर्मज्ञांचा सिद्धांतच अखेर खरा ठरतो.

पूर्वोक्त तार येतांच विनायकरावांनीं इंदूरची नोकरी सोडली. महाराजांसही ते हवे होते, असा प्रकार नव्हता; त्यामुळें त्यांनीं त्यांस आडकाठी आणली नाहीं. उभयतांची शेवटली भेट समाधानकारक झाली नाहीं. त्याबद्दल विनायकराव म्हणाले—"महाराज मजशीं मोजकें एकच औपचारिक वाक्य बोलले, आणि त्यांचे जवळ बसलेले आमचे हितकर्ते रा.—यांच्या तोंडून मर्मभेदक पुष्परूप असें दुसरें एक वाक्य बाहेर पडलें. पुढें हुजऱ्यानें दोन सुपाऱ्या आम्हांस आणून दिल्या. याप्रमाणें आज आमची यथासांग पूजा झाली!" असा थोर पुरुष जातेवेळीं शिष्टाचाराविरुद्ध असें वर्तन उपहासास

मात्र कारण होईल, अशी पोक्त मसलत मिळाल्यावर महाराजांनीं इंदूर सोडतांना विनायकरावांस चांगला पोषाख दिला आणि त्यांच्या वियोगाबद्दल दिलगिरी दाखविली. या महाराजांची कर्तृत्वशक्ति, शहाणपणा, देशाभिमान, बाणेदारपणा इत्यादिकांबद्दल विनायकरावांचा ग्रह शेवटपर्यंत चांगला होता. सार्वभौम सरकाराशीं मित्रभाव राखून पुन्हा स्वराज्यहितास धक्का बसूं न देण्याची त्यांची शिताफी व परराज्यविषयक राज्यनीति (Foreign Policy) हीं अत्यंत अनुकरणीय होतीं; पण अंतस्थ राजनीति (Internal Policy) तितकी प्रशंसनीय नव्हती, असें विनायकराव म्हणत असत.

होळकरशाहीशीं त्यांचा १० वर्षें संबंध राहिला आणि ते लोकप्रिय झाले होते. जातांना त्यांस दोन मानपत्रें मिळालीं, आणि एक सोन्याचें घड्याळ व एक हिऱ्याची आंगठी हीं त्यांस लोकसमाजानें नजर केलीं. इंग्रजी मानपत्र कै० रावजी वासुदेव टुह्लू, एम्. ए., एल् एल्. बी., विद्याखात्याचे मुख्य, यांनीं वाचलें आणि मराठी मानपत्र प्रसिद्ध वकील आणि मराठी ग्रंथकार रा० बाळकृष्ण मल्हार हंस यांनीं वाचलें. दोहोंतही विनायकरावांची गाढ विद्वत्ता, न्यायप्रियता, सुस्वभाव इत्यादि गुणांचें वर्णन आणि त्यांच्या वियोगाबद्दल दुःख यांचें योग्य प्रदर्शन केलें होतें. त्यांस उत्तर म्हणून विनायकरावांनीं एक इंग्रजी लेख वाचला, तो थोड्या अवकाशांत पेनसिलीनें लिहिला होता. तो वाचतांच त्या सभेंत बरेच किताबवाले आले होते त्यांनीं माना डोलविल्या. " गाढ विद्वान् " " गहन विचारी " (Mature scholar, Deep thinker) असे उद्गार त्यांच्या तोंडावाटे निसर्गतः बाहेर पडले. या निबंधांतलें एक वाक्य फार मजेदार वाटतें म्हणून तें येथें देतों " Wherever there is a temple of Maruti, why ought it not to have a temple of Sarasvati ? " विद्याप्रसार पुष्कळ होऊन प्रत्येक गांवीं शाळा स्थापली पाहिजे हा अर्थ वरील वाक्यांत मजेदार रीतीनें व्यक्त केला आहे, आणि ही कविकल्पना आहे असें मर्मज्ञांस वाटेल असें मला वाटतें.

इंदूर सोडण्याच्या थोडे दिवसांपूर्वी युवराजांनीं विनायकरावांच्या घरीं रात्रीं एकटे येऊन त्यांची भेट घेतली आणि आपली गुरुभक्ति प्रगट केली. या प्रसंगीं उभयतांच्या भाषणांत औपचारिक प्रकारांहून विशेष कांहीं बाहेर प्रगट झालें

नाही. " थोरल्या महाराजांनीं आपली कदर जाणली नाहीं, त्यामुळें आपण दुसऱ्या संस्थानांत जात आहां याबद्दल मला फार वाईट वाटतें; पण सध्यांच्या स्थितींत मला हें न्यून भरून काढण्याचे सामर्थ्य नाहीं हें आपणास विदितच आहे." या आशयाचें युवराजांनीं भाषण केलें. " मी यद्यपि दुसरीकडे सध्यां जात आहें तरी हुजूर फर्मावतील त्या क्षणीं मी हजर होईन. मी आपल्याच सेवेंत आहें असें आपण समजलें पाहिजे." असें विनायकरावांनीं उत्तर दिलें. याहून जास्त असें कांहीं निष्पन्न झालें नाहीं. घरीं सुतक होतें, म्हणून पानसुपारी, अत्तर गुलाब वगैरे शिष्टाचाराचे प्रकार घडले नाहींत. पण या शिष्ट रीतीच्या उल्लंघनाचें कारण मात्र विनायकरावांनीं युवराजास श्रुत केलें. नंतर या भेटीचा शेवट झाला आणि युवराज निघून गेले.

सन १८७५ सालीं विनायकरावांस बडोदें येथें नायब दिवाणाची जागा मिळून त्यांस ७५० रुपये पगार झाला आणि तो लवकरच १५०० रुपयेपर्यंत चढला. न्यायखातें, विद्याखातें, पोलीस, तुरुंग, म्युनिसिपालिटी आणि खाजगी या सर्व खात्यांची देखरेख आणि व्यवस्था त्यांच्या हातीं होती. त्या सर्वांची रचना शेवटचें (खाजगीखातें) खेरीज करून इंग्रजी राज्य-पद्धतीच्या नमुन्यावरच केलेली होती. या सर्व खात्यांची देखरेख त्यांनीं चांगली केली आणि त्यांत बऱ्याच सुधारणा केल्या. विशेषतः खासगीखात्याचें काम फार नाजुक होतें. राजघराण्यांतल्या स्त्रिया आणि पुरुष यांचा त्यांत संबंध येत असे. त्यांचें आपआपसांत अत्यंत वैमनस्य असून एका पक्षाशीं विशेष स्नेह जडला कीं दुसऱ्यास वैषम्य वाटावयाचें, अशी स्थिति होती. तेव्हां हें काम वहिवाटणें बिकट होतें; परंतु विनायकरावांच्या हातून तें बऱ्याच प्रकारानें निभावलें. राजकुलोत्पन्न स्त्रियांच्या मनांत विनायकरावां-बद्दल मोठा आदर वसत होता. सन १८८३ सालीं ते आजारी असतांना बहुतेक पोक्त आणि वयोवृद्ध राजस्त्रिया त्यांच्या समाचारास येत असत आणि त्यांच्याशीं निष्कपटानें सुखदुखाःच्या गोष्टी करून त्यांचा दुःखभार हलका करण्यास झटत असत असें मीं पाहिलें आहे. विनायकरावांची वृत्ति लक्षांत आणली तर वरील प्रकार बराच विसंवादकारक वाटेल. त्यांचा निबोल्या स्वभाव, संकोचवृत्ति, दरबारी फाजील शिष्टाचारांत कमतरपणा, वगैरे गोष्टी मनांत आणिल्या तर आर्जवी आणि हलक्या लोकांनीं परिवेष्टित

अशा स्त्रियांच्या ठायीं त्याच्याविषयीं इतका पूज्यभाव वसावा हा मोठाच चमत्कार आहे. हें केवळ सुदैवाचें फळ होय असें म्हणावें लागतें.

बडोद्यास गेल्यावर विनायकरावांच्या स्वभावांत मोठा बदल झाला. त्यांचा पूर्वीचा उल्हास, दिलदारपणा व मनाचा मोकळेपणा हे गुण आतां नाहींसे होऊन त्यांच्या जागीं मुग्धता, गंभीरपणा, चिंताग्रस्तता, गहनविचारमग्नता हे गुण प्रकट होऊं लागले. घरच्या माणसांशीं बोलणें आतां बहुतेक बंद पडल्यासारखें झालें. सदोदित वाचन किंवा विचार यांत ते निमग्न राहत असत. एव्हांपासून त्यांस रात्रीं झोंप येईनाशी झाली. उत्तर रात्रीं तीन वाजल्यावर त्यांस गुंगी येत असे आणि ती आठ वाजेपर्यंत राही. अहोरात्र वाचन किंवा सरकारी काम याशिवाय त्यांस दुसरें कांहीं सुचत नसे.

बडोद्याच्या नवीन राज्यव्यवस्थेंत बहुतेक उदार शिक्षण मिळालेले आणि इतर सुशिक्षित लोक होते. बहुतेक मोठमोठ्या जाग्यांवर असेच लोक होते. पुष्कळांशीं ही नवीन व्यवस्था इंग्रजी राज्याच्या नमुन्यावरच बसविलेली होती. माधवराव आजकालच्या नवीन "साडेतीन" शहाण्यांतले एक होते. त्यांनीं यापूर्वी दोन मोठ्या संस्थानांची सुव्यवस्था लावून सार्वभौम सरकारांतून पदव्या व मान आणि लोकांकडून वाहवा मिळविली होती. हिंदुस्थानांतल्या राजकारणी एतद्देशीय पुरुषांत ते प्रमुख होते. इतर बरेच कामगारही इंग्रजी राज्यांत मोठमोठीं कामें केलेले असे होते. अशांचा कारभार लोकांस सुखावह होण्याचा संभव होता आणि सर्वांशीं नाहीं तरी पुष्कळांशीं तो यशस्वी झाला असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. तथापि मानवी स्वभावाचा प्रभाव सर्वत्र एकसारखाच गाजतो. या कारकीर्दीची चांगली बाजू या संस्थानच्या त्यावेळच्या वार्षिक रिपोर्टांत पाहण्यास मिळते; पण वरवर पाहणारास देखील तिचा एकदेशीयपणा कळतो. त्यांत बहुतेक कामगारांची प्रशंसा, न्याय, नीतिमत्ता, राजकार्यदक्षता, दूरदर्शित्व इत्यादिकांचा निर्देश आहे. त्यांत वैगुण्याचा भाग बहुतेक नाहीं म्हटलें तरी चालेल. पण अशी वस्तुस्थिति असणें शक्य नाहीं; कांहीं कामगारांचें वर्तन त्यांच्या शिक्षणास शोभेसें नव्हतें व कांहीं अव्यवस्थित कामगारांस राजीनामा देणें भाग पडलें. संस्थानच्या कामांत न सोसे इतका स्वातंत्र्यास धक्का बसतो असें पाहून कांहीं तेजस्वी पुरुषांनीं चाकरीवर पाणी सोडलें. अशी स्थिति

या कारकीर्दीत घडली. या कारभाराची दुसरी बाजू "बडोद्याचा दुःखाक्रोश" (Groans of Baroda) नामक इंग्रजी पुस्तक सन १८८० सालीं बाहेर पडलें, त्यांत आणि सन १८८२ त बाहेर पडलेलें "जें कांहीं सगळें चकाकित दिसे तें सर्व सोनें नसे." या मराठी पुस्तकांत दिलेली आहे. त्यांतला अतिशयोक्तीचा भाग जरी गाळला तरी ती केवळ निराधार आहे असें वाटत नाहीं. विशेषतः दुसऱ्या पुस्तकांत ही बाजू सप्रमाण मांडलेली आहे. त्यांतल्या विधानांचें खंडणही कोणीं केलेलें प्रसिद्ध नाहीं; त्यामुळें त्यांत सत्यांश कांहीं असावा असा ग्रह होतो. हा प्रकार पाहिला म्हणजे कांहीं उच्छृंखल कामगारांवर दरबारचा असावा तितका दाब नव्हता, त्यांच्या स्वेच्छ कृत्यांबद्दल त्यांची योग्य कानउघाडणी झाली नाहीं, मग त्यांस अवरोध किंवा शासन तर दूरच, हें उघड दिसतें. याशिवाय या कारकीर्दीत राज्याच्या हक्कांचें रक्षण बरोबर झालें नाहीं, असेंही लोकमत आहे. आतां अशी स्थिति असणें स्वाभाविक आहे, आणि ती थोड्याबहुत प्रमाणानें सर्वत्र आहे. याबद्दल'याच कारकीर्दीस नांव ठेवणें न्याय्य होणार नाहीं. प्रतिनिधिपद कायम राखून जितकें संस्थानचें हित साधण्यासारखें होतें तितकें साधण्यांत माधवरावांनीं कसर केली, असें निःपक्षपाती पुरुषास म्हणतां येणार नाहीं. स्वस्थानभ्रष्ट होण्याइतकें वेडगळ स्वातंत्र्य त्यांनीं दाखविलें नाहीं, याबद्दल विचारी मनुष्य त्यांस दोष देणार नाहीं.

या कारभारांत विनायकराव माधवरावांचा उजवा हात होते असें म्हटलें तरी चालेल. बहुतेक शेवटपर्यंत दोघांचें एकमत राहिलें आणि राज्यव्यवस्थेस त्यापासून पुष्कळ साह्य झालें. विनायकराव आपलीं सर्व कामें मेहनतीनें आणि जीव लावून करीत यामुळें त्यांस अत्यंत यातायात पडे. त्यांचें मन सरकारी कामांस वाहिलेलें असे. त्यापुढें त्यांनीं आपल्या जिवाकडे देखील पाहिलें नाहीं. शारीरिक व्यायाम करणें त्यांनीं आतां मुळींच सोडलें. दिवसभर मानसिक श्रम आणि शरीराची पूर्ण अनास्था, तेव्हां मेंदूस रक्ताचा पुरवठा कितीसा होणार? आणि अशा स्थितींत शरीर तरी किती दिवस टिकणार? आमच्या नवीन विद्वानांची बहुतेक हीच दशा होते.

वरील दोन पुस्तकांत विनायकरावांवर बरीच चरचरीत टीका केली आहे. पहिल्यांत "धनसंचय" करण्याचा म्हणजे संदिग्धपणें लांच खाण्याचा

त्यांच्यावर आरोप केला आहे; पण त्यास कांहीं आधार नाहीं. त्यांच्या नांवावर त्यांच्या हलक्या नोकरचाकरांनीं कोणाकडून कांहीं उकळलें नसेल असें मी म्हणत नाहीं. ही गोष्ट संभवनीय आहे. पण स्वतः ते या कामांत पडले असावे असें त्यांची खरी स्थिति जाणणारा कोणीही म्हणेल असें वाटत नाहीं. ही गोष्ट त्यांच्या स्वभावाशीं फारच विसंगत दिसते. "अधिकारप्राप्ती-नंतर मनुष्याचा खरा स्वभाव प्रगट होतो." या इंग्रजी म्हणीप्रमाणें त्यांचे गुणदोष दोन्हीही या अधिकारसंपन्न स्थितींत प्रगट झाले; पण त्यांत "लांचलुचपत" हा घोर दोष खास नव्हता. त्यांचा पगार मोठा होता, आणि त्या मानानें खर्च बराच कमी होता. अशा स्थितींत जितका धनसंचय झाला पाहिजे तितकाच मात्र त्यांच्यापाशीं होता, अधिक नव्हता.

या मुद्यावर विचार करतांना विनायकरावांचा स्वभावही ध्यानांत आणला पाहिजे. पंजाबचा सिंह महाराज रणजितसिंग राज्य करीत होता, तेव्हां त्याच्या दरबारचा नवीन इंग्रजी रेसिडेंट सर चार्लस मेटकाफ यांनीं त्याच्या वकिलास विचारिलें, 'कायहो, तुमच्या महाराजांचा एक डोळा गेला आहे आणि त्यांच्या चेहेऱ्यावर देवीचे मोठे मोठे वण पडले आहेत असें म्हणतात तें खरें आहे काय?' तेव्हां त्या चतुर वकिलानें उत्तर दिलें 'मीही असेंच ऐकतों. मी त्यांच्याजवळ पुष्कळ वर्षें आहें; पण असें असूनही त्यांच्या तोंडा-कडे निर्धास्तपणें बघण्याची माझी छाती होत नाहीं. त्यामुळें खरा प्रकार काय आहे हें मी काय सांगूं? त्यांच्या मुखाकडे निःशंकपणें पाहील असा पुरुष त्यांच्या दरबारांत एकही दिसत नाहीं, असें त्यांचें तेज आहे.' यावरून रणजितसिंगाचा दरारा कसा होता याचें अनुमान होतें. विनायकराव फार रुक्ष आहेत असें वाटे, आणि परिचयानंतरही त्यांचा ठावठिकाणा लागत नसे. त्यांजपाशीं जाऊन नुसतें शिरस्त्याच्या कामापुरतें बोलणेंही लोकांस कठीण वाटत असे; मग लांचलुचपतीबद्दल ब्र काढणें तर दूरच! विनायकरावांचा स्वभाव फार पापभीरु होता. अशा धाडसाच्या कामास लागणारा मनाचा निगरगट्टपणा त्यांच्याठायीं नव्हता. पैशाबद्दल जरी ते केवळ उदासीन नव्हते, तरी लालचीही नव्हते. तसे ते असते तर त्यांनीं बडोद्यांतली १६५० रुपये महिन्याची आणि इंदूरची २००० रुपयांची अशा दोन चाकऱ्या खुषीनें कधींच सोडल्या नसत्या.

त्यांनीं आपले स्नेहीसंबंधी जनांस वशिल्यानें चाकऱ्या देवविल्या, असा दुसरा आरोप पूर्वोक्त दुसऱ्या टीकाविषयक निबंधांत निर्दिष्ट केला आहे; त्यांतही याचप्रमाणें फारसा अर्थ नाहीं. अगोदर, चाकर झालेले असे लोक आपल्या कामास अयोग्य होते असें लेखकानें स्पष्ट म्हटलें नाहीं. त्यामुळें या आरोपांतला बराच दोष उडून जातो. दुसरी गोष्ट, या वर्गांतल्या बहुतेक सर्व लोकांस खुद्द माधवराव ओळखीत होते, आणि त्यांनींच त्यांस कामावर नेमलें होतें. रिकाम्या पडलेल्या जागा कोणा तरी योग्य मनुष्यास दिल्या पाहिजेत. विनायकरावांचे दोघे चुलत बंधु गायकवाडींत मोठ्या कामावर होते, हें खरें आहे; पण त्यांपैकीं एकजण तर ते बडोद्यास येण्यापूर्वीच त्या संस्थानांत आले होते. दुसरे गृहस्थ बी. ए., एल. एल्. बी. असून त्यांस तेथें ज्या पगाराची जागा होती तितकी अन्यत्रही सहज मिळाली असती. ते आपल्या कामास पूर्ण योग्य असून लोकप्रियही होते. विनायकरावांनीं बडोदें सोडल्यावर खुद्द महाराजांनीं त्यांस अधिक महत्त्वाची आणि पगाराची जागा दिली होती. अशा योग्य मनुष्याची शिफारस करण्याबद्दल विनायकराव उलटे प्रशंसेस पात्र आहेत, असें विचारी माणसास कबूल करावें लागेल.

आतां दुसऱ्या पक्षीं विनायकरावांचे स्वकीयजन म्हणतात कीं त्यांस येवढी मोठी जागा आणि सत्ता असून त्यांच्या हातून त्यांच्या संबंधीं जनांचें कांहींच कल्याण झालें नाहीं. वास्तविक पाहिलें तर विनायकरावांचें अंतःकरण जरी निष्ठुर नव्हतें, आणि आपल्या परिवाराशीं आणि मुलांमाणसांशीं ते फार ममतेनें वागत असत, तरी एकंदर मनुष्यमात्राविषयीं नेपोलियन बोनापार्टा-प्रमाणें त्यांच्याठायीं तिटकाराच वसत असे असें वाटतें. या जगांतल्या व्यवहाराचा ज्यास पुष्कळ अनुभव आला असेल त्याचें असें मत होणें साहजिक आहे, यांत नवल नाहीं. तसें न झालें तर मात्र नवल खरें ! त्याच-प्रमाणें संपन्न सत्ताधिकाऱ्यामागें याचक आणि अर्जदार यांची दाटी असावयाचीच. सर्वांस तृप्त करणारा दाता कोठेंच मिळावयाचा नाहीं. विन्मुख जाणारांची संख्या नेहमीं अधिकच असावयाची. एक जागा रिकामी पडली कीं तिच्यावर शंभरांचा डोळा असावयाचा. जो तो आपणांस सर्वांहून अधिक योग्य लेखणार. एकास जागा मिळाली कीं ९९ चुरमुरे खात बसणार; आणि दात्याच्या नांवानें खडे फोडणार ! चवदाव्या लुईनें म्हटलें आहे "जेव्हां

जेव्हां एकादी रिकामी जागा भरली, तेव्हां तेव्हां ९९ अर्जदार हताश आणि असंतुष्ट झाल्यावांचून राहिले नाहींत, आणि जागेवर नेमलेला शंभरावा अर्जदार कृतघ्न झाला, असा माझा अनुभव आहे"!! आमच्या लोकांत परावलंबनाचा प्रकार फार. कोणी जरा मोठा झाला कीं त्याच्याकडे सर्वांचे डोळे लागलेले. सर्वांच्या आधीं माझा हक्क आहे, माझें काम आधीं झालें पाहिजे असें प्रत्येकास वाटतें. सर्वांच्या आशा सफळ होणें दुरापास्त आहे. मोठ्या कामगाराला देखील फारच थोड्या अर्जांचा आदर करतां येईल. पुष्कळांच्या अपेक्षा निष्फळ होणारच. अशा स्थितींत वरच्यासारखा आरोप टळणें अपरिहार्य आहे. तो बहुतेक सर्व सत्ताधीशांच्या माथीं ठेवलेलाच असतो. त्याबद्दल विनायकरावांकडेसच मोठासा दोष येतो असें नाहीं. आतां अर्जदारांच्या दृष्टीनें विचार केला, तर त्यांचाही मोठासा दोष आहे, असें नाहीं. त्यांस कोठें तरी आश्रय पाहिजे असतो. तो अगदीं परक्या ठिकाणीं मिळण्यापेक्षां परिचितांपाशीं मिळणें अधिक शक्य आहे, हा त्यांचा समज कांहीं खोटा नाहीं; आणि त्याच्याकडे डोळे लावले किंवा त्याची कांस धरली, तर त्यांत त्याच्याकडे दोष येतो असें नाहीं. आतां आपलें इष्टकार्य सफळ झालें नाहीं, म्हणून त्यानें हाकाटी करणें मात्र मूर्खपणाचें आहे. अर्जदार आणि याचक यांची बहुतेक सारखीच दशा आहे. भिक्षा मिळाली नाहीं, तर भिकाऱ्यानें मालकास अपशब्द बोलणें निंद्य आहे, त्याचप्रमाणें अर्जदारानें जागा न मिळाली म्हणून देणारावर रागावणें हें न्याय्य नाहीं. स्वकीयांस आणि आप्तांस कितपत आश्रय द्यावा हा प्रश्न थोडा बिकट व विचारणीय आहे व त्याचा योग्य निकाल लागणें कठीणच आहे. चांगल्या आप्तांस मदत करणें चांगलें आणि वाईटांस करणें वेडेपण आहे, या तत्त्वावर चालणें बरें दिसतें. उद्योगी आणि सदाचारी स्वकीयांस जीवनार्थ कलहांत हात देणें कोणास श्रेयस्कर वाटणार नाहीं? प्रसंगविशेषीं लोकदृष्टीनें त्यांत दोष आला तरी तो पत्करण्यास पुष्कळ सुज्ञ तयार होतील यांत संशय नाहीं. निरुद्योगी, टवाळ, उनाड आणि दुर्वृत्त अशा आप्तांस मात्र आश्रय मिळणें इष्ट नाहीं. त्यामुळें दुर्गुणांची वृद्धि आणि दुर्वर्तनाचें प्राबल्य मात्र होणार. विनायकरावांच्या हातून या प्रश्नाचा विचार झाला नाहीं, ही शोचनीय गोष्ट आहे. जीवनार्थ कलहांत त्यांनीं स्वकीयांच्या याचनेकडे विशेष लक्ष दिलें

नाहीं हें खरें; पण त्याबद्दल ते दोषास पात्र आहेत असें मला वाटत नाहीं. स्वकीयांस सरकारी कामांत घेणें नाजुक काम असतें. त्यांच्याशीं निःपक्षपातानें वागणें एक तर कठीण असतें; दुसरें, त्यांच्या अकार्यास योग्य शासन करणें लोकांतही लांछनास्पदच. याप्रमाणें एकीकडे आड आणि एकीकडे विहीर अशी स्थिति होते. तेव्हां या कामापासून मुळीं दूर रहाणें एकंदरींत चांगलें असें मानतां येईल. पण निरुद्योग्यास आश्रय देणें मात्र दोषास्पद आहे. हा प्रकार त्यांच्या संबंधांत झाला, हें नाकबूल करतां येत नाहीं आणि त्याचा प्रतीकार न केल्याबद्दल त्यांच्याकडे दुर्लक्ष्याचा दोष येतो. त्यांच्या पत्नीच्या सर्वभूतानुकंपेमुळें थोडासा वशीला असला किंवा कांहीं बादरायणसंबंध लागला कीं त्यांचे घरीं पंक्तीबारगीर बनण्यास फारशी आडकाठी नसे. त्यामुळें निरुद्योगी, आळशी वगैरे लोकांचा भरणा त्यांच्या येथें बराच असे. आळसामागें दुर्गुण, स्वेच्छाचार, आर्जव, लबाडी इत्यादि प्रकार आपोआप येतातच. एक दोघां स्वकीयांस चाकऱ्या दिल्यावर त्यांच्या दुर्वर्तनामुळें विनायकरावांस पश्चाताप झाल्यावरून त्यांनीं या कामांत पुन्हां म्हणून मन घातलें नाहीं. प्रत्येकानें स्वावलंबी आणि कर्तृत्ववान् व्हावें ही त्यांस फार इच्छा असे. आप्तपणाचा फाजील फायदा कोणीं घेऊं नये म्हणून ते फार यत्न करीत असत. वशिल्याचा त्यांस पराकाष्ठेचा तिरस्कार असे. शिफारशीस ते कधींच मानीत नसत. तथापि त्यांच्या पदरचा फाजील आश्रितांचा घोळ त्यांस दूर करतां आला नाहीं. अपात्रीं दान न जाण्याबद्दल ते झटत असत; तरी त्यांच्या बऱ्याच द्रव्याचा व्यय अपात्रींच झाला. स्वावलंबनावर त्यांची फार भक्ति असे, तरी कोणास विन्मुख जाऊं देणें त्यांच्या जिवावर येई. एकदां एका इंग्रजी जाणणाऱ्या बंगाली बाबूस चार आणे देऊन "तुमच्यासारख्या तरुण आणि सशक्त लोकांनीं याचना करणें अयोग्य आहे; त्यापेक्षां शिपायाची चाकरी किंवा तीही न मिळाली तर मजुरी करणें हजार वाट्यांनीं बरें." असें त्यांनीं म्हटलें. याप्रमाणें आमच्या चरित्रनायकावर आलेल्या लेखी आणि तोंडी दोषाचा उलगडा झाला. आतां मुख्य कथानकाकडे वळतों.

सन १८७७ सालीं महाराणीसरकारांनीं बादशाहीण ही पदवी धारण केली, त्याप्रीत्यर्थ झालेल्या दिल्ली दरबारास विनायकराव गेले होते. तेथें त्यांस "रावबहादुर" हा किताब आणि एक चांदीचें पदक सार्वभौम सरकाराकडून

मिळालें. तें पदक दरबारच्या प्रसंगीं अंगरख्याबाहेर छातीवर ते कधीं कधीं लावीत असत; पण त्याचें महत्त्व त्यांस फारसें वाटत नसे. किताबाची वगैरे थोरवी त्यांच्यापाशीं नव्हती. त्यांनीं हा किताब आपल्या लेखांत छापण्याची लालसा दाखविली नाहीं. त्यांचे नाटकाची द्वितीयावृत्ति छापली त्यावेळीं त्यांस असलेलें महत्पदही त्यांनीं आपल्या नांवाखालीं दाखल केलें नाहीं ! यावरून त्यांच्या साधेपणाची कल्पना होते. त्याचप्रमाणें "राव" हें पद त्यांनीं आपल्या नांवापुढें लाविलें नाहीं.

विनायकरावांच्या कित्येक निरिच्छ, निरपेक्ष, संपन्न अशा स्वकीयांस देखील त्यांस हें महत्पद प्राप्त झाल्यामुळें ते संसर्गार्ह आहेत असें वाटून त्यांनीं या वेळेपासून त्यांच्याशीं पत्रव्यवहार ठेवण्यास सुरवात केली. त्यापूर्वीं स्वकीयपणाचा संबंध त्यांस महत्त्वाचा व आदरार्ह वाटत नाहीं. वैभवप्राप्ती-नंतरच त्यांच्या प्रेमास असें भरतें आलें ! ! शेंपन्नास रुपयांची प्राप्ति असणाऱ्या आप्तापेक्षां हजार दोन हजार प्राप्तीच्या व्यक्तीचा स्वकीयपणा याप्रमाणें जगास अधिक इष्ट व आदरार्ह वाटतो हा लक्ष्मीचा अतुल प्रभाव आहे ! विनायक-रावांनीं या वर्गांतल्या स्वकीयांच्या पत्रांस उत्तरें धाडण्याची अर्थात् तसदी घेतली नाहीं, याबद्दल सुज्ञ जन त्यांस दोष देणार नाहींत. परंतु त्यांच्या कांहीं आप्तांस त्यामुळें फार वाईट वाटून त्यांच्यांत असंतोष उत्पन्न झाला हें सांगणें जरूर आहे. कित्येकांस त्यांच्याठायीं उन्मत्तपणाचा देखील भास झाला आणि त्याप्रमाणें त्यांनीं बोलूनही दाखविलें.

बडोद्यास त्यांचा उत्कर्ष त्यांच्या अपेक्षेहून अधिक झाला असे त्यांनीं स्वतः देखील उद्गार काढले होते. ते इंग्रजींत म्हणाले "I wonder at my fortune." त्यांचें राहण्याचें स्थळ विश्रामबाग अत्यंत मनोहर होतें. सभोंवतीं रम्य बाग, त्यांत एक सुंदर जलमंदिर, बंगल्याच्या चोहों बाजूंस पोलिसचे खडे पहारे, बसावयास उत्तम दोन घोड्यांची गाडी, बरोबर चार पांच स्वार, सेवेंत चार हुजरे, दिवाणांची बहाल मर्जी, इतर कामगारांत मोठें वजन, हाताखालच्यांवर दरारा इत्यादि सर्व प्रकार त्यांस अनुकूल होते. सरकारी कामास त्यांनीं तन व मन हीं सर्वथैव अर्पण केलीं होतीं. जेवणाकरितां मात्र ते घटकाभर घरांत येत असत. अशा स्थितींत त्यांच्या हातून काम चांगलें तडीस लागलें यांत नवल नाहीं. कांहीं

दिवस तर त्यांनीं त्याकरितां वर्तमानपत्रें वाचणें देखील टाकलें होतें. माधवरावांनीं प्रत्येक वार्षिक रिपोर्टांत त्यांची फार प्रशंसा केली आहे. त्यांच्या कामाचा तपशील विस्तारभयास्तव देतां येत नाहीं, आणि त्यापासून कांहीं विशेष लाभही नाहीं. त्यांच्या कामांत विशेष सांगण्यासारखें असें कांहीं नाहीं. तीं कामें रीतीप्रमाणें शिरस्त्याचीं होतीं व कोणत्याही सुशिक्षित आणि निःस्पृह कामगारानें तीं तशींच केलीं असतीं. सर्व विषयांचें आणि शाखांचें परभाषेंत शिक्षण मिळाल्यामुळें मुलांच्या मानसिक शक्तीचा आणि त्याबरोबरच शरीराचा ऱ्हास होतो; आणि आमचे नवीन विद्वान् अकालीं मृत्युमुखीं पडतात ही गोष्ट मनांत आणून वरिष्ठ प्रतीच्या कांहीं शाखांचें शिक्षण देशीभाषांत देण्याकरितां बडोद्यांत प्रथम जें "व्हर्न्याक्युलर कॉलेज" स्थापन झालें, त्यांत मुख्य अंग विनायकरावांचेंच होतें. कांहीं शाखांचें वरिष्ठ प्रतीचें शिक्षण त्यांत मिळत असे. त्यांतले बरेच शिक्षक पदवीधर होते. हा शिक्षणक्रम पांच वर्षे अव्याहत चालला. तेथून पसार झालेल्या विद्यार्थ्यांस त्यांच्या योग्य खात्यांत चाकऱ्या मिळाल्या व त्यांची पात्रता जाहीर झाली. सर्वांस हा प्रकार चांगला आणि सोईस्कर वाटला; परंतु पुढें कांहीं अगम्य कारणानें हें विद्यालय बंद करण्याचें माधवरावांचे मनांत आलें. त्यास पुष्कळ मंत्र्यांचें अनुमोदन मिळून त्यांच्याकडे बहुमत झालें आणि तें बंद पडलें. विनायकरावांचें मत या प्रकरणीं दिवाणांस प्रतिकूळ होतें व तें शेवटपर्यंत तसेंच राहिलें. त्यांनीं विरुद्ध पक्षांत आपलें मत दिलें. सर डॉ० भालचंद्र भाटवडेकर यांचें मतही विनायकरावांच्याच बाजूस पडलें; परंतु या पक्षाकडे बहुमत वळलें नाहीं, यामुळें त्यांचा इष्ट हेतु व्यर्थ झाला खरा; पण त्यापासून त्यांचें व्यक्तिस्वातंत्र्य लोकांत प्रगट झालें. यावरून त्यांचा मताभिमान कळण्यासारखा आहे. इतर कांहीं बाबतींतही माधवरावांचा आणि त्यांचा मतभेद होत असे; पण तो प्रगट करण्यास ते कमी करीत नसत. स्वार्थापेक्षां सत्याभिमानाची त्यांस अधिक आवड होती. आपल्या मनोदेवतेला दाबून टाकणें त्यांस कधीं मान्य झालें नाहीं. जो सत्याचा मार्ग दिसेल त्यानें जाण्यास ते भीत नसत, आणि आपल्या मनास जो न्याय वाटेल त्याच्या रक्षणार्थ आपलें वजन, कर्तृत्वशक्ति, आणि विवरणशक्ति हीं ते खर्च करीत असत. त्यांनीं जीं जीं कामें केलीं त्यांतही हाच प्रकार घडला. सुदैवानें त्यांचे मालक व्यक्तिस्वातंत्र्याचे चाहते होते म्हणून त्यांच्या चाकरीस फाटा

बसण्याची वेळ आली नाहीं; पण तिचा शेवट मात्र बहुतांशीं असाच झाला. हें पुढें कळेल.

सन १८७१ च्या शेवटीं गायकवाड सरकारांस राज्याधिकार मिळाला. तेव्हां विनायकरावांस दरबारांत एक सोन्याचें घड्याळ नजर मिळालें. पुढें लवकरच माधवरावांनीं बडोदें सोडलें. राजपुरुष लहान असतां मुखत्यारीनें काम करणारा दिवाण त्याच राजाच्या हाताखालीं काम करणें बहुतेक पसंत करीत नाहीं. पहिलें स्वातंत्र्य आणि नंतरचें पारतंत्र्य यांत किती तरी अंतर! त्यांची पूर्वी पहिली पायरी असते, आणि नंतर ती लागलीच दुसरी होऊन जाते. पहिल्या स्थितींत राजावरच त्यांची देखरेख असते आणि पुढें त्याच्याच आज्ञेंत त्यांना रहावें लागतें. तेव्हां त्यांना तें कसें बरें आवडेल? इकडे राजालाही असा डोईजड दिवाण आवडत नाहीं. नव्या दिवाणाप्रमाणें त्याच्यावर त्याचा अंमल आणि वजनही रहात नाहीं. एवंच उभयपक्ष एकमेकांस प्रिय होऊं शकत नाहींत व या नियमास माधवराव अपवाद झाले नाहींत. सन १८८२ सालीं त्यांनीं आपलें पद सोडलें.

यानंतर विनायकरावांचा आणि महाराज सयाजीराव गायकवाड यांचा संबंध जडला. ज्या खात्यावर त्यांची देखरेख होती त्यांतलें महत्त्वाचें काम महाराजांकडे सुनावणीकरितां ते नेत असत. महाराजही त्यांच्या सल्ल्यानेंच बहुतेक बाबतींत हुकूम देत असत. त्यांची विद्वत्ता व नितिमत्ता याबद्दल महाराजांचा चांगला ग्रह झाला. याबद्दल एकदां संध्याकाळीं घरीं आपल्या आत्याबाईस ते म्हणाले "आज आमचे मालकांनीं मला विचारलें 'तुम्हांस याहून मोठी जागा दुसरीकडे मिळाली तर तुम्ही जाल किंवा नाहीं?' मीं उत्तर दिलें कीं ही चाकरी सोडली तर मी थेट आपल्या मूळघरीं जाईन, आणि हरी हरी म्हणत बसेन. दुसरी चाकरी करण्याचें माझे मनांत नाहीं. तेव्हां महाराज बोलले 'आम्ही कसचे तुम्हांला सोडतों'!" यावरून त्यांच्याविषयीं महाराजांचा आदरभाव व्यक्त होतो.

सन १८८२ सालीं महाराजांबरोबर ते कलकत्त्यास गेले होते. परत येतांना काशीस उतरून तेथें कांहीं सांप्रदायिक धर्मविधि त्यांनीं केले. रस्त्यांत ग्वाल्हेर येथें उतरल्यावर त्यांनीं शिंदे सरकाराची भेट घेतली. महाराज शिंदे त्यांच्या भेटीबद्दल फार खुष होऊन त्यांस येथील दिवाणीची चाकरी दिली तर ते

पत्करतील काय असें त्यांस महाराजांनीं विचारलें होतें; पण त्यास विनायकरावांनीं रुकार दिला नाहीं. यावरून त्यांच्या राजनिष्ठेची प्रशंसा त्यांच्या एका आश्रितानें मजपाशीं केली; पण मला तींत फारसा अर्थ वाटला नाहीं. मुलाखतीच्या वेळीं झालेल्या क्षणिक स्फूर्तीनें वरील प्रश्न महाराजांनीं केला, त्यावेळीं त्यांनीं विनायकरावांची कर्तृत्वशक्ति आणि गुण सर्व पूर्णपणें जाणून त्यांस खरोखर आपले पदरीं ठेवावें असा त्यांचा इरादा झालेला असावा ही गोष्ट संभवनीय नाहीं. वेळेस सुचला तो प्रश्न त्यांनीं केला आणि त्यानंतर याबद्दल त्यांस कांहींच वाटलें नसेल! शिंदेशाहींत विनायकरावांचें तेज पडण्यासारखें नव्हतें. विनायकरावांची राजनिष्ठा जुन्या पद्धतीची नव्हती. बढती मिळतांच त्यांनीं इंदूरची चाकरी तत्काळ सोडली आणि पुढें स्वाभिमानापायीं बडोद्याची फार मोठ्या प्राप्तीची जागा सोडण्यास कसर केली नाहीं. याच मानधनाच्या आशेनें त्यांनीं शेवटीं पुन्हा इंदूरची दिवाणगिरी कबूल केली. त्यांची राजभक्ति फार निर्मळ किंवा शुद्ध अशी जुन्या मासल्याची मुळींच नव्हती. राजपुरुषांच्या गुणांबद्दल त्यांस आदर असला तरी त्यांचे दोष त्यांस कळत नव्हते असें नाहीं. आणि त्याबद्दल त्यांच्या ठायीं अनादर किंवा तिरस्कार वसत नव्हता, ही गोष्ट सर्वथैव सत्य नाहीं. मुख्यतः आपल्या प्राप्तीकरितां आणि बऱ्याच अंशीं आपल्या हातून लोकहित घडत आहे या समजुतीनें ते चाकरी करीत होते व ही गोष्ट त्यांनीं एकदां स्पष्ट बोलूनही दाखविली. ते बोलले "पगार फारच मोठा मिळतो म्हणून तो सोडवत नाहीं; पण आतां ही कामाची दगदग मला होत नाहीं." आपल्या राजनिष्ठेची रिकामी फुशारकी त्यांनीं कधींही मारली नाहीं. उलट राजसेवेचा तिटकारा मात्र अनेकदां त्यांनीं व्यक्त केला होता असें मीं पाहिलें आहे. खाविंदचरणीं मिलिंदायमान होऊन राजा करील तो न्याय, बोलेल तें सत्य, जाईल ती पूर्व, अशा प्रकारची राजभक्ति त्यांस शिवली नव्हती, असें त्यांच्या आयुष्यक्रमावरून सहज कळेल.

सन १८८३ च्या प्रारंभीं त्यांच्या डाव्या हातास मधुमेहाचा व्रण पडून त्यांस फार मोठें दुखणें झालें. विसाव्या वर्षापासून त्यांस मधुमेहाचा विकार जडला होता; परंतु तें उमेदीचें वय, त्यांत सुस्थिति आणि व्यायाम, यांच्या योगानें तो ह्या वेळपर्यंत दबला होता. पण गेल्या सात वर्षांत त्यांनीं

शारीरिक व्यायामाचें नांव सोडलें. त्यांत मानसिक श्रम आणि चिंता हीं फार वाढलीं आणि शरीराच्या ऱ्हासास सुरुवात झाली. बहुतेक नवीन तरुण विद्वानांची अशीच दशा असते, आणि अकालीं मृत्यु हें त्याचें फल होतें. शरीरांत सांचलेलें मधुमेहाचें विष हाताच्या व्रणाच्या द्वारें बाहेर पडूं लागलें. " काट्याचा नायटा " या म्हणीसारखाच हा प्रकार झाला. कधीं नव्यानवसानें ते " क्रिकेट क्लबांत " गेले आणि बॅट हातांत धरली. त्यासरसें कांहीं कुसळ हातास लागल्याप्रमाणें त्यांस वाटलें. त्याच ठिकाणीं पुढें दोन दिवसांनीं फोड आला. त्यास चिरा दिला, आणि दुखणें विकोपास गेलें. तें इतकें कीं, त्यांतून ते वांचतात कीं नाहीं याचा कांहीं दिवस भरंवसा नव्हता. पुरे सहा महिने या आजारानें ते बिछान्यास खिळले होते, आणि त्यांत त्यांनीं अत्यंत क्लेश भोगले. अहोरात्र त्यांचा डोळ्याशीं डोळा लागत नसे. या वेळीं त्यांचा स्वभाव फारच बदललेला दिसला. त्यांच्या मनोविकारांवर आतां विचाराचा दाब शरीरक्लेशानें फारच कमी होऊन मानसिक दुर्बलता, उच्छृंखळपणा इत्यादि प्रकार जे यापूर्वी कधीं प्रगट झाले नव्हते ते आतां प्रगट होऊं लागले. या वेळीं ते नोकरांचाकरांस क्वचित् अपशब्दही बोलत असत. यापूर्वी त्यांच्या तोंडून अपशब्द असा कधींही ऐकला नव्हता. पण त्यांचें अंतःकरण इतकें कोमल होतें व विवेकशक्ति इतकी प्रबळ होती कीं, त्याबद्दल त्यांस पश्चात्ताप वाटून त्यांचे उद्गार बाहेर पडत. त्याचप्रमाणें त्यांचा विनोदी स्वभावही या वेळीं निदर्शनास येई. यापूर्वी त्यांचा विनोदी व गमती स्वभाव नैसर्गिक गांभीर्याच्या दाबानें दबलेला दिसे. आतां तो बराच बाहेर पडे. या वेळीं रियासतीचे बहुतेक बडे कामगार त्यांच्या समाचारास येत असत. चार नामांकित डॉक्टर त्यांस औषधोपचार करीत होते आणि त्याबद्दल एका पैचीही अपेक्षा त्यांनीं केली नव्हती. या क्लेशाच्या भरांत निघालेले त्यांचे कांहीं उद्गार त्यांच्या स्वभावाचें दर्शक म्हणून पुढें देतों. " या क्लेशांपेक्षां मृत्यु अनंतपटीनें चांगला. मी मरणाला भीत नाहीं. ती महानिद्रा आहे असें मी मानतों. मी दिवाण होण्यापेक्षां एखादा शिपाई झालों असतों तर फार बरें होतें. मग मी पांच चार भाकरी खाऊन व पाणी पिऊन स्वस्थ राहिलों असतों. मला असले दुःसह क्लेश देवानें दिले नसते. पण मग इतके डॉक्टर माझ्या उपचारास कसे येते ? " एकदां हाताच्या

मलमपट्टीच्या प्रयोगाबद्दल ते म्हणाले, " हें सप्तांकी नाटक आहे. पण तें दुःखपरिणामी आहे." एकदां हातास नवा चिरा देण्याचा विचार निघाला तेव्हां ते डॉक्टरास म्हणाले, " डॉक्टर, तुम्ही शस्त्राचें नांव काढतांच माझा प्राण जातो, इतका मी बहाद्दर गडी आहें! Doctor, I cannot afford to look at your beard. It tells me that you are plotting something!" हे उद्गार त्यांस फसवून चिरा देण्याचा विचार झाला होता त्या वेळचे आहेत. एकदां अत्यंत निराश होऊन कोणताही औषधोपचार करण्याचें त्यांनीं नाकारलें होतें त्यापासून त्यांस निवृत्त करण्यास बरेच प्रयास पडले.

वरील उद्गारांवरून एक मोठी गोष्ट कळण्यासारखी आहे ती ही कीं, वस्तुतः पाहिलें तर अत्यंत क्लेशभरांत व शोकावेगांत मनाच्या सर्व शक्ति पूर्णपणें निद्रिस्त नसतात. यास दुसरें उदाहरण सर थामस मूर यांचें इतिहासांत प्रसिद्धच आहे. वधस्तंभावर मान ठेवतांना आपली दाढी एकीकडे करतेवेळीं तो म्हणाला, " मोठी कींव येण्यासारखी गोष्ट आहे कीं या माझ्या दाढीनें राजद्रोह केला नाहीं, नाहीं तर तिचेंही माझ्या मानेसारखें कांडात निघालें असतें!" अशा घोर प्रसंगीं त्याचे हे उद्गार वरील विधानाचे दर्शक आहेत.

एके दिवशीं रात्रीं विनायकरावांच्या अंगांत बराच ज्वर चढून ते निद्रावश झाल्यासारखे बिछान्यावर पडले होते. त्या वेळीं ते चांगलेसे शुद्धींत नव्हते असें वाटतें. त्यांची एक बहीण त्यांच्या उशाशीं बसली होती. अशा स्थितींत एकाएकीं डोळे उघडून ते तिला म्हणाले, " तुम्हीं भिऊं नका. मी अशा दुबळया व अशक्त शरीरानें देखील ७५ वर्षें जगेन. माझ्या जिवास धक्का पोंचणार नाहीं. मला पाऊणशें वर्षें आयुष्य आहे, असें एका जोशानें सांगितलें आहे. तोपर्यंत मला कांहीं भीति नाहीं." त्यांस एका जोशानें हें भविष्य सांगितलें होतें हें खरें आहे. पण फलज्योतिषावर त्यांचा भरंवसा मुळींच नव्हता, त्यामुळें त्यांस ही गोष्ट मनांतून इष्ट वाटली तरी ती केवळ अशक्य होय असें वाटून तिच्यावर त्यांचा विश्वास बसला नव्हता. कारण त्यांस आपल्या जीविताचा भरंवसा मुळींच केव्हांही वाटला नाहीं. " मी ४४ वर्षें जगेन अशी मला आशा नव्हती, असें ते कित्येकदां

दुखण्यांत देखील बोलले होते. पण आतां बेशुद्धीमुळें त्यांच्यावर विचारशक्तीचा मुळींच दाब राहिला नव्हता. त्यामुळें त्यांस इष्ट वाटलेलें, पण पूर्ण असत्य असें भासणारें वरील भविष्य न कळत त्यांच्या मुखावाटे बाहेर आलें. कितीही असंभवनीय पण अनुकूल गोष्टीवर याप्रमाणें भरंवसा ठेवणें मनास बरें वाटतें. जॉनसननें म्हटलें आहे, " अशी कोणतीही असंभवनीय दिसणारी पण अनुकूळ व इष्ट गोष्ट या जगांत नाहीं, कीं जीवर विश्वास ठेवण्यास मन तयार नसतें. आकाशांत प्रकाशमान होणाऱ्या दिव्य तारागणांच्या वर्गांत आपण समाविष्ट आहों असें मानण्यापर्यंत देखील मनाची मजल वेळेनुसार पोहोंचते ! "

याप्रसंगीं राजकुलीन वयोवृद्ध स्त्रिया त्यांचे समाचारास येत असत. परस्परांचे भाषणप्रकार औपचारिक असत. विनायकरावांच्या भाषणांत विशेष नम्रभाव, दरबारी आर्जव, आभारांची लाखोली, इत्यादि राजमंडळांतले श्ववृत्तीचे प्रकार मुळींच येत नसत. त्यांचा एवढा उत्कर्ष राजसेवेंत झाला तरी त्या वर्गाचे दुर्गुण त्यांस मुळींच लागले नाहींत ही गोष्ट या ठिकाणीं सांगणें इष्ट आहे.

याच सुमारास महाराजांची ६ लक्ष रुपयांची मंजुरी घेऊन त्यांनीं बडोद्यास एक कापडाची गिरणी स्थापन केली आणि ३० नंबरचें बारीक सुताचें कापड निघेल अशीं यंत्रें मागविलीं. तीं त्यांच्या देखरेखीखालीं " आलकाक आणि आशडौन " या मंडळीच्या मार्फत तयार झालीं. तिचें काम चालत असतांना ते तेथें पाहण्यास जात असत. ती प्रथम सुरू होण्याचे प्रसंगीं त्या समारंभास उचित असा त्यांनीं एक इंग्रजी लेख लिहिला होता.

या वेळीं त्यांनीं " साखरेची गिरणी " आणि " शेतकऱ्यांच्या पेढ्या " या दोन विषयांवर इंग्रजी लेख लिहिले होते. ते घरींच लिहिले होते. या वेळीं लिहितांना त्यांचा हात कांपे म्हणून तोंडानें मजकूर सांगून ते दुसऱ्याकडून लिहवीत असत. त्यांचीं इंग्रजी आणि मोडी अक्षरें वाईट होतीं; पण दुसऱ्यांचें वाईट अक्षर त्यांस खपत नसे. व्यापारी दृष्टीनें हे दोन्ही लेख फार महत्त्वाचे होते. त्यांत विषयाची माहिती विस्तृत, मांडणी सुरेख, भाषा सुबोध, संगतवार आणि व्यवस्थित, उपक्रम आणि उपसंहार सप्रमाण आणि समर्पक असा होता. पुढें नवसरीस साखरेची गिरणी निघाली तें यांपैकीं एका लेखाचें फळ होय.

विनायकरावांस प्रथमपासून आपल्या देशाच्या सांपत्तिक स्थितीबद्दल विचार करण्याचा नाद होता. इंदुरास असतां अमेरिकेंतील कापूस या देशांत पिकेल किंवा नाहीं याचा प्रयोग त्यांनीं एका देशांत करून पाहिला; पण त्यांत त्यांस यश न येतां पैशाचें बरेंच नुकसान लागलें, म्हणून त्यांनीं त्या कामांत अधिक मन घातलें नाहीं.

लोकांत शास्त्रीय ज्ञानाचा प्रसार व्हावा अशी त्यांस फार इच्छा होती. प्रोफेसर बाळाजी प्रभाकर मोडक यांच्यासारखे आमच्या नवीन लेखनकुशल पदवीधरांनीं त्या दिशेनें ग्रंथ लिहावे म्हणून एकदां त्यांनीं क्षीरसागर नामक एका नवीन विद्वानाशीं वादविवाद केला; पण त्यापासून इष्ट कार्य झालें नाहीं. क्षीरसागरांनीं त्यांच्याशीं वितंडवाद करून त्यांचा उपमर्द मात्र केला. याप्रसंगीं या नवीन विद्वानांचा उच्छृंखलपणा, उद्दामवृत्ति आणि या वयोवृद्ध, पोक्त, राजकीय पुरुषाची क्षमाशीलता, गांभीर्य आणि वादविवादाचा मुद्देशीरपणा हीं प्रगट झालीं. विनायकरावांची वादपद्धति पोक्त, मार्मिक आणि व्यापक असे. त्यांच्या भाषणांत अस्खलितपणा कमी असे. ते भाषण सावकाश करीत व मध्यें मध्यें थांबत. त्यामुळें कांहीं घोटाळा झाल्यासारखाही भास होई, व म्हणून सामान्य श्रोत्यांस त्यांचें भाषण चित्ताकर्षक न वाटतां थोडेंसें कंटाळवाणें वाटे. मर्मज्ञांस त्यांचें विचारगांभीर्य आणि भरीवपणा हीं तेव्हांच दिसून येत.

बडोद्यांत पाण्याचें मोठें दुर्भिक्ष होतें. पूर्वीं शहरसफाईही फारच कमी होती. राजविलास, चैन, ख्यालीखुशाली, नाचरंग, मल्लविद्या, कुस्त्या अशा क्षुद्र कामांकडे राज्याच्या वसुलाचा मोठा भाग खर्च होई, त्यामुळें अशा लोकोपयोगी कामांकडे राजाचें लक्षच जात नसे. सदोदित विलासांत दंग असल्यामुळें "घी शक्कर क्यौं खाते नही ? लोक भूके क्यौं मरते हैं ?" ही राजश्रीची उक्ति सर्वप्रसिद्धच आहे. पूर्वीं बडोदें शहरांतला गलिच्छपणा इतका होता कीं, इंग्रजांच्या एजंटास गांवांत दरबारास येणें जिवावर येई ! विनायकरावांनीं शहरसफाई पुष्कळ सुधारली. शहरांत पाणी आणण्याची मूळ कल्पना विनाकरावांस सुचून त्यांनीं रा. रा. जगन्नाथजी इंजनेर यांच्या मदतीनें ती शेवटास नेऊन शहरास मोठा लाभ करून दिला. मात्र त्यांनीं बडोदें सोडल्यावर लोकांस त्याचें फळ मिळालें.

विसनगर आणि पट्टण हे दोन जिल्हे गायकवाडींत आहेत. या दोहोंमध्यें रेलवेचा फाटा होऊन गाडी सुरू झाली तर व्यापारास फार फायदा होईल आणि लोकांची मोठी सोय होईल असें जाणून त्यांनीं ही सूचना दरबारमार्फत सार्वभौमचे प्रतिनिधि यांजकडे धाडली. त्याप्रमाणें विसनगर आणि मेसाणा यांमध्यें अग्निरथ चालू झाला, आणि पट्टणास तो फाटा जाऊन मिळण्याची आशा आहे.

सन १८८४ सालीं बडोद्यास ब्राह्मणांच्या हक्कासंबंधानें वाद उपस्थित होऊन सारस्वत ब्राह्मण यांचा समावेश ब्राह्मणांमध्यें होऊं शकतो किंवा नाहीं हा प्रश्न निघाला. त्यासंबंधाचे पूर्वीचे सर्व दाखले पाहून या प्रकरणाचा जो निकाल विनायकरावांनीं मराठींत लिहिला आहे तोही मोठा समर्पक आणि निःपक्षपाताचा आहे. हा फैसला शेणव्यांस यथान्याय आणि अनुकूल असून सरस्वतीमंडळ या नांवाच्या पुस्तकांत तो छापला आहे. तो जिज्ञासूंनीं फार वाचण्यासारखा आहे. विनायकरावांस मराठी लिहिण्याची मोठी हौस असे. त्यांचे अनेक महत्त्वाचे लेख आणि फैसले मराठींत लिहिलेले आहेत. त्यांचें स्वभाषेवरचें प्रेम अत्यंत प्रशंसनीय आणि नवीन इंग्रजी विद्वानांस अनुकरणीय आहे.

आपल्या देशांत इंग्रजी चिरुटांचा खप फार आहे. यास्तव हा माल या देशांत उत्पन्न होईल किंवा कसें याचा प्रयोग करून पाहण्यासाठीं त्यांनीं तिकडील तंबाखूची लागवड बडोद्यास करून चिरूट तयार करणारे दोन कुशल लोक मद्रासेहून मागवून हा प्रयोग करून पाहिला. चिरूट थेट इंग्रजी नमुन्याप्रमाणें झाला; पण खर्चाच्या मानानें हा व्यापार नफ्याचा होणार नाहीं असें कळून आल्यावरून त्यांनीं हा उद्योग सोडून दिला. सन १८८४ च्या आक्टोबर महिन्यांत विनायकरावांनीं दोन महिन्यांची रजा घेऊन ते विश्रांतीकरितां पुण्यास गेले.

सर माधवरावांनीं बडोदें सोडल्यावर म्हैसूर संस्थानचे सुप्रसिद्ध दिवाण रंगाचार्लू हे एकदां बडोद्यास आले होते. त्या वेळीं खा. ब. काजी शहाबुद्दीन हे दिवाणाचें काम करीत होते. पाहुण्या दिवाणांच्या सन्मानार्थ त्यांस पानसुपारी देण्याचा समारंभ झाला, तो काठेवाड दिवाणजींच्या विस्तीर्ण दिवाणखान्यांत झाला. या प्रसंगीं बडोद्यांत जे बडे कामगार हजर होते, त्यांपैकीं बहुतेक आले

असून त्यांत बरेच पदवीधरही होते. ही कचेरी सुमारें ४५ मिनिटेंपर्यंत चालली व त्यांत अनेक महत्त्वाच्या विषयांवर भाषणें झालीं. त्यांत मुख्यतः संस्थानची राज्यव्यवस्था आणि इंग्रजी राज्यपद्धति हे प्रमुख होते. त्या सर्वांवर रंगाचार्लू यांचे विचार फार पोक्त, मार्मिक आणि व्यापक असे असून ते इंग्रजींत अस्खलितपणें प्रदर्शित करण्याची त्यांची हातोटी अत्यंत सुश्राव्य आणि चित्ताकर्षक होती. ती पाहून सर्व सभा आनंदित आणि आश्चर्यभरित झालेली दिसली. रंगाचार्लू हे शरीरानें चांगले धिप्पाड आणि सुदृढ होते. साहेब लोकांत धकण्यासारखा त्यांच्या शरीराचा बांधा होता. त्यांचा रंग मात्र सांवळा होता. मुद्रा फार गंभीर व उल्हासी दिसे. त्यांची वाणी अस्खलित, आवाज मोठा पण मधुर आणि वादपद्धति अत्यंत मुद्देशीर आणि चिकित्सक अशी होती. त्यांच्या बरोबरीचा वक्ता त्या सभेंत एकही दिसला नाहीं. भाषणाचा पुढाकार काजीसाहेबांनीं घेतला होता. विनायकरावही त्यांस मधून मधून विसावा देत होते. बाकी बहुतेक पदवीधर मंडळी श्रोत्यांचेच स्थानीं होती. रंगाचार्लू यांच्या वाक्प्रवाहापुढें सगळे फिक्के पडल्याचा भास झाला. बुद्धीचें तेज आणि दीर्घोद्योग यांचा प्रभाव कधींही लपत नाहीं. ह्या मद्रासकर दिवाण साहेबांस उदार शिक्षण मिळालें नव्हतें. त्यांचें सर्व ज्ञान स्वसंपादित होतें. १४ रुपयांवर प्रथम चाकरी धरून अखेर ते दिवाणगिरी-पर्यंत चढले. राजा लहान असतां संस्थानचें काम त्यांनीं मुखत्यारीनें केलें आणि संस्थानची उत्तम व्यवस्था केली. म्हैसूरच्या सांप्रतच्या सुव्यवस्थेचें बरेंच श्रेय या दिवाणांसच सर्व देतात. त्यांस मीं पाहिलें तेव्हां ते फार सशक्त, तरतरीत आणि उमेदींत असावे असें वाटलें आणि त्यांनीं या जगांत ७०।७५ वर्षें तरी सहज जगावें अशी त्यांची स्थिति दिसली; परंतु मानवी आशा व्यर्थ आहे! ईश्वरी नेमानेम वेगळाच असतो! या समारंभानंतर सरासरी एक वर्षाच्या आंत हे महापुरुष आपल्या वयाच्या बावन्नाव्या वर्षीं वारले असें वर्तमानपत्रांत प्रसिद्ध झालें. या सभेंतला वादविवाद लागलीच टिपून ठेवला नाहीं. म्हणून त्याबद्दल अधिक विस्तृत वृत्तांत देतां येत नाहीं, याबद्दल दिलगिरी वाटते.

याप्रमाणें विनायकरावांच्या बडोद्यांतल्या मुख्य मुख्य अशा कामांचा संक्षेपतः निर्देश झाला. याखेरीज त्यांनीं या संस्थानांत जीं इतर कामें केलीं

तीं केवळ शिरस्त्याचीं असून त्यांत विशेष उल्लेख करण्यासारखें मला कांहीं दिसत नाहीं, म्हणून त्यांचा तपशील विस्तारभयास्तव येथें देणें इष्ट दिसत नाहीं. आतां त्यांचा या संस्थानच्या कामाशीं असलेला संबंध तुटला त्याबद्दल वृत्तांत लिहितों.

सर माधवराव यांनीं बडोदें सोडल्यानंतर महाराज विनायकराव यांस दिवाणगिरीची जागा देत होते; परंतु विनायकरावांनीं जागेवर काजी शहाबुद्दीन यांचा हक्क असल्याचें महाराजांस कळविलें. महाराजांचे मनांतून ही जागा विनायकरावजींस देण्याचें फार होतें; परंतु विनायकरावांचा दुराग्रह पाहून निरुपायास्तव त्यांनीं काजीसाहेबांस दिवाणगिरीची जागा दिली.

सन १८८४ सालीं दिवाण काजीसाहेब यांनीं तीन महिन्यांची रजा घेतली. तेव्हां त्यांचे जागीं विनायकरावांची योजना झाली. यापुढें कांहीं वेळां अशाच कारणांनीं त्यांनीं हें दिवाणाचें काम याप्रमाणें केल्या कारणानें ही जागा काजीसाहेबांमागें आपल्यास मिळेल अशी त्यांस मोठी आशा होती. हा वेळ-पर्यंत त्यांचा उत्कर्षच होत गेल्यानें त्यांस आशाभंगाचें दुःख कसें असतें तें ठाऊकच नव्हतें.

दिवाणगिरीचें काम कांहीं काळ करून मग राजसेवेंतून मुक्त व्हावें असा त्यांचा मनोदय होता; पण तो सफळ झाला नाहीं. सगळेंच आपल्या मना-सारखें कसें होईल ? मग त्यावर "ऐहिक–" पणाचा ठसा राहणार नाहींना !! "सुख पाहतां जवापाडें दुःख पर्वता येवढें !" अशा कवींनीं वर्णन केलेल्या जगांत सर्व मनकामना सफल होण्याची आशा व्यर्थ आहे. त्याचप्रमाणें इष्टार्थ अप्राप्त आहे तों बराच मनोरम वाटतो. पण ही निव्वळ कल्पनाच होय. अनुभवास असा प्रकार फारसा येत नाहीं.

या राजसेवेंत विनायकरावांचा आशाभंग झाला याबद्दल कोणासही नवल वाटण्यासारखें नाहीं. तो इतका उशीर होईपावेतों (अगदीं शेवटीं) कसा लांबला याचें मात्र आश्चर्य करण्यासारखें आहे. त्यांस या कामांत अपयश येणें केवळ साहजिक होतें. त्यांत इतकें यश आलें हें मात्र अस्वाभाविक होय ! पण तें केवळ अनुकूळ परिस्थितीचें फळ होय. यद्यपि त्यांनीं सरकारी काम जीव लावून केलें, त्यास तन आणि मन हीं दोन्ही अर्पिलीं, कर्तव्यकर्मांत त्यांनीं डावीउजवीकडे पाहिलें नाहीं, न्यायपथ वाटला तो निर्भयपणें

आणि निःशंकपणें स्वीकारला, तरी या सर्व गोष्टी राजमार्गी चालणारांना पुरेशा नाहींत, त्यांत एकमार्गी माणसांचा निभाव लागत नाहीं. संधानी, धोरणी, चतुर, धूर्त, न्यायान्यायाकडे प्रसंग पाहून वळणारा, वारा येईल तशी पाठ देणारा, लाघवी व आर्जवी असा अष्टपैलू पुरुष या राजकार्यांत टिकतो. यांपैकीं कांहीं गुण विनायकरावांत नव्हते हें निर्विवाद आहे. दरबारीं आडरीतीनें संधानें लावणें, बस्तानें बसविणें, कारस्थानें रचणें, वशिले पोंचविणें, अशा कामांत ते अनभ्यस्त होते आणि त्यांचा त्यांना मनापासून तिटकाराही होता, त्यामुळें यावेळीं त्यांचा डाव हुकला.

सन १८८६ च्या आगस्ट महिन्यांत दिवाण काजीसाहेब यांनीं पेनशन घेतलें. त्या जागेवर आपला हक्क आहे असें विनायकरावांस वाटत होतें. पण या प्रकरणीं महाराजांचा आणि त्यांचा मतभेद होऊन ही जागा लक्ष्मणराव वैद्य यांस मिळाली आणि विनायकरावांची निराशा झाली. या प्रश्नास दोन्ही बाजू आहेत. पण वास्तविक प्रकार कांहीं चांगला प्रगट झाला नाहीं. वैद्य हे संस्थानचे विनायकरावांपूर्वीचे नोकर होते; आणि दिवाण होण्याचे वेळेस ते रेव्हेन्यू कमिशनर होते. काजीसाहेबही पूर्वी याच हुद्यावर असतांना दिवाण झाले होते. हा या पूर्वीचा या नेमणुकीचा दाखला होता. वैद्य यांची काम करण्याची हातोटी, शिस्त, टापटीप व बेतबात हीं मनांत भरण्यासारखीं आणि महाराजांस मान्य होण्यासारखीं होतीं. याशिवाय त्यांचें राजगुरु इलियटसाहेब यांच्याशीं फार सख्य असून राजगुरूचें वजन आपल्या राज-शिष्यावर बरेंच होतें; त्यामुळें वैद्यांचा पक्ष सबळ झाला. वरील गोष्टी विनायक-रावांस इतक्या प्रमाणांनीं अनुकूळ नव्हत्या. त्यांचें काम धिमेपणानें सावकाश चाले आणि पुढें पुढें तर शरीराच्या अस्वस्थपणामुळें तें लांबणीवर पडण्याचाही प्रसंग येई. इलियटसाहेबांशीं त्यांचें वांकडें नव्हतें; पण फारसें सख्यही नव्हतें. आतां वैद्य त्यांच्यापेक्षां जुने नोकर असले तरी त्यांची पायरी आणि पगार हीं विनायकरावांच्या खालचीं होतीं. याशिवाय दिवाण काजीसाहेब यांचेपूर्वी महाराज विनायकरावांस दिवाणगिरी देत होते; परंतु या जागेवर सध्यां काजी-साहेबांचा हक्क आहे, तेव्हां यावेळीं महाराजांनीं काजीसाहेबांसच दिवाणगिरी द्यावी असें त्यांनीं निरपेक्ष बुद्धीनें म्हटलें होतें. अर्थात् काजीसाहेबांच्या पश्चात् ही जागा हक्कानें आपल्यास मिळेल अशी विनायकरावांस फार मोठी आशा

होती. याशिवाय काजीसाहेब रजेवर असतां विनायकरावांनीं दिवाणाचें काम यापूर्वी बरेच वेळां केलें होतें. यामुळें पुष्कळ तऱ्हेनें त्यांचें म्हणणें रास्त होतें. दोहों पक्षांतही सत्याचा अंश बराच होता; पण त्याचा निकाल विनायकरावांस प्रतिकूळ झाला, त्यामुळें त्यांनीं आपल्या १६५० रुपयांच्या चाकरीचा तत्काळ राजीनामा दिला.

महाराजांसही हा प्रसंग कठीण वाटला. विनायकरावांचा आशाभंग करणें त्यांच्या जिवावर आलें. त्यांनीं त्यांची समजूत घालण्याचा यत्न करून त्यांस २५०० रुपये दरमहावर आपले सल्लागार म्हणून नेमून त्यांना वैद्यांचे हाताखालीं काम केल्यानें होणाऱ्या मानहानीपासून मुक्त करण्याची आशा दाखविली, असें रावबहादूर निळकंठरावांनीं मला सांगितलें होतें. पण ही शर्त विनायकरावांस कबूल झाली नाहीं. त्यांस हा मोठा अन्याय वाटून त्यांनीं आपला चाकरी न करण्याचा मानस कळविला. हें पाहून महाराजांस वाईट वाटून थोडासा रागही आला. तथापि विनायकरावांबद्दल त्यांची पूज्यबुद्धि आणि आदर हीं शेवटपर्यंत अबाधित होतीं असें त्यांनीं कीर्तने यांस इंदुरास दिवाण असतांना लिहिलेल्या पत्रांवरून स्पष्ट कळतें. पण त्यांचा स्वाभिमान आणि मतस्वातंत्र्य हीं महाराजांस पसंत पडलीं नसावींत, असें वैद्यांचे पश्चात् मणिभाईस त्यांनीं दिवाण नेमिलें आणि विनायकरावांचें नांव घेतलें नाहीं, यावरून दिसतें. या प्रसंगीं विनायकरावांचा राजीनामा महाराजांनीं मान्य केला; पण त्यांस सोडतांना त्यांनीं पावणे बारा वर्षें काम केलें म्हणून बाबाशाई तीनशें रुपये पेनशन दिलें. या प्रसंगाची हकीकत सांगतांना त्यांचे वडील चिरंजीव मला बोलले, "हा सर्व प्रकार होत होता तेव्हां बाबा घरीं फार शांत होते. कधीं कोणावर कातावत नव्हते. त्यांचें वाचनही चालूच असे. काम सोडण्याबद्दल त्यांनीं खेदोद्गार काढिला नाहीं. वैद्यांस दिवाणगिरीचीं वस्त्रें दिलीं त्या दरबारासही ते गेले होते, आणि आपल्या मित्रास बढती मिळाली याचें अभिनंदनही त्यांनीं मित्रभावानें करून वैद्यांचा निरोप घेतला. या प्रसंगीं बाबांच्या मनाची समता लवमात्रही ढळली नाहीं व वैषम्यभाव किंवा वृत्तिक्षोभ हीं प्रगट झालीं नाहींत." पण दुखण्यांत त्यांच्या मनाची अशी समता राहत नसे. कित्येकांना मनाच्या क्लेशाहून शरीरयातना अधिक दुःसह होतात असें दिसतें.

बडोद्याहून जातांना विनायकरावांस पुष्कळ ठिकाणीं पानसुपाऱ्या, मेजवान्या

आणि मानपत्रें वगैरे शिष्टाचाराचे प्रकार झाले. पत्रकारांनींही अशा थोर पुरुषाचा बडोद्यास वियोग झाला म्हणून खेद प्रदर्शित केला. कुत्सित, मत्सरी दुर्जनांनीं त्यांची किती जरी निंदा केली, किंवा "बडोद्याचा आक्रोश." आणि "जें कांहीं सगळे चकाकित दिसे तें सर्व सोनें नसे." या पुस्तकलेखकांनीं कितीही नालस्ती केली, तरी बडोदें संस्थानांतल्या लोकांस विनायकराव प्रिय होते यांत बिलकूल संदेह नाहीं. ते निर्दोष होते असें मी म्हणत नाहीं; पण त्यांच्यांत पुष्कळ गुण अनुकरणीय आणि उदाहरणीय होते यांत संशय नाहीं. एकंदरीत ते आमच्या देशास भूषणभूत होते. केवळ मानहानीकरितां त्यांनीं येवढी मोठी जागा सोडिली होती. अन्याय मार्गास ते कधींच अनुसरले नाहींत. केवळ न्यायरक्षणार्थ त्यांनीं आपली कर्तबगारी आणि वजन हीं खर्चे केलीं. सत्तावंतास अप्रिय सत्य सांगतांना ते भ्याले नाहींत. माधवरावांचा आणि त्यांचा एवढा ऋणानुबंध आणि स्नेह; पण त्यांसही वेळेनुसार आपलें प्रतिकूळ मत देण्यास ते कचरले नाहींत. माधवरावांसही असे निःस्पृह आणि स्पष्टवक्ते मंत्री हवे होते, म्हणून त्यांनीं त्यांच्या गुणांचें चीज केलें. "थांकी राय सो म्हाकी राय." असे "होयबा" करणारे लोक त्यांस आवडते तर तसेही त्यांस मिळते; पण मग त्यांच्या राज्यव्यवस्थेस सांप्रतचें रूप खास आलें नसतें.

सन १८८६ च्या आगस्ट महिन्यांत विनायकरावांनीं बडोद्यास रामराम ठोकून ते पुण्यास येण्यास निघाले. प्रयाणसमयीं बहुतेक मोठे मोठे कामगार, शेट सावकार, जहागीरदार इत्यादि लोक त्यांस पोचविण्यास रेल्वे स्टेशनावर आले होते. त्या वेळचा देखावा अत्यंत हृदयद्रावक झाला. सर्व सद्गदित झाले; कांहींच्या डोळ्यांत पाणीही आलें. गाडींत बसल्यावर विनायकरावांच्या गळ्यांत फुलांचे हार घातले. सर्वत्र उदासीनतेची छाया पडल्यासारखें दिसलें. बडोदें सोडतांना विनायकरावांसही वाईट वाटलें. ज्या ठिकाणीं आपलीं १२ वर्षें गेलीं होतीं, जेथें आपला उदय झाला, व येवढें वैभव व ऐश्वर्य मिळालें, त्या सुखदायक स्थळास सोडतांना कोणास वाईट वाटणार नाहीं? पुन्हां त्यांचे बडोद्यास पाय लागले नाहींत. एकदां तें सुटलें तें सुटलें! !

तेथून विनायकराव पुण्यास राहण्यास्तव आले. येवढा थोर आणि नामांकित पुरुष या ठिकाणीं राहण्यास आला हें पाहून पुणेंकरांस मोठा आनंद वाटला. त्यांची बुद्धि, विद्वत्ता आणि कर्तृत्वशक्ति यांच्या साह्यानें तेथल्या सार्वजनिक

संस्थांचा बराच उत्कर्ष होईल अशी लोकांस आशा वाटूं लागली. 'मराठा' नामक पत्रानें या आशयाचे उद्गारही काढले होते, आणि ती आशा केवळ व्यर्थ होण्यासारखी नव्हती. कारण यावेळीं विनायकरावांचें वय केवळ ४७ वर्षांचें होतें. ना० कृष्णराव नूलकर स. १८७५ सालीं वयाच्या ४५ व्या वर्षी आपली कच्छची दिवाणगिरी सोडून पुण्यास आले व त्यानंतर ते सार्वजनिक कामांत पडले. त्यायोगानें लोकांत, सरकारांत आणि चोहोंकडे त्यांचा उत्तम लौकिक आणि जयजयकार झाला. त्यांच्या हातून पुष्कळ लोकहित झालें. सार्वजनिक सभेचा उत्कर्ष त्यांनीं केला. मुंबई व हिंदुस्थान या उभय सरकारच्या मंत्रिसभेंत त्यांचें उत्तम तेज पडले. त्यांची निःस्पृहता, निःस्वार्थवृत्ति, न्यायप्रियता, स्पष्टवक्तेपणा, मतस्वातंत्र्य, राजकार्यकुशलता वगैरे अनेक असामान्य गुण प्रगट झाले. कांहीं कमिशनांतही गोऱ्या साथीदारांबरोबर काम करून त्यानीं आपली छाप त्यांच्यावर बसविली. राजसेवेंत त्यांचें गुणसर्वस्व इतक्या स्पष्टपणें सर्व लोकांसमोर येण्यास मार्ग नव्हता. विनायकरावांचीही अशीच गोष्ट होणें संभवनीय होतें. लोकोपयोगीं पडण्याचे अनेक मार्ग त्यांस खुले होते; पण दुर्दैवानें तसा प्रकार झाला नाहीं. दुःस्थितीच्या फेऱ्यांत पडलेल्या देशाचे कर्ते पुरुषही हतवीर्य होतात आणि मृत्युमुखीं पडतात. आपटे, वैद्य, आगरकर, केळकर इत्यादि देशहितार्थ वाहिलेलीं नररत्नें किती अकाळीं हरपलीं? तेलंग, ठाकूर, य. मो. केळकर अशा स्वदेशहितैषि, राजकार्यकुशल नरवरांनी तरी या आर्यभूस किती लवकर सोडलें? त्यांच्या मागें त्यांची जागा घेण्यास त्यांच्यासारखे कर्ते पुरुष आतां कोणी आहेत काय? विनायकरावांचीही बहुतांशीं अशीच दशा झाली. पुण्यास येतांच बेंच माजिस्ट्रेटाची जागा पत्करण्याबद्दल त्यांस सरकारानें विचारलें होतें; पण त्यांनीं ती कबूल केली नाहीं. त्यानंतर थोड्याच दिवसांनीं मधुमेहाच्या स्फोटानें त्यांची अत्यवस्था झाली. त्यामुळें ७।८ महिने ते बिछान्यास खिळले होते. त्यांतून ते उठण्याची कोणास आशा नव्हती. यावेळीं सर्वांगावर मधुमेहाचे फोड उठले. शरीरक्लेशास सीमा राहिली नाहीं. त्यापुढें मृत्यूचे क्लेशही तुच्छ होते. आतां त्यांत त्यांचा अधिकारही गेला होता. बडोद्यांत पूर्वी अशाच वेळी पै न घेतां चार प्रसिद्ध डॉक्टर त्यांस उपाय करीत होते. आतां तशी स्थिती नव्हती. आतां दर पावलास फी दिल्याशिवाय पान हलेना. उठल्या बसल्या पैशाशीं गांठ. पूर्वी नोकर, चाकर, स्वार, शिपाई

भाराभर असत. आतां त्यांचें सर्व काम घरच्याच माणसांच्या वांट्यास आलें. रात्रंदिवस कोणास झोंप नाहीं, चैन नाहीं, विसावा नाहीं अशी दशा झाली. याच प्रसंगीं विनायकरावांचे बंधु केशवराव अप्पा कीर्तने बी. ए., एल्‌एल्. बी. बडोद्यास न्यायाधीश होते, आणि त्यांच्यावर विनायकरावांची मोठी भक्ति होती, ते नवज्वरानें वारले. हें ऐकून विनायकराव दुःखानें फारच कळवळून विव्हळ होऊन बोलले, " बडोद्यासारख्या वाईट हवेंत नेऊन मीच तुझ्या मरणास कारण झालों !" वस्तुतः पाहिलें तर हे उद्गार निव्वळ दुःखवेगानें बाहेर पडले होते. त्यांत अर्थ कांहींच नव्हता. अप्पासाहेबांनीं आपखुषीनें बडोद्यास चाकरी पत्करली होती, आणि बडोद्यांत लोक वयातीत होत नाहींत असें नाहीं. तेव्हां बडोद्याच्या हवेनेंच त्यांस मरण आलें हें म्हणणें व्यर्थ आहे. पण दुःखातिशयानें त्यांस असें वाटलें. प्रस्तुतच्या स्थितींत आपलें पहिलें ऐश्वर्य नाहीं याबद्दल त्यांनीं एक चकार शब्दही कधीं काढला नाहीं. असल्या स्थितींत ते शांत होते. वैभव भोगतांनाही त्यांस त्याचें विशेष महत्त्व वाटत नव्हतें. राजीखुषीनें त्यांनीं तें सोडलें होतें. असो. विनायकरावांचा हा अपमृत्यु तर देवानें टाळला; पण बरे होण्यास त्यांस चांगले आठ महिने लागले. पुढें बरे झाल्यावरही त्यांस पहिली धमक राहिली नाहीं. त्यांचें शरीर फारच खालावलें आणि त्यांचें मुख निस्तेज झालें. त्यानंतर निराशेची छाया पसरली. त्यांचा उल्हास अगदीं गेला. उत्साह नाहींसा झाला. यानंतर सुमारें तेरा महिने ते पुण्यास होते. पूर्वी राज्यकार्यांत मग्न असतां विश्रांतिसुखाची लालसा त्यांस वाटे. आतां नव्यानवसानें त्यांस तें लाधलें म्हणून कांहीं काळ त्यांस हलकें वाटलें. राज्यभार डोईवरून उतरला म्हणून त्यांस बरें वाटलें. आतां ते संध्याकाळीं बाहेर फिरावयास जाऊं लागले. घरीं त्यांचा पहिला वाचनक्रम सुरू झाला. लेखनक्रमही त्यांनीं चालू केला. सन १८७२ सालीं इंदुरास असतांना " चाळीस वर्षांमागची पुण्याची स्थिति " ही इंग्रजी कादंबरी लिहिण्यास प्रारंभ करून तिचे चार भाग त्यांनीं लिहिले होते. पुढें ती तशीच पडली होती. तिचे आतां ४० भाग त्यांनीं पुरे केले. यावेळीं आपल्या हातानें त्यांस लिहवत नसे म्हणून तोंडानें सांगून मुलांकडून किंवा इतर विद्यार्थ्यांकडून तिचा मजकूर ते लिहवीत असत. हा ग्रंथ त्यांच्या हातून पुरा होता तर संसारस्थितिदर्शक एक उत्तम आणि बहुमोल कादंबरी बाहेर

पडली असती. पण दुर्दैवानें ती त्यांच्या हातून पुरी झाली नाहीं !! ती अर्धी राहिल्यानें असून नसून सारखीच झाली. तिचें संविधानकही त्यांनीं कागदावर नोंदलें नाहीं. तें त्यांच्या मनांतल्या मनांतच होतें. त्यामुळें तिचा उपसंहार त्यांस कसा करावयाचा होता याचीही अटकळ बांधतां येत नाहीं. ही कादंबरी इंग्रजी भाषेंत लिहिण्यांत त्यांचा काय हेतु असावा याचा बोध होत नाहीं. त्या भाषेंत त्यांचें ज्ञान उत्तम होतें खरें; पण त्यापासून त्या भाषेच्या वाङ्मयाला मोठीशी जोड झाली असती असें नाहीं. कारण त्या भाषेंत कादंबरी ग्रंथ फार परिपक्वदशेस पोहोंचले आहेत. मोठ्या संपन्न कोठारांत आणखी थोडी भर जाऊन पडली तर त्यापासून काय विशेष लाभ होणार ?

राजकीय मार्गांत पडतांना विनायकरावांची समजूत कशी होती याचा उल्लेख पूर्वी केलाच आहे. त्यांत त्यांस इतकें यश तरी केवळ अनुकूल परिस्थितीनेंच मिळालें; परंतु शेवटीं तींत त्यांचा आशाभंग व्हावयाचा तो झालाच !! आतां ही स्थिति बदलण्याचा प्रसंग त्यांस पुनः आला. या वेळींही ते आपलें योग्य स्थान ओळखून त्यासच धरून राहून आपल्या वाङ्मय-प्रदेशांत संचार करण्यामध्यें कांहीं कार्यभाग करते आणि नियमित आहार इत्यादि उपायांनीं शरीराचें जतन करते तर त्यांच्या हातून कांहीं उत्तमोत्तम ग्रंथ तयार होऊन त्यांचा अंतही कदाचित् इतक्या त्वरित न होता. पण त्याची त्यांनीं सर्वथैव हयगय केली आणि तिकडे मुळींच लक्ष दिलें नाहीं. याबद्दल त्यांच्याकडे मोठा दोष येतो आणि त्यांतून ते मुक्त होणें अशक्य होय. यामुळें त्यांनीं आपलें स्वतःचेंच अकल्याण केलें असें नाहीं तर आपल्या देशाचेंही अपरिहार्य नुकसान केलें. येवढ्या स्पृहणीय बुद्धिवैभवाचा अस्थानीं विनियोग करून त्यांनीं त्यास व्यर्थता आणिली आणि साधन असून आपल्या मायभाषेच्या सारस्वताचें दुर्भिक्ष दूर केलें नाहीं. ज्यांस असे असामान्य मानसिक गुण देव देतो, त्यांचा लाभ त्यांनीं देशबांधवांस करून द्यावा या हेतूनेंच देत असतो; म्हणून तसें करून त्यांनीं आपल्या देशाचें ऋण फेडलेंच पाहिजे. तसें न केल्यानें तो देशशत्रु होतो व हें पाप विनायकरावांच्या हातून घडलें असें मोठ्या दिलगिरीनें कबूल करावें लागतें. "Of whom much is given much is

expected" हें डॉक्टर जॉनसनचें तत्त्व त्यांनीं पायाखालीं तुडविलें. आतां त्यांस बडोद्याचे २५० रुपये कलदार आणि इंदूरचे १०० रुपये पेनशन घरीं चालून येत होतें. याशिवाय त्यांच्या मुंढव्याच्या बागेचें, ब्यांकेच्या व्याजाचें व शेताभाताचें मिळून चांगलें खासें मोठें उत्पन्न होतें. इतकें त्यांच्या चरितार्थास पुरून उरत होतें. पण " आशावधि को गतः ? " म्हणतात तशी गत होते.

त्यांस आतां या विश्रांतीचा कंटाळा येऊं लागला. लोककार्यांत पडण्यास त्यांस धैर्य येईना. पुण्यांतल्या लोकांची उद्दामवृत्ति, उच्छृंखळपणा, महाजनांचा उपमर्द व अनादर करण्याची हौस, अनियंत्रितपणा, वगैरे प्रकार पाहून त्यांस त्यांच्या सहवासाचें भय वाटे. तेथें सभेस किंवा व्याख्यानासही जाण्यास ते राजी नसत. " तेथें जाऊन मोठ्यांची अप्रतिष्ठा झालेलीच पहावयाची कीं नाहीं ? " असें ते म्हणत. एकदां महादेवराव कुंटे यांस ते म्हणाले, " आमचा जन्म बहुतेक संस्थानांतच गेला. तुमच्यासारखी व तुमच्याइतकी स्वातंत्र्यप्रीति आमच्यांत राहिली नाहीं. पूर्वपक्ष उत्तरपक्ष करून वाग्युद्ध करण्याचें कौशल्य तुम्हां लोकांत इंग्रजी राज्यांत वाढल्यानें आलें आहे. आम्हांला आपली शांतताच बरी वाटते. भांडावें, झगडावें, तुम्ही खोटे, आम्ही खरे अशा प्रकारांत आम्हांला मजा वाटत नाहीं. लोकपक्षानें काम करण्यास आम्ही आतां पात्र राहिलों नाहीं आणि तें काम आमच्या हातून निभेल असा भरंवसाही पण मला आतां येत नाहीं. " वरील मानसिक कलामुळें पुण्यास राहिल्यावर कोणत्याही लोककार्यांत ते पडले नाहींत इतकेंच नाहीं, तर त्यापासून ते मुद्दाम अलिप्तच राहिले. तिकडे त्यांनीं मनच घातलें नाहीं. संवय हा दुसरा स्वभाव आहे. संवयीमुळें राजकार्याच्या धामधुमीकडे त्यांचें मन जाऊं लागलें ! पहिल्या वर्गाच्या संस्थानाची दिवाणगिरी आपल्यास मिळाली नाहीं ही मोठी मानहानि त्यांच्या मनास खाऊं लागली. हा कलंक धुवून टाकण्याच्या भरीस ते आतां पडले. त्या दिशेकडे त्यांचें मन वळलें.

अशा स्थितींत त्यांचे मित्र कर्नेल ब्यानरमनसाहेब, ग्वाल्हेरचे रेसिडेंट, यांस त्यांनीं एक पत्र लिहिलें कीं, माझ्यांत अद्याप काम करण्याची धमक आणि हौस बरीच आहे. माझ्या गुणांचा शिंदेशाईस उपयोग होईल तर मला

फार आनंद वाटेल. साहेब बहादुरांनीं जबाब लिहिला कीं मीं तुम्हांस मोठ्या आनंदानें या कामीं साह्य दिलें असतें; पण मध्यहिंदुस्थानचे एजंट सर लिपेन ग्रिफिनसाहेब हे परक्याचा शिरकाव या संस्थानांत होऊं देण्यास फार प्रतिकूळ आहेत, यामुळें माझा निरुपाय आहे." याप्रमाणें ही गोळी तर हुकली; पण त्यांचें नशीब (किंवा खऱ्या अर्थानें पाहिलें तर कमूनशीब असें म्हणणेंच परिणामावरून अधिक बरोबर होईल) सबळ होतें. दुसरा असा योग अनायासें आपल्यापायीं त्यांच्या घरीं चालत आला.

सन १८८६ सालीं त्यांचे सुप्रसिद्ध शिष्य युवराज शिवाजीराव होळकर यांस इंदूरची गादी मिळाली. त्यानंतर त्यांनीं आपली गुरुभक्ति जागविण्या-करितां कृतज्ञतेनें विनायकरावांस १०५ रुपये दरमहा पेनशन करून दिलें होतें. याप्रमाणें त्यांस इंदूर आणि बडोदें या दोन ठिकाणचे मिळून एकंदर ३५० रुपये कलदार पेनशन दर महिन्यास मिळत होतें. पुढें इंदूरचे दिवाण रघुनाथराव यांनीं त्रासून आणि बेबनावामुळें आपलें काम सोडलें आणि मद्रासचा मार्ग सुधारला. होळकरमहाराजांस नवीन दिवाणाची गरज पडली. त्यांचे परम पूज्य गुरु यावेळीं घरीं रिकामेच होते. ते राजकार्यांत वापरलेले असून पहिल्या वर्गांतल्या संस्थानची दिवाणगिरी हातून चुकल्यामुळें झालेला मानभंग आणि निराशा यांचा वचपा अन्य ठिकाणीं भरून काढण्याची संधि पहातच होते. ह्या महाराजांशीं त्यांचें गुरूचें नातें होतें, आणि हा वेळपर्यंत शिष्याच्या मनांत गुरूभक्तिही बरीच वसत होती. अशा स्थितींत त्यांनीं विनायकरावांस इंदुरास ताबडतोब निघून येण्याविषयीं तार केली. त्यांत दिवाणगिरी देण्याबद्दल एक अवाक्षर देखील नव्हतें, त्यामुळें विनायकराव प्रथम घोटाळ्यांत पडले. त्यांस या निमंत्रणाचा कांहीं बरोबर अर्थ कळेना. तरी शिष्याचे वचनाचा मान राखण्याकरितां ते लागलेच इंदुरास आले. पुण्यास असतांना या दिवाणगिरीची जोखीम अंगावर घेण्याच्या बाबतींत पोक्त विचार करण्यास त्यांस अवसरच मिळाला नाहीं. तसा प्रसंग येता तर या कामांत पडण्यास वानवा वाटण्याचा संभव होता; पण तसा योगच आला नाहीं. हें महत्पद मिळण्यापूर्वीच ते इंदुरास दाखल झाले. तेथें आल्यावर दिवाणगिरीनें त्यांच्या गळ्यांत माळ घातली. मग तिचा अव्हेर करण्याचें मानसिक धैर्य त्यांस कोठलें होणार ? त्यांत त्यांच्या

राजशिष्यानें प्रत्यक्ष आपल्या हातानें मोठ्या भक्तिभावानें ती माळ त्यांच्या कंठीं अर्पण केली, त्यामुळें त्यांचें मन अधिकच भाळलें. त्यांचें पूर्वीचें शिष्यप्रेम आतां बलवत्तर होऊन त्यास ते वश झाले. अशा मोहक वृत्तीनें दिलेली देणगी कोण स्वीकारणार नाहीं ! अशा स्थितींत तिचा अनादर करणें परम दुर्घट होय. या बिकट प्रश्नाच्या सर्व बाजू मननपूर्वक आणि काळजीपूर्वक ध्यानांत घेण्यास त्यांस मुळींच फावलें नाहीं. डोळ्यांपुढें आलेला मनमोहक भाग मात्र पाहून बाकीचा प्रदेश असाच रमणीय असावा अशी स्वाभाविकपणेंच त्यांस कल्पना झाली आणि ते मोहांत पडले. परंतु त्या वेळची विषम परिस्थिति त्यांस कळली नाहीं. तथापि अशा वेळींही विवेकवाणीनें त्यांस भयाची सूचना दिली; त्यांचें मन अस्वस्थ झालें; पण त्यांच्या ऐहिक वृत्तीनें उचल घेतली. एवढी अमोलिक संधि व्यर्थ दवडावी, एवढें लोकहित करण्याचा प्रसंग फुकट जाऊं द्यावा हें त्यांस अवघड वाटलें. ज्या नारायणानें हा योग घडवून आणला तोच त्यांतून पार करणार नाहीं म्हणून कशावरून ? असा त्यांनीं विचार केला. आपल्या राजशिष्यावर त्यांनीं मोठा भरंवसा ठेवला. पूर्वीचें उभयतांचें प्रेमबंधन त्यांनीं मनांत आणलें. रघुनाथरावांनीं त्यांस एकाएकीं सोडलें अशा स्थितींत त्यांस आपल्यासारखा आस्थेवाईक दिवाण मिळणें दुष्कर आहे; कोणी कर्तृत्ववान् मानधन मंत्री योग्य शर्ती आणि करारमदार करून येतो, तसाच एखादा श्ववृत्ति पदवीधरही आपल्या टोपलीभर पगारावर नजर देऊन येणेंही शक्य होतें; पण आपल्यासारखा कळकळीचा पुरुष त्यांस मिळणार नाहीं, असा त्यांचा समज झाला. आपल्या शिष्याची निराशा करणें त्यांच्या जिवावर आलें. आपल्या सयुक्तिक वचनांचा अव्हेर आपल्या राजशिष्याकडून होणार नाहीं अशी त्यांस आशा होती; पण यांत दोहों पक्षांची खाशी फसवणूक झाली. 'भरंवशाच्या म्हशीला टोणगा' म्हणतात तशीच गत झाली ! राज्यमदानें पुरुषांत होणारा बदल विनायकरावांस नीट कळला नाहीं. आपलें न्याय्य आणि नैतिक तेज कोणत्या स्थळीं पडेल ह्याचाही नीट उमज त्यांस पडला नाहीं. तसेंच आपल्या गुरूचें मतस्वातंत्र्य, स्वाभिमान वगैरे गुण आपल्या कितपत कामीं येतील, आपल्या इष्टकार्यसिध्यर्थ त्यांचें कितपत साह्य मिळेल, त्यांचें आनुकूल्य आपणास हरबाबतींत कितीसें मिळण्यासारखें आहे, याचा प्रकाश राजशिष्याचे अंतःकरणांत यथास्वरूप पडला नाहीं. गुरूचें

शिष्यप्रेम आणि शिष्याची गुरुभक्ति हीं अस्थानीं झालीं आणि त्यांनीं दोघांसही भूल पाडली.

पण या वेळीं विनायकराव केवळ स्वार्थवशच झाले होते असें नाहीं, तर शिष्याची खरी कळकळ आणि आस्था यांनींही बऱ्याच अंशानें ते बद्ध झाले होते. त्यांत २००० रुपयांचें वजन पडून हें विचाराचें पारडें बरेंच खालीं वाकलें हें खरें. त्यावांचून त्यांचें मन इतकें वळतें कीं नाहीं याची शंकाच आहे. महत्पद अप्राप्त आहे तोंवरच तें नको असतें. तें मिळाल्यावर त्याचा अव्हेर करणारे फारच विरळा सांपडतात. द्राक्षें आंबट म्हणणाऱ्या कोल्ह्यासारखीच प्रायः बहुतेक माणसांची दशा असते, हें कोणास ठाऊक नाहीं ?

ता० १८ मे सन १८८८ रोजीं विनायकरावांनीं आपल्या नव्या कामाचा स्वीकार केला. त्या दिवशीं दरबारांतून घरीं आल्यावर त्यांस फार अस्वस्थ वाटलें. या कामांत आपणास अपयश येतें कीं काय अशी त्यांस तत्काळ भीति वाटली. तिच्या भरांत आपल्या चुलत्यास ते म्हणाले, मी आपलें येथलें पेनशन बुडविण्यास आलों आहे असें मला वाटतें. हे शब्द त्यांच्या विवेक-वाणीनें त्यांच्याकडून वदविले यांत संशय नाहीं, आणि परिणामीं ते अक्षरशः खरे झाले; पण त्यांच्या ऐहिक वृत्तीनें अधिकारपद ग्रहण केलें आणि ती पदारूढ झाली.

सन १८७५ सालीं त्यांनीं इंदूर सोडलें व सन १८८८ सालीं सुमारें १४ वर्षांनीं ते पुन्हां येथें आले. इतक्या अवधींत तेथलें राज्यव्यवस्थेचें स्वरूप फारच बदललेलें होतें. १४ वर्षांत मनुष्य देखील किती बदलतें ? मग संस्थानचें रूप पालटलें यांत नवल काय ? त्यांच्या बहुतेक पहिल्या जोडीदार कामगारांचें तेथून उच्चाटण झालें होतें. कोणी परराज्यांत गेले, कोणी घरीं बसले, कोणी सुखरूप राहण्यास स्वदेशीं निघून गेले, कांहीं दुसऱ्या कार्यास लागले व बरेच कालाधीन झाले होते. ही स्थिति पाहून विनायकरावांस प्रारंभीं फार उदासीन वाटलें. पण आतां त्यांच्या साथीदारांत त्यांचे कांहीं पदवीधर शिष्य विराज-मान झालेले पाहून त्यांस दुःखांत कांहींसा आनंद आणि अभिमानही वाटला.

इंदूर संस्थानची व्यवस्था बरीच बदलली होती. त्यांनीं पाहिलेली माधवरावांची व्यवस्था बाह्यरूपानें मात्र बऱ्याच अंशानें कायम होती; पण तिची अंतर्गत शक्ति फारच क्षीण भासत होती. ही क्षीणता दूर करण्यास

रावब. नाना मोरोजी व रघुनाथराव अशा महान् महान् राजकीय वैद्यांनीं हवे तितके हातपाय हालविले, दांतओठ खाल्ले, जानजान पछाडली पण रोगावर त्यांच्या उपचाराचा परिणाम झाला नाहीं. कुपथ्य बंद पडेना. शेवटीं रोग असाध्य पाहून त्यांनीं गाशा गुंडाळला. अशा स्थितींत विनायकरावांची चिकित्सा सुरू झाली.

ही विनायकरावांची कारकीर्द आणि नाना फडणविसांची सन १७९८ तील कारकीर्द यांत विलक्षण साम्य आहे. इतिहासाची पुनरावृत्ति होत असते या तत्त्वाची सार्थता या स्थळीं पूर्णपणें दिसते. नाना फडणवीस आणि विनायकराव यांच्या मुत्सद्दीपणाची तुलना होण्यासारखी नाहीं. पहिल्याचे कांहीं राजकीय गुण दुसऱ्यांत बहुधा नव्हते; त्याचप्रमाणें दुसऱ्याचे मानसिक गुण पहिल्यांतही दिसले नाहींत, हा प्रश्न निराळा. तथापि दोहों प्रतिनिधींच्या पूर्व साथीदारांचा राज्यांतून बहुतेक अस्त; तरुण, नवशिके आणि अनभ्यस्त अशा जोडीदारांची मदत; दोघां दिवाणांची निराशा; औदासीन्यजनक, खेदास्पद, वयातीत, जराग्रस्त, नाउमेदीची दशा व दोघांचेही बहुतांशीं शोकपर्यवसायी परिणाम; हे प्रकार बहुतेक अगदीं तंतोतंत मिळतात. आतां दोहों राज्यांच्या चालकांचें साम्य आहे किंवा नाहीं आणि असलें तर तें कोणत्या प्रकरणांत आणि कितपत, या गहन प्रश्नांचा उलगडा करणें मी आपल्या शिरीं न घेतां तें ज्याचा त्यानेच करावें किंवा मजहून ज्यांची इतिहासदृष्टि अधिक सुसंस्कृत, प्रोक्त, व्यापक आणि विस्तृत असेल अशा इतिहासवेत्त्यांवर तें सोंपवितों.

या ठिकाणीं एक गोष्ट सांगण्यासारखी आहे. पहिल्या प्रतीच्या संस्थानची दिवाणगिरी हातून गेल्यामुळें विनायकरावांच्या मनास रात्रंदिवस खात असलेली काल्पनिक मानहानि मात्र आतां निद्रित आणि शांत झाली, यांत संशय नाहीं. त्यांचा स्वभाव इतका खोल, विनयशील, गंभीर, धिमा, शांत, व संकोचशील असूनही आपल्या स्वभावास पूर्णपणें शोभेल अशा मर्यादेनें त्यांनीं पूर्वोक्त मानसिक समाधान व्यक्तही पण केलें. नाहीं असें नाहीं ! पतनशील मानव कोठें तरी घसरलाच पाहिजेः Fallible man must fail somewhere. या तत्त्वाची सत्यता महाजनांच्या ठायीं देखील अदृष्ट रहात नाहीं. मनुष्य कितीही थोर झाला तरी त्याचें मानवपण पूर्ण लय पावत नाहीं. सध्याची त्यांची मानसिक स्थिति, शारीरिक शक्ति,

राज्यस्थिति आणि एकंदर परिस्थिति या सर्वांकडे पाहिलें तर वरील उद्गार केवळ अस्थानीं होते याबद्दल कोणी विचारी मनुष्य संदेहांत पडेल असें मला वाटत नाहीं.

नवीन मंत्रिमंडळीनें विनायकरावांचें मोठें अभिनंदन केलें. त्यांच्या येण्याने त्यांस आनंद झाला. त्यांनीं नव्या दिवाणास सर्व प्रकारानें उत्तम मदत दिली यांत संशय नाहीं. कोणींही त्यांस विरोध केला नाहीं. त्यांचे जुने सोबती गणेशशास्त्री, रामजी, नाझीमसाहेब, आनंदराव बर्वे, रामभाऊ उदास वगैरे मंडळी तेथून गेल्यानें त्यांस प्रथम झालेला विषाद लवकरच गेला, आणि आपले प्रिय शिष्य आणि इतर नवीन सुशिक्षित जन आपल्या पायरींबरोबर बऱ्याच तऱ्हेनें आलेले पाहून त्यांना कांहींसा आनंद आणि उल्हासही वाटला; पण विषाद व आनंद या दोन्ही वृत्ति त्यांनीं तोंडानें फारशा व्यक्त केल्या नाहींत. त्यांची पहिली गंभीर मुद्रा वयातीतपणानें, शरीरक्लेशभोगानें, मानसिक चिंतेनें व निराशेनें आतां बरीच उदास दिसूं लागली; त्यांची पहिली हुरूप गेली; पहिली उमेद खचली; पहिला दम राहिला नाहीं; निराशेची छाया त्यांच्यावर पसरली. त्यांची बडोद्याची वृत्ति आणि आतांची वृत्ति, यांत फारच अंतर पडलें. आतां त्यांच्या चेहऱ्यावर म्लानपणा ठळकपणें भासूं लागला.

पण अशा स्थितींत देखील आपलें सरकारी काम विनायकराव मोठ्या आस्थेनें, मेहनतीनें व राज्याच्या हिताकडे लक्ष ठेवून करीत असत. त्यांची इंदूरची कारकीर्द–तिचा शेवट नीट झाला नाहीं तरी–देखील बरीच नांवाजण्यासारखी झाली असें म्हणावें लागतें. संस्थानांतील सर्व खात्यांत चांगली व्यवस्था रहावी, कामें नीट रीतीनें चालावीं, प्रजेस व लोकांस सुख व्हावें, न्याय व नीति यांच्या मर्यादेचें अतिक्रमण आपल्या कारभारांत होऊं नये, इत्यादि गोष्टी तडीस नेण्याकरितां यथाशक्ति प्रयत्न करण्यांत त्यांनीं आपल्याकडून काडीमात्र कसूर केली नाहीं. जीं प्रकरणें सुनवायीकरितां पुढें येत, त्यांचा नीट विचार करून ते योग्य निकाल करीत. अवांतर खातीं व कारखाने, इत्यादिकांत नवीन महत्त्वाचे फेरफार, सुधारणा वगैरे त्यांच्या अंमलांत घडून आल्या असें दिसत नाहीं. जी राज्यकारभाराची शिस्त सर माधवरावांच्या वेळेपासून वहिवाटींत आली होती, ती नीट व व्यवस्थित

रीतीनें कायम रहावी म्हणून विनायकराव फार काळजी घेत. सांप्रतच्या राज्यव्यवस्थेस एकंदरींत सुयंत्र करणें सोपें नव्हतें, तथापि केवळ निराश होऊन विनायकराव बसले नाहींत. प्राप्तस्थितींत जेवढें लोकहित साधण्यासारखे होतें, तेवढें करण्यांत त्यांनी हयगय केली नाहीं. भडभडे, पटवर्धन, ओक वगैरे कांहीं पदवीधर कामगार विनायकरावांच्या शिफारशीनें नेमले गेले. त्यामुळें अनुक्रमें न्यायखातें, वैद्यकीखातें, आणि इंजीनियरखातें, हीं बरींच सुव्यवस्थित होऊन लोकांस बराच फायदा झाला. स. १८६२ सालीं विद्याखात्याचे मुख्य बनून विनायकराव प्रथम इंदुरास आले. तेव्हां त्यांनीं इंदूरच्या हायस्कुलांतून शिक्षणाची चांगली सोय लावून मुलें प्रवेश परीक्षेस पाठविण्याची व्यवस्था केली, इतकेंच नाहीं तर, संस्थानांतील साधारण लोकवस्ती असणाऱ्या ठिकाणीं आणि महालीं प्राथमिक शिक्षणाच्या मराठी, हिंदी, फारशी किंवा संस्कृत अशा शाळा-जेथें त्या चालण्यासारख्या असतील तेथें-स्थापन करून बऱ्याच विस्तृत प्रमाणावर विद्याखात्याची रचना केली होती. त्यांत गेल्या २३।२४ वर्षांत बरेंच रूपांतर होऊन थोडीशी प्रगति झालेली त्यांच्या नजरेस आली. पण या खात्याची व्यवस्था अधिक प्रगतिपर तत्त्वांवर करून इंदुरांत विद्यालय काढण्याचा विचार त्यांच्या कारकीर्दींत फलद्रूप न होतां त्यांच्या मागील कारकीर्दींत तो अंमलांत आला. विद्याखात्यावर विनायकरावांची फार भक्ति होती. त्यांतच नेहमीं काम करणें चांगलें असें त्यांस वाटे. न्यायखातें किंवा राजकीय खातें, हीं आपल्या मानसिक गुणांस विहार करण्यास योग्य स्थळें नाहींत, ही गोष्ट त्यांची त्यांस कळत नव्हती असें नाहीं. वाङ्मयविषयांत स्वेच्छ संचार करण्याचें टाकून आपण या राजकीय विषम व कंटकमय खात्यांत शिरलों त्यामुळें काव्य, नाटकें किंवा कादंबऱ्या इत्यादिकांची रचना करण्यास योग्य असे आपले अनेक मानसिक गुण नीटपणें विकास पावले नाहीत, आणि त्यांचें चांगलेंसें चीज झालें नाहीं, ही गोष्ट विनायकरावांनीं स्वतः एकदां कृष्णराव मुळये यांजपाशीं कबूल केली होती. त्याचप्रमाणें कै० तुकोजीराव होळकर यांच्या राज्यकर्तृत्वशक्तीबद्दल त्यांच्या ठायीं मोठा आदर आणि पूज्यभाव वसत असे. " अशा संस्थानिकाची सेवा एकनिष्ठपणें केली तर त्याचें चीज होण्यासारखें आहे. मीं त्यांची चाकरी सोडली हें ठीक केलें नाहीं. त्यांशीं मी बांकून वागत होतों तें बरोबर

नव्हतें असें मला आतां वाटतें," असेंही त्यांनीं एकदां कृष्णरावांपाशीं बोलून दाखविलें.

प्रथम सुमारें दीड वर्षपर्यंत होळकर महाराज विनायकरावांचें बऱ्याच सरकारी बाबतींत पुष्कळ ऐकत असत आणि त्यांचा मान राखीत. हें कारभाऱ्याचें काम त्यांनीं अडीच वर्षें केलें. या अवधींत ज्या महत्त्वाच्या गोष्टी विनायकरावांच्या प्रत्यक्ष वा परोक्ष कर्तबगारीनें घडून आल्या त्या पुढे देतों. त्या मला रा० ब० कृष्णराव मुळ्ये यांनीं सांगितल्या.

१. सरदार बुळे यांचें प्रकरणः—या सरदाराचे पूर्वज थोरल्या सुभेदारांबरोबर माळव्यांत व हिंदुस्थानांत मोहिमा करण्यामध्यें सामिल असत. त्यांजकडे फौजेच्या खर्चास्तव म्हणून संस्थानांतील कांहीं भागाची वहिवाट दिली होती. त्याच्या उत्पन्नांतून त्या सरदारांनीं आपला फौजखर्च भागवून पडेल ती फौजी कामगिरी संस्थानच्यातर्फे करावी असें चालत आलें होतें. इ. स. १८०० सालापासून यशवंतगर्दी सुरू झाली व त्यांत ही सरंजामी जहागीर जप्त झाली. सन १८१८ सालीं मंदसोरचा तह झाल्यावर सरंजामी पद्धतच बंद झाली, तेव्हां या जहागिरीची व्यवस्था संस्थानच्या हातांत आली. यशवंतराव होळकराची मुलगी भिमाबाई ही बुळे घराण्यांत दिली होती. तिला वरील प्रकार पाहून जो संतापवायु चढला, त्यामुळें ती वेडी झाली व मरेपर्यंत (सन १८५८ सालपर्यंत म्हणजे ४० वर्षें) तशीच राहिली. या वेडांत "घोडा लाव, बर्च्छी लाव" याशिवाय दुसरी गोष्ट ती तोंडाबाहेर काढीत नव्हती, असें तिला पाहिलेले लोक सांगतात. तिच्या मरणानंतर तिच्या नांवानें चाललेली जहागीर बंद झाली. अशा स्थितीत या सरदारघराण्याच्या प्रतिनिधीनें आपल्या पूर्वजांकडे असलेले थांदला, पेटलावद, चिखलदा वगैरे दोन अडीच लाख रुपये उत्पन्नाचे महाल आपणास परत मिळावे म्हणून पुष्कळ यत्न करून पाहिला; पण व्यर्थ. शेवटीं त्यानें सार्वभौम सरकाराकडे दाद लागून न्याय मिळावा म्हणून अपील केलें. तेव्हां तिकडून होळकर दरबारास या प्रकरणांत विचारणा झाली. त्या वेळीं आर्. रघुनाथराव कारभारी होते. हा जहागीर परत मिळण्यास्तव केलेला दावा रास्त आहे किंवा नाहीं, हा प्रश्न मोठा महत्त्वाचा, पण अतिशय घोंटाळ्याचा आहे असें पाहून त्याची चौकशी करण्याचें काम त्यांनीं लांबणीवर टाकिलें. इतक्यांत त्यांची

कारकीर्द एकदम संपली व त्यांच्यामागून विनायकराव हे कारभारी झाले. तेव्हां वरील प्रकरण तसेंच भिजत पडलें होतें. त्याच्या निकालाबद्दल बडेसाहेबांचा तगादा चालूच होता. जबाबाकरितां रिमाइण्डरें येतच होतीं. निकालाचें काम मोठें नाजूक होतें. प्रतिवर्षी संस्थानास २–२॥ लाख रुपयांच्या नुकसानीचा प्रश्न होता. दावा शाबीत ठरला तर संस्थान आपल्या दोन महालांस मुकणार व त्याच्या अपेशाचें ठिकरें कारभाऱ्याच्या माथीं फुटणार. उलटपक्षीं सार्वभौम सरकारास कांहीं लेचापेचा जबाब दिला तर तें ऐकणार नाहीं. याप्रमाणें "एकीकडे आड आणि एकीकडे विहीर" अशी स्थिति होती. विनायकरावांनीं या प्रकरणाची बारीक चौकशी केली. मागील जुने १००।१५० वर्षांचे लेखी दाखले पाहिले. त्यावरून ही जहागीर "सरंजामी" असून ती "मुंडकटायीची" नाहीं असें त्यांस समजलें. फौजी खर्चाकरितां दिलेली जहागीर "सरंजामी" असून वंशपरंपरा चालविलीच पाहिजे असा नेम नाहीं. ही गोष्ट संस्थानिकाच्या मर्जीवर अवलंबून आहे आणि त्याप्रमाणें पूर्वीचे संस्थानिक मल्हारजी, अहिल्याबाई, तुकोजी वगैरेंनीं ती कांहीं वेळां सरदारांच्या अंगीं कांहीं कसूर लावून जप्त केली होती आणि मग पुन्हां चालू केली होती. संस्थानाची मोठी कामगिरी बजावली, त्यावरचें एखादें मोठें संकट टाळलें, मोठ्या आणीबाणीच्या प्रसंगीं त्यास परचक्राच्या कचाटींतून मुक्त केलें, किंवा अशा कामीं आपले प्राण खर्ची घातले, तर त्याबद्दल मिळालेल्या जहागिरीस "मुंडकटायीची" जहागीर म्हणतात. ती साधारणपणें वंशपरंपरेनें चालते. या वर्गांत वरील जहागीर येत नसल्यामुळें हा दावा बेकायदेशीर ठरवून तो विनायकरावांनीं रद्द केला. हा ठराव बडेसाहेबांच्या मार्फत वरिष्ठ सरकारच्या अवलोकनार्थ पाठविला होता. तेथून तो यथान्याय ठरून मंजूर झाला. त्यांत विनायकरावांची विद्वत्ता, वादकौशल्य, लेखनचातुर्य वगैरे गुण प्रगट झाले आहेत. या कार्यसिद्धीमुळें न्यायाच्या उलट न जातां महाराजांची मर्जी त्यांस सहज संपादन करतां आली. याप्रमाणें सरदार बुळे यांच्या दाव्याचा शेवट संस्थानास अनुकूळ असा झाला.

२ रंगरावाचा मुकद्माः—रंगराव नांवाचा कोणी इसम मा–(महाराजांच्या मातुश्री) साहेबांपाशीं नौकर होता. त्यावर त्याच्या मालकीणीची मर्जी व विश्वास हीं होतीं. त्यानें बरेंच द्रव्य व जडजवाहीर यांचा अपहार

करून तें देशीं आपल्या गांवीं नेऊन ठेविलें होतें. ही गोष्ट फुटून त्याच्यावर मुकदमा सुरूं झाला व त्यास कैद केलें. त्याच्यापाशीं बराच पैसा जमला होता, यामुळें त्यानें इंग्रजींत मोठमोठाले वकील करून मोठी चळवळ उडविली. आपणावर मोठा जुलूम होऊन कहर गुदरला आहे, असा त्यानें वकिलांच्या द्वारें चोहोंकडे पुकारा केला, अर्ज्या केल्या व तारा केल्या. तेव्हां बडेसाहेबांस शंका आली व या कामांत त्यांनीं हात घातला. वस्तुतः पाहिले तर पहिल्या वर्गातील संस्थानिकांस स्वतःच्या अधिकारांत इंग्रज-सरकारच्या मंजुरीवांचून गुन्हेगारास देहान्त शिक्षा किंवा जीवदान देण्याचें पूर्ण स्वातंत्र्य आहे. त्यापासून लोकांत गडबड, दंगा किंवा बंड होण्याचा संभव नसेल तर त्यांत ढखल देण्याचा हक्क वरिष्ठ सरकारानें आपल्याकडे, किंवा आपल्या प्रतिनिधीकडे कायद्याच्या मार्गानें ठेवलेला नाहीं. पहिल्या वर्गातील संस्थानिकांवर व्यक्तिविषयक गुन्हेगाराच्या संबंधांत कायदेशीर रीतीनें वरिष्ठ सरकाराकडे अपील होऊं शकत नाहीं. पण हा नुसता पुस्तकी शास्त्राधार झाला. व्यवहारांत त्याची अंमलबजावणी बेताबाताचीच होते. कारण, हा हक्क वरिष्ठ सरकारच्या मर्जीविरुद्ध बजावण्याची ताकद संस्थानिकांत प्रायः असत नाही म्हटलें तरी चालेल. अशा स्थितींत बडेसाहेबांची या प्रकरणांत रदबदली शुद्ध कायद्याच्या दृष्टीनें बरोबर होती असें म्हणणें कठीण आहे; पण "सत्तेपुढें शहाणपण चालत नाहीं" ही म्हण प्रसिद्धच आहे. या मुकदम्यांत आरोपी रंगोबानें "आपणावर महाराजांचा दांत आहे, आपणावर जुलूम होत आहे, न्याय मिळण्याची आशा नाहीं, संस्थानांतील सर्व कामगार महाराजांच्या अर्ध्या वचनांत आहेत, त्यांच्या मर्जीविरुद्ध न्याय देण्यास एकहीजण तयार नाहीं, अशा स्थितींत यथान्याय चवकशी करून योग्य निकाल मिळणें शक्य नाहीं. आपण इंग्रजी राज्यांतले मूळ राहणारे असून इंग्रज सरकारची प्रजा आहों, (ज्या कोणास संस्थानाविरुद्ध बडेसाहेबांपाशीं तक्रार करणें असेल तो बहुधा हीच सबब पुढें करून सार्वभौम सरकारापाशीं न्याय मागतो) यास्तव बडेसाहेबांनीं या कामांत हात घालून योग्य न्याय द्यावा अशा तऱ्हेचा अर्ज बडेसाहेबांस केला होता. तो वाचतांच साहेबांस संशय आला. संस्थानें म्हणजे जुलुमाचें माहेरघर; अन्यायाचें आगर; न्यायनीति, स्वातंत्र्य, यांची स्मशानभूमि; झोटिंगबादशाहीचें विश्राममंदिर अशा कल्पना बहुधा सर्वत्र

प्रचलित आहेत व त्या मोठ्या झपाट्यानें वाहतात. तेव्हां बडेसाहेबांस त्यापासून थोडासा विकार झाला म्हणून त्यांत मोठेंसें नवल नाहीं; परंतु नुसत्या कल्पनेवरच सर्वस्वीं भिस्त न ठेवतां या प्रकरणांत तथ्यांश कितपत आहे याचा ठाव काढण्याच्या उद्देशानें साहेबमजकुरांनीं "आरोपी रंगोबास आमच्यासमोर एकदां पाठवून द्यावें." असें इंदूर दरबारास कळविलें. हें मागणें महाराजांस पसंत नव्हतें. तें कबूल केलें तर कदाचित् रंगोबा सुटेल अशी त्यांस भीति वाटली. कारण वास्तविकपणें जरी रंगोबा गुन्हेगार होता तरी कायद्याप्रमाणें शिक्षा होण्यास पुरेसा पुरावा त्याच्या विरुद्ध नव्हता, आणि ही गोष्ट महाराजांस कळली होती. म्हणून ते आरोपीस साहेबांकडे पाठविण्यास खुषी नव्हते असें दिसतें. आतां रंगोबास लवकर पाठविण्याविषयीं बडेसाहेबांनीं वकिलामार्फत एकसारखा तगादा लावला. मधल्यामधें बिचाऱ्या वकिलाचा भोग ओढवला. "एकीकडे आड आणि दुसरीकडे विहिर" असें त्यास झालें. या कचाटींतून सुटण्याकरितां त्यानें "रंगोबास बडेसाहेब कांहीं कामाकरितां सहज बोलावीत आहेत तर त्यास न पाठविल्यास संस्थानच्या न्यायीपणास कमीपणा येऊन अनेक शंका उत्पन्न होतील. आरोपीस परत करण्याचें साहेबांनीं कबूल केलें आहे." असा मंत्र महाराजांच्या कानांत फुंकून रंगोबास साहेबांकडे रवाना केलें. त्यानें आपली सर्व हकीकत बडे-साहेबांस निवेदन केली. त्यावरून आरोपीवर खरोखरच जबरदस्ती झाली असली पाहिजे असा साहेबांचा समज होऊन त्यांनीं त्यास संस्थानच्या बंदिखान्यांत परत पाठविलें नाहीं. हा प्रकार पाहतांच महाराजांचा भयंकर पित्तक्षोभ होऊन तीन तासांत रंगोबा जेलांत न आला तर त्यास साहेबांकडे पाठविण्याची मसलत देणारास आरोपीच्या जागीं बिनभाड्याच्या घरांत जावें लागेल, अशी धमकी त्यांनीं वकिलास दिली. आरोपीस परत करण्याची बोली करून बडेसाहेबांनीं त्यास ठेवून घेतलें, त्यास वकील तरी काय करणार? हा प्रकार कळतांच वकिलाबरोबर विनायकराव साहेबांकडे गेले, व त्यांच्या मनांत काय शंका आहे त्याविषयीं त्यांस खुलासा विचारला. तेव्हां "आरोपी-वर बरीच जबरदस्ती झाली असून संस्थानच्या न्यायखात्यांतील कामगारांच्या हातून त्यास न्याय मिळण्याची आशा दिसत नाहीं म्हणून त्यास परत केलें नाहीं." असें साहेबांनीं कळविलें. यावर "आरोपीस कायद्यानुसार न्याय दिला

जाईल, महाराजांच्या गैरमर्जीचा संबंध लक्षांत घेतला जाणार नाहीं. जरूर लागल्यास या मुकदम्याची मिसल साहेबांकडे पाठविली जाईल." असा लेखी करार लिहून देऊन कारभाऱ्यांनीं आरोपीस परत आणलें; त्याचे कागदपत्र मागवून त्याच्यावरील आरोपाची चौकशी केली व कैदेची शिक्षा देण्यास सबळ पुरावा नाहीं असें ठरवून त्यास सोडून दिलें; पण तो खटपटी व लफंगा मनुष्य आहे, सबब यापुढें संस्थानांतून निघून जाण्याचा त्यास समज दिला. याप्रमाणें संस्थानांतील एक अनिष्ट इसम हद्दपार झाल्यामुळें महाराजांनाही थोडेंसें बरें वाटलें. इकडे साहेबांसही तक्रार करण्यास कारण राहिलें नाहीं. या प्रकरणांत विनायकरावांचा तारतम्यभाव व युक्तिमत्व हीं लक्षांत घेण्यासारखीं आहेत.

३ प्रसिद्ध लुटारू तंट्या भील 'याचा पाडाव व कैद:—प्रस्तुत कारकीर्दींत या लुटारूचा पुरा बंदोबस्त झाला. तो इंग्रजी मुलखांत १२।१३ वर्षें पुंडावा करीत हिंडत होता. त्याच्या मागें इंग्रजी पोलीस किंवा पलटणें पाठलाग करीत हिंडत होतीं; पण त्यांस त्यानें दाद दिली नाहीं; त्यांस तो सांपडला नाहीं. त्याचे धाडे, लूटमार, नाकें कापणें वगैरे सर्व कांहीं यथास्थित चाललें होतें. याप्रमाणें सार्वभौम सरकारास १२।१३ लाख रुपयांच्या निरर्थक खर्चांत आणून तंट्यानें लोकांस फार त्रासविलें होतें. त्यास संस्थानच्या हद्दींत होळकरी फौजेनें पकडलें. त्याचा पाठलाग करून पत्ता काढण्याकरितां ईश्वरीप्रसाद नांवाच्या हुशार कामगाराची योजना झाली होती, आणि त्यानें आपलें काम मोठ्या चातुर्यानें केलें यांत संशय नाहीं; पण "मला या कामांत जें यश आलें तें विनायकराव कारभारी व कृष्णराव मुळये यांनीं सर्व प्रकारची जी लागेल ती मदत दिली नसती तर तें कधींही मिळालें नसतें." असें ईश्वरीप्रसादानें बडेसाहेबांस जाहीर केलें. ही मदत म्हणजे एक प्रकारची होती असें नाहीं. त्याच्या हाताखालीं पायदळ, स्वार वगैरे तर दिले होतेच; पण सल्लामसलत देणें, युक्तिप्रयुक्ति सुचविणें, मार्गांत जे जे अडथळे येत गेले ते दूर करण्यास साह्य देणें, वगैरे गोष्टीही त्यांत येत होत्या. नुसती फौज व ईश्वरीप्रसाद यांच्या हातून हें दुर्घट काम तडीस लागण्यासारखें नव्हतें. तंट्या जो इतकीं वर्षें चोहोंकडे धूम करीत हिंडत होता, आणि त्याच्यावर इंग्रजी पोलीस व पलटणें यांचा काबू चालला नाहीं, तो त्याचा एकट्याचा पराक्रम

नव्हता. त्यास पुष्कळांचें पाठबळ होतें, त्यांत पुष्कळांचें अंग होतें, ही गोष्ट उघड दिसते. तेव्हां अगोदर त्यांचा पत्ता लावून त्यांचे हातपाय मोडणें अवश्य होतें. त्याचे अनेक साथीदार व मदतगार होते. त्यांत कांहीं प्रत्यक्ष व कांहीं परोक्ष रीतीनें त्यास मदत देत होते. त्यांत जे साधारण होते त्यांचा बंदोबस्त करण्यास फारसा त्रास पडला नाहीं; पण त्यांत एक प्रस्थ फारच जड होतें. त्याच्यावर कोणाचाच काबू चालण्यासारखा नव्हता. "साध्या माशा कोळ्याच्या जाळ्यांत सांपडतात; पण गांधिल माशा तें तोडून पार निसटून जातात. तसेच साधारण गुन्हेगार कायद्याच्या जाळ्यांत गुंततात; पण पक्के बिलंद व पटाईत साळसूद चोर अशा कायद्याच्या फासांत न फसतां आपलें काम साधतात." या वर्गांत वरील धेंड येत होतें. तो फार श्रीमान् होता. चोहोंकडे त्याचे वगवशीले होते. अशा ठिकाणींच बहुधा मातीचें मोल देऊन चोरीच्या सोन्यानाण्यास किंवा जडजवाहिरास उदार आश्रय मिळत असतो, आणि त्याचें तात्काळ रूपांतर किंवा स्थळांतर होऊन त्याचा मागमूस नाहींसा होतो व संशयास जागा राहत नाहीं. तेव्हां येथें काय करावें हा मोठा प्रश्न येऊन पडला. या प्रकरणांत बडेसाहेबांची सल्ला घेतली. त्यांनीं या प्रतिष्ठित चोराची कानउघाडणी करून व त्यास धमकी देऊन त्यास त्याच्या चक्रव्यूहांतून बाहेर काढून देशांतरास पाठविलें. याप्रमाणें सगळे पंख तोडतांच तंट्यारूप पक्षी, जो अस्मानांत भराऱ्या मारीत होता तो सहज ईश्वरीप्रसादरूपी पारध्याच्या जाळ्यांत सांपडला. या युक्तीच्या मोहिमेंत रक्तपात मुळींच झाला नाहीं. पुढें तंट्याची चौकशी झाली. इंग्रजी हद्दींत त्यानें अनेक रक्तपाताचे गुन्हे केले होते त्यामुळें त्यास देहांत शिक्षा झाली.

४ दुसरा प्रसिद्ध धाडेती बोंदऱ्या याचा पाठलाग, त्याशीं सामना व त्याचें पतनः—तंट्या भिलाचा याप्रमाणें शेवट झाल्यावर विनायकरावांनीं दुसरा फौजी कामगार महमद आश्रफ यास ईर्षेस व पणास चढवून या दुसऱ्या बदमाषाचा पाठलाग करून त्यास पकडण्यास पाठविलें. त्यानेंही बोंदऱ्याचा एकसारखा पाठलाग करून एकदां त्यास मोठ्या कचाटींत धरलें व त्याच्यावर हल्ला केला. या वेळीं बोंदऱ्या हत्यारबंद होता आणि त्याच्यापाशीं बरेच साथीदार होते. त्यानें होळकरी फौजेशीं सामना केला. उभयतांमध्यें गोळागोळी सुरू झाली आणि एक गोळी बोंदऱ्यास लागून तो पडला; जिवंत

हातीं लागला नाहीं, यास निरुपाय होता. त्याच्या पाडावामुळे रयतेस मोठा आराम झाला. त्याच्या पाठलागाचा खर्च वांचला, त्याची लूटमार बंद झाली.

वरील दोघे धाडेती भील इंग्रजी मुलूख व संस्थानें यांतील मोठमोठीं खेडीं लुटीत, जाळीत व गरिबास कहार करून सोडीत असत. त्यांचा बंदोबस्त होऊन, एकास पकडलें व दुसरा ठार मारला गेला, याचें सर्व श्रेय होळकर संस्थानास मिळून सार्वभौम सरकारानें त्याचे आभार मानले. "पूर्वकालीन मराठ्यांच्या पराक्रमास पूर्णपणें शोभण्यासारखी जहांमर्दी" या संस्थानानें दाखविली असा धन्यवाद व गौरव लाटसाहेबानी केले. वरील दोन्ही गोष्टी विनायकरावांच्या कारकीर्दीस व कर्तृत्वशक्तीस भूषणप्रद आहेत.

५ खासगी प्रकरणः—संस्थानचे **खासगी** व **दौलती** असे दोन विभाग असतात. खासगी मुलूख किंवा महाल संस्थानिकाच्या राणीच्या वांट्याचा होय. दौलती प्रांत खुद्द संस्थानिकाचा होय. पहिल्याचा राज्यकारभार राणीच्या नांवानें चालतो; दुसऱ्याचा राजाच्या नांवानें चालतो. साधारणपणें पहिला प्रांत दुसऱ्याच्या चौथ्या हिश्शाने असतो. वास्तविक पाहिलें तर ज्याप्रमाणें दौलती प्रांताची राज्यव्यवस्था राजा पाहतो त्याप्रमाणे राणीच्या प्रांताची म्हणजे खासगी मुलुखाची राज्यव्यवस्था राणीनें पहावी. राज्याचे दोन विभाग करण्याचा मूळ उद्देश असाच असावा असें वाटतें. कारण खासगी खातीं, कारखाने, खटले वगैरेंमध्यें राणीच्या नांवाचा शिक्कामोर्तब कागदपत्रावर करण्याचा प्रघात अद्याप चालू आहे. हा सगळा बाह्योपचार व बाह्यव्यवहार झाला; पण वस्तुस्थिति पाहिली तर खरी राजसत्ता (अधिकार म्हणावयाला) राणीच्या हातीं फारच थोडी असते. आणि त्याचे कारणही उघडच आहे. तिचा पतीच राज्याचा मालक असतो, व तोच प्रायः खासगी प्रांताच्या राज्यव्यवस्थेची देखरेख करतो. "मी तुझा दिवाण म्हणून खासगीची व्यवस्था बघतों असें समजत जा." असें कै० श्री० तुकोजीराव होळकर आपल्या ज्येष्ठ पत्नीस विनोदानें म्हणत असत असें सांगतात. ही व्यवस्था (राजानें आपल्या राणीच्या समतीनें खासगी प्रांताचा कारभार करणे) सुरळीत चालण्यास फारशा अडचणी येत नसत. कारण एकतर स्त्रियांस राज्यकारभारांत ढवळाढवळ करण्याची हौस बहुधा नसतेच म्हटलें तरी चालेल, आणि पात्रताही असत नाहीं. आपल्या हक्काची यथार्थ

कल्पना तिच्या ठायीं प्रायः नसते, आणि यदाकदाचित् ती असली तरी सत्ताधीश पतीपुढें त्या बिचारीचें मोठेसें चालत नाहीं ! एकंदरींत खासगी प्रांतांत स्त्रीराज्य पाहिजे; तेथें देखरेख राणीची पाहिजे, अंमल तिचा पाहिजे, ह्या गोष्टीचा बाह्य देखावा मात्र होतो; पण खरा प्रकार याच्या अगदीं उलट असतो. दौलतीसारखा खासगीवरही खरा अंमल संस्थानिकाचाच असतो. दोन्ही प्रांतांतील कायदे कानू त्याच्या मताप्रमाणें होतात, बदलतात किंवा नाहींसे होतात. दोन्हींचा सोक्षमोक्ष त्याच्याच हातीं असतो. राणी त्याच्या हातांत बाहुलें असतें म्हटलें तरी चालेल. तिच्या अधिकारांत मोठासा जीव नसतो. ही वस्तुस्थिति असते आणि ती सुव्यवस्थित राज्यपद्धतीस साधक आहे. एकहातीं कारभार असला म्हणजे तो सुरळीत चालतो, आणि त्यांत व्यत्यय येत नाहीं.

परंतु एका राजामागून दुसरा राजा गादीवर बसतेवेळीं कांहीं विशेष परिस्थितींत वरील व्यवस्थेस बाध येत असे. ती विशेष परिस्थिति कोणती म्हणाल तर मृतराजाची विधवा स्त्री जिवंत असली तर तिचें अस्तित्व वरील एकहातीं राजसत्तेस बाधक होत असतें, ही होय. प्रायः तिचाच औरस किंवा दत्तक मुलगा गादीवर बसतो. तिच्यावर त्याचें वजन पडत नसतें. ती आपल्या प्रांतावर सत्ता करूं लागली तर मुलास तिच्या विरुद्ध जाणें कठीण पडतें, तें त्यास मोठें संकट वाटतें.

हुबेहूब असाच प्रकार विनायकरावांच्या कारकीर्दींत इंदूर संस्थानांत घडून आला. तुकोजीराव महाराज वारले; तेव्हां त्यांच्यामागें त्यांची ज्येष्ठ स्त्री भागिर्थी मासाहेब ह्या जिवंत होत्या व राज्यारूढ शिवाजीरावांच्या त्या सख्ख्या मातोश्री होत्या. त्या खासगी प्रांतावर आपला अधिकार चालवूं लागल्या व तो कायम रहावा म्हणून त्यांनीं खटपट चालविली. राजघराण्यांत थोडीशी फूट दिसूं लागतांच दोहों पक्षांस भर देऊन ती वाढविणारे दिवटे तेव्हांच आपआपल्या मालकांभोंवतीं जमतात. त्यांत बरेच लोक मोठे कारस्थानी, पाताळयंत्री, धूर्त, स्वार्थसाधू, शून्यहृदय, कावेबाज, "नवरा मरो नवरी मरो आपला स्वार्थ साधण्याशीं काम." अशा विचाराचे असतात. त्यांतच कलम दोनमध्यें दिलेल्या मुकदम्यांतला आरोपी रंगोबा हा होता. या प्रकरणांत सार्वभौम सरकारापासून अनुकूळ ठराव मिळवून आणण्याचें

आमिष दाखवून, पुष्कळ थापा मारून मासाहेबांपासून अशा कित्येक स्वार्थी लोकांनीं बराच पैसा उकळला, जडजवाहीर उपटलें व देणग्या संपादल्या. अशा रीतीनें सगळी खासगी मालमत्ता मासाहेब लुटवितात कीं काय याविषयीं महाप्रजांस मोठी भीति पडली. याचा बंदोबस्त कसा करावा हा मोठा विचार पडला. दोहों पक्षांच्या प्रतिनिधींनीं बडेसाहेबांकडे जाऊन आपापल्या तर्फेचें म्हणणें त्यांस कळविलें. हा खासगीचा प्रश्न मोठा घोंटाळ्याचा होता. प्रारंभीं तो साहेबांच्या नीट रीतीनें डोक्यांत शिरेना. परदेशस्थांस संस्थानच्या अंतःस्थ बारीक सारीक गोष्टी यथायोग्य समजणें मोठें जड जातें. प्रथम बडेसाहेबांस मासाहेबांचा पक्ष खरा आहे असें वाटून त्याकडे ते वळले असावे असें दिसलें. तेव्हां वस्तुस्थिति समजून देण्याचें काम करणें कारभाऱ्यांस भाग पडलें. त्यांनीं या प्रकरणाची चिकित्सा केली, त्यास साधक बाधक प्रमाणें, दाखले, पुरावे पाहिले, सर्वांगांनीं त्याचा विचार करून एक खुलासेवार लेख किंवा यादी (Memorandum) तयार करून साहेबांच्या अवलोकनार्थ पाठवून दिली. तेव्हां त्यांच्या अंतर्यामीं यथातथ्य प्रकाश पडला आणि त्यांस समजलें कीं मयत संस्थानिकाच्या विधवा राणीस किंवा राण्यांस (कारण बहुपत्नीकत्व हें संस्थानिकांचें मोठें लक्षण होऊन बसलें आहे. त्यास अपवाद अलीकडे कोठें थोडेसे होऊं लागले आहेत.) खासगीचें स्वामित्व मिळालें तर राज्याचे विभाग होऊं लागतील. दुहेरी तिहेरी अंमल सुरू होईल. एका विधवा राणीच्या मागें तिची दुसरी सवत खासगीवर दावा करील, त्यामुळें सत्ताधीश संस्थानिकाच्या राणीस खासगीवर अंमल चालविण्यास कदाचित् अवकाशच मिळणार नाहीं, राज्यांत बखेडा माजेल, राजाच्या पद्धतीविरुद्ध खासगी कारभार सुरू होऊन त्यांच्यांत आणि त्यांच्या सख्ख्या किंवा सावत्र आयांत द्वैत वाढेल, द्वेष वाढेल, फिसाद पैदा होईल, दुही माजेल, अंतर्गत क्षोभ वाढेल, संस्थानचा बोज राहणार नाहीं, त्यास दुर्बलता येईल, कुटिल कारस्थानांस ऊत येईल, संस्थानांच्या रक्षणाची हमी सार्वभौम सरकारानें घेतली आहे त्या अर्थीं या घरगुती वादाचा राजास प्रतिकूळ निकाल झाला तर तीं क्षयाच्या पंथास लागतील, व स्वतःच्या राणीसारखी राजाची आई त्याच्या कह्यांत चालेल असा नेम नाहीं. यापूर्वीं असा घोटाळ्याचा प्रश्न उद्भवला नसल्यामुळें त्याच्या संबंधांत मागील दाखला

मिळण्यास मार्ग नव्हता. पूर्वी साधारणतः " बळी तो कान पिळी " असा राज्याचा प्रकार असल्यामुळें त्याविरुद्ध जाण्याची विधवा राण्यांस ताकद होत नसे. " राजा बोले आणि दळ हाले " अशी वस्तुस्थिति सर्वत्र चालल्यास सदर प्रश्नासारखा प्रश्न मागील काळीं उत्पन्नच होणें शक्य नव्हतें. कारभाऱ्याच्या वरील लेखावरून पूर्वोक्त सर्व गोष्टी बडेसाहेबांच्या गळीं उतरल्या. त्याचें महत्त्व, गांभीर्य व सत्यता त्यांस मान्य झाली. त्यांनीं तो लाटसाहेबांच्या मंजुरीस्तव आपल्या पूर्ण संमतीसह पाठवून दिला. तेथून तो लवकरच मंजूर होऊन आला, त्यामुळें कुटिल राजकारस्थानचे पाय मोडले. घरगुती घातक दुहीचा बींमोड झाला. एका घोटाळ्याच्या प्रश्नाचा समाधानकारक व संस्थानच्या हितास साधक असा निकाल लागला. त्याचें श्रेय विनायकरावांस आहे. या हिंदुस्थान सरकारच्या निकालामुळें पुढील संस्थानिकांचा मार्ग सुगम झाला. खासगीसंबंधी असाच वाद पुढें कदाचित् निघाला तर त्या प्रकरणांत वरिष्ठ सरकारचा वरील ठराव मार्गदर्शक होऊन त्याचा कायमचा उपयोग होण्याजोगा आहे. हा ठराव मंजूर होऊन येण्यापूर्वी मृतमहाराजांची विधवा पत्नी व सांप्रतच्या महाराजांच्या आई ह्या आपल्या पतीच्या मागून तीन वर्षांनीं देवाधीन झाल्या. त्यामुळें त्यांच्या पश्चात् हा ठराव अंमलांत आला आणि आईच्या हातून राजसत्ता बळजबरीनें हिसकावून घेण्याचा विषादकारक प्रसंग टळला, ही दुःखांत सुखाची गोष्ट झाली. एकंदरींत हा निकाल यथान्याय आणि उत्तम होता, यांत संशय नाहीं. याशिवाय त्यांच्या कारकीर्दीत उल्लेख करण्यासारखें कांहीं विशेष घडलें नाहीं.

सन १८८९ पासूनच त्यांचें आणि होळकरांचें पटेनासें झालें. पुढें तर त्यास बेबनावाचें स्वरूप येण्यास पाहूं लागलें. त्याची यथास्थित फोड करण्याचा काळ अद्याप आला नाहीं. त्यास निदान अर्धे शतक तरी गेलें पाहिजे. हा इतिहासाचा भाग आहे; तथापि इतकें सांगितलें पाहिजे कीं, दिवाणास आपल्या मालकाची राज्यरीति आवडेना आणि मान्य होईना. मालकास दिवाणाचा स्पष्टवक्तेपणा, निःस्पृहता, मतस्वातंत्र्य, स्वमतावलंबनप्रेम, वादपद्धति हीं खपतना. त्यांच्यावर वशीकरणाच्या पुष्कळ युक्त्या लढविल्या गेल्या, पण इष्टकार्य कांहीं साधलें नाहीं. दोघांच्या न्यायदर्शनाचे मार्ग आतां फुटले. ते पहिल्यानें म्हणजे एक होते असें नाहीं. तरी पण

कसें तरी करून त्यांस जुळते ठेवण्याची गरज लागे; पण आतां त्यांत फारच अंतर पडूं लागलें. प्रत्येकास आपण न्यायमार्गास अनुसरूनच आचरण करीत आहों असें वाटे; पण एकाचा न्याय तो दुसऱ्यास अन्याय वाटे. आपल्या प्रचंड न्यायौघांत दिवाणानें मुकाट्यानें वहात यावें याबद्दल मालकांनीं पराकाष्ठा केली; पण दिवाण हे अशा महापुरांत पोहण्यास शिकले नव्हते. ते गटांगळ्या खाऊं लागले, त्यांचा जीव घाबरला, त्यांनीं तरावें म्हणून स्वार्थरूप तुंबे त्यांच्या पोटाखालीं व कमरेस बांधले, पण व्यर्थ. त्यांस आतां या राजकारणरूपी उदधीतून बाहेर निघावें असें वाटूं लागलें. तें राजकीय वातावरण त्यांस आतां मानवेना. त्याने त्यांची प्रकृति बिघडली. अशा स्थितीत पोक्त विचारानें विश्रांतीसाठीं दोन महिन्यांची रजा घेऊन ते पुण्यास आले. ती संपल्यावर तेथूनच अमात्यपदाचा राजीनामा पाठवावा असा त्यांचा निश्चय ठरला. तसे ते करते तर सोन्याहून पिंवळें झाले असतें; पण तसें होणार कोठून ? " मनसा चिंतयेत् कार्य दैवमन्यत्र चिंतयेत् " तसाच प्रकार येथेही झाला. त्यांच्या मालकास त्यांचा वियोग जड जाऊं लागला. पुनः वशीकरणाचे प्रयोग सुरू झाले. काम न सोडण्याबद्दल विनायकरावांस फारच आग्रह झाला. त्यांनीं त्याचे मन वळले. दोन महिने रजा संपण्याच्या पूर्वी कामावर न जाण्याचा त्यांचा निश्चय होता; परंतु त्यांच्या या विश्रांतीचा एक महिना पुरा झाला नाही तोंच त्यांच्या मालकांचे कनिष्ठ बंधु श्रीमंत यशवंतराव होळकर हे एकाएकी वारले, त्यामुळें त्यांच्या श्रेष्ठ भ्रात्यास मोठा धक्का बसला. महाराजांस बंधुवियोगाचें फार दुःख वाटून त्या भरांत त्यांनी आपल्या दिवाणास समाचारास ताबडतोब येण्याविषयीं तार केली. ही पुन्हा अडचणीची वेळ आली. अशा वेळीं न जाणें बरें नव्हते. त्यांत विनायकरावांचें मन फार कोवळें होतें. तें तेव्हांच द्रवत असे. ते लागलींच आश्रयदात्याच्या समाधानार्थ धांवत आले. हा प्रसंग न येता व त्यांनीं पुण्याहून कामाचा राजीनामा दिला असता तर त्यांत त्यांची शोभा राहून पुढें झालेला अत्यंत खेदास्पद असा शेवटच्या वियोगाचा प्रकार टळला असता व त्यापासून त्यांच्या मनास ज्या असह्य यातना झाल्या त्यांचेही कारण न होते. परंतु विषम राजमार्गाचे खरें स्वरूप त्यांच्या प्रत्ययास आणण्याचें देवाचे मनांत होतें. या राजकीय समरांगणांत युद्ध करण्यास या

चरित्रनायकास कमी धैर्य होतें असें नाहीं. स्वदेशाभिमान, न्यायप्रीति इत्यादि साधनांची सामुग्रीही त्यांजपाशीं पुष्कळ होती; पण शरीरसामर्थ्य आणि मनाचा खंबीरपणा हीं मात्र पुरेशीं नव्हतीं. त्याचप्रमाणें एकमार्गीपणामुळें या समरांत डावपेंच, नोकझोक, पवित्रे बदलणें वगैरे प्रकारचें कौशल्य (किंवा यथार्थ ज्ञानाच्या नजरेनें कौटिल्य म्हटलें पाहिजे) त्यांच्यामध्यें असावें तितकें नव्हतें. " राजकीय सामर्थ्य सुमार्गानें न मिळेल तर कुमार्गानें तें मिळविण्यास कच खाऊं नये, वेळेनुसार स्वाभिमानाचा होम झाला किंवा मनुष्यपणास आंचविण्याची वेळ आली तरी त्याची क्षिती बाळगूं नये. यश संपादितांना त्याच्या समाधानाच्या निंद्यपणाकडे पाहूं नये. ' ना विष्णुः पृथिवीपतिः ' असें समजून राजास सदैव अनुकूल रहावें, " हीं मतें त्यांच्या अंगवळणीं फारशीं पडली नव्हतीं. संपत्ति आणि राज्याधिकार यापाशीं न्यायबुद्धिच असावयाची, ते अन्यायमार्गांत कधींही जाणें अशक्य, हें तत्त्व त्यांस मान्य नव्हते. यामुळें त्यांचें आणि मालकांचें एक मत फारसें नसे; वारंवार मतभेद होई. परंतु " दे घे " या तत्त्वावर काम धके. कधीं महाराज दिवाणाचें ऐकत, त्याप्रमाणें प्रकरण फारसें महत्त्वाचें नसेल तर त्यांत यजमानांनीं आपल्या मताचा अनादर केला तरी त्याकडे दिवाणही दुर्लक्ष करीत असत. अशा रीतीनें हा राज्यरूप शकट या खडकाळ रानांतून सुमारें दोन वर्षें र र करीत चालला होता, पण तो आतां अगदीं मेटाकुटीस आला. आतां येथें राहण्यांत मजा नाहीं असें पाहून दिवाणांनीं राजीनामा दिला, परंतु तो यजमानांनीं मंजूर केला नाहीं. त्यांस दिवाणास सोडावेंसें वाटेना. असा दिवाण शोधल्यास पुन्हां मिळणार नाहीं, असा बुद्धिवाद त्यांच्या मालकांचे खरे हितचिंतक त्यांस देत होते. त्याप्रमाणें त्यांचे हितशत्रु त्यांच्या अनियंत्रितपणास आणि निरंकुश बुद्धीस भर देत होते, आणि चेव आणीत होते. अशा स्थितींत " कापशे प्रकरण " उपस्थित झालें. त्यांत सरकार वादी होतें. या मुकदम्यांत आरोपी ठरलेल्या संस्थानच्या कामगारानें भूमिगत द्रव्याचा अपहार केल्याचा त्यावर आरोप होता. फिर्यादी तर्फे गणपतराव किर्लोस्कर वकील होते आणि प्रसिद्ध ना. फेराजशहा मेथा आरोपी-तर्फे वाद करीत होते. हा कज्जा जिल्हा–जज्जापुढें प्रथम होऊन तेथें आरोप नाशाबीत होऊन आरोपी सुटला. त्यावर वादीतर्फे सदर कोर्टांत अपील

झालें ! तेथें दोघां न्यायमूर्तींपुढें वाद होऊन उभयतांत मतभेद झाला. मुख्य न्यायाधिशांनीं आरोपीस गुन्हेगार ठरवून त्यास शिक्षा ठोठावली; पण त्यांच्या साथीदाराचें मत त्याविरुद्ध पडलें. आतां हा वाद निकालाकरितां दरबारांत गेला पाहिजे; आणि तेथून जर कां आरोपी सुटला तर मग मात्र वादीस पुढें न्याय मिळविण्यास मार्ग नव्हता. कारण खुद्द सरकारच फिर्यादी असल्यामुळें महाराजांस या प्रकरणाचा अखेर निकाल लावण्याचा मार्ग बंद झाला होता, अशा स्थितींत मुख्य न्यायाधिशाचा ठराव दरबारांत बहाल रहावा म्हणून पराकाष्ठा झाली; पण दिवाणाचें मन म्हणून तिकडे वळलें नाहीं. फिर्यादीस किंवा आरोपीस अनुकूल किंवा प्रतिकूळ अशी कोणतीही वृत्ति त्यांनीं उघड केली नाहीं. इतर कज्ज्यांप्रमाणे या मुकदम्याचाही निकाल आपल्या न्यायदेवतेच्या आज्ञेप्रमाणें करावयाचें ते शेवटपर्यंत म्हणत होते. हें त्यांचें म्हणणें फिर्यादीस प्रतिकूळ होतें असें नाहीं; पण वादीस त्याचा अर्थ तसा भासला. राजपक्षासही एकंदरींत न्यायच इष्ट होता; पण तो अनुकूल झाला तर मात्र न्याय, प्रतिकूळ झाला तर अन्याय, हें विधान दिवाणास संमत होईना. फिर्यादी या कज्ज्यांत आग्रहास पेटले होते हें त्यांस पसंत पडलें नाहीं. पुढें आरोपीचा कबुलीजबाब घेण्याचा प्रकार दिवाणास असंमत होऊन त्यास यथाशक्ति अवरोध करण्याचा त्यांनीं यत्न केला, त्यामुळें दिवाण आरोपीस वश झाले असावे अशी शंका येण्यास अवकाश मिळाला. या वादांत तत्त्वबोध होणें एकीकडेच राहून वैमनस्याचें कार्य मात्र घडून आलें. पूर्वीचा गुरुशिष्य-संबंध पूर्ण लयास गेला आणि अत्यंत निकृष्ट स्थितींतला सेव्यसेवकभाव प्रगट झाला. प्रसिद्ध कवि व्हालटेर आणि प्रशियाचा बादशाहा फ्रेडरिक धि ग्रेट यांच्या शेवटच्या वियोगप्रसंगाची आठवण या प्रसंगावरून होते. “राजामित्रं केन दृष्टं श्रुतं वा” हे उद्गार काढणारा विष्णुशर्मा मनुष्यस्वभावाचा मोठा मार्मिक परीक्षक होता. विनायकरावजींनीं “ राजाज्ञापरिपालनरूप ” अमात्य पद स्वीकारलें असतें तर यावज्जीव त्यांस त्याचा वियोग झाला नसता, आणि उलट त्यांच्या वैभवांत अधिक भर पडली असती. असें झाल्यानें त्यांचें स्वतःचें आणि स्वप्राणाहूनही अधिक प्रिय अशा मुलाबाळांचें कोटकल्याण झालें असतें. पण हें सर्वव्यापी तत्त्व ओळखण्याचें स्वार्थपर ज्ञान त्यांच्यांत साऱ्या जन्मांत कधींच आलें नाहीं ! ते आपल्या मनोदेवतेचे

भाविक भक्त होते. तिला स्मरून त्यांनीं सर्वांवर पाणी सोडलें.

परिस्थितीवरून आणि लोकमताप्रमाणें आरोपी उघड दोषी दिसत होता; पण पुरावा मात्र सदोष ठरविण्यास पुरेसा नव्हता. "शंभर आरोपी सुटले तरी पत्करले, पण एक निरपराधी दोषी ठरणें न्यायास मान्य नाहीं," या न्यायनीतीच्या उदार तत्त्वावर दृष्टि देऊन दिवाण राजपक्षास मान्य झाले नाहींत. स्वार्थदक्ष कामगारास फिर्यादीस अनुकूल होण्यास अनेक मार्ग होते, आणि त्यापासून कांहीं नडही येण्यासारखी नव्हती; कारण आरोपी हा शासनार्ह होता. पण शासनमार्ग मात्र प्रशस्त नव्हता. त्यानें "म्हातारी मेल्याचें दुःख नाहीं, पण काळ सोकावतो." असा प्रकार झाला असता. एकदां का अशा कामास हात दिला कीं मग पुढें किती वेळ, कशा रीतीनें आणि कशा प्रकरणांत हात मळवावा लागला असता याचा नेम नव्हता. म्हणूनच चरित्रनायकानें मोठ्या दूरदृष्टीनें राजपक्षाचें समर्थन केलें नाहीं आणि आपली २००० रुपये वजनाची रुपेरी बेडी खाडकन् तोडली. पण याच कामांत त्यांस कांहीं जखमा फार मर्मस्थानीं लागल्या. राज्यकार्यात इतकीं वर्षें राहूनही त्यांचें मन मानापमान विषयांत कोमल आणि नाजूक होतें. त्यास निसर्डेपणा किंवा निगरगट्टपणा आला नव्हता. त्यामुळें हा राजकीय मार्गांत झालेला परिणाम त्यांच्या जिव्हाळीं लागला आणि त्या क्लेशांतच त्यांचा अंत झाला. याप्रमाणें आमच्या चरित्रनायकाच्या इंदूरच्या कारकीर्दीचें पर्यवसान झालें.

विनायकरावांचें राजमार्गांत झालेलें पतन त्यांच्या यशापेक्षां अनंत पटीनें अनुकरणीय, प्रशंसनीय आणि मनोहर आहे. रणवीर शूरांस धारातीर्थी पतन जसें अत्यंत इष्ट व सद्गतिप्रद असतें, तशीच न्यायनीतीच्या रक्षणार्थ पडलेल्यांच्या स्थितीसही वीरगतीसारखीच शोभा येते. या दृष्टीनें विनायकरावांच्या अपयशानें त्यांच्या यशांत भरच पडते. त्यांनीं आपल्या मालकांस लिहिलेल्या शेवटच्या पत्रांत "माझ्या क्षमाशीलतेची परमावधि झाली" हें वाक्य लिहिलें आहे तें अक्षरशः खरें आहे. त्यांची वृत्ति खरोखरच तशीच होती.

ता० ८ आक्टोबर सन १८९० इसवी रोजीं त्यांनीं इंदूर सोडलें. त्यांच्या यजमानांचें अत्यंत जिव्हाळ्याचे कांहीं अंमलदार खेरीजकरून बहुतेक बडे लोक त्यांस पोंचविण्यास स्टेशनवर आले होते. सर्वांस त्यांच्या जाण्यानें

फार वाईट वाटलें यांत संशय नाहीं. यावेळीं विनायकराव मानसिक क्लेशांनीं आणि निराशेनें इतके व्याप्त झाले होते कीं, त्यांच्यानें ही वृत्ति पूर्णपणें दाबवली नाहीं. त्यांचें मुख अत्यंत म्लान आणि तेजोहीन दिसलें. त्यांनीं मोठ्या आदरानें सर्वांचा निरोप घेतला; पण कोणाशीं विशेष भाषण केलें नाहीं. मार्गांतच त्यांस ताप भरला आणि कल्याणास जाऊन पोंचेपर्यंत त्यांस जुलाब व्हावयास लागले. पुढें औषधोपचारांनीं ते बंद झाले. पण दिवसेंदिवस त्यांची शरीरशक्ति झपाट्यानें क्षीण व्हावयास लागली. त्यांनीं पुष्कळ औषधें घेतलीं; हवा पालटण्याकरितां पुष्कळ स्थलांतरें आणि प्रवास केले; पण त्यांस बरें वाटेना. ते मुंबईस राहिले व पुढें सोलापुरास गेले. तेथें त्यांस थोडेंसें बरें वाटलें. सोलापुरास असतांना एकदां ते एका सभेस गेले होते, आणि त्यांनीं त्या सभेचें अध्यक्षस्थान स्वीकारलें होतें, असें वर्तमानपत्रांत आलें होतें. तेथल्या कांहीं विद्वानांनीं त्यांचा मोठा आदर केला. तेथल्या एका इंग्रजी लष्करी वैद्यानें त्यांचा रोग असाध्य होय आणि त्यांचा अंत सहा महिन्यांत होईल असें स्पष्ट मत दिलें. तें त्यांनीं मोठ्या शांत चित्तानें ऐकलें; परंतु दुःख होईल या भीतीनें तें त्यांनीं घरांत सांगितलें नाहीं. शेवटीं त्यांच्या मधुमेहाचें रूप बदलून त्यास " ब्राइट्स् डिझीज " हें रूप आलें. डाक्टरांनीं हात टेकले. वैद्याचे उपाय खुंटले. वैदूंनीं कांहीं वनस्पतींचीं औषधें दिलीं, पण व्यर्थ. सर्वांचे उपाय हरले. आतां आपला अंत फार लांब नाहीं अशी त्यांची खात्री झाली. मरणास ते तयार होते. त्यांचीं मुलेंबाळें सर्व सुस्थितींत होतीं. कोणाबद्दल काळजी वाहण्याचें त्यांस प्रयोजन नव्हतें. पत्नीवर त्यांचें अत्यंत प्रेम होतें. तिच्या संगतींत त्यांची संसारयात्रा अत्यंत सुखदायक झाली होती. फार थोड्यांस असें दिव्य स्त्रीरत्न लाभत असेल. तरी आतां शरीर क्लेशातिशयानें पूर्ण ग्रस्त झाल्यामुळें सर्व कांहीं सोडण्यास ते तयार होते.

अशा आसन्नमरण स्थितींत या उदारधीस इहलोक सोडण्याच्या पूर्वी अडीच महिने एक अत्यंत घोर आणि यातनामय आघात झाला, त्यामुळें आधींच पतनशील झालेला त्यांचा देह तत्काळ जमीनदोस्त झाला ! अगोदरच जीर्ण झालेला आणि पाळेंमुळे खणल्यासारखा हा देहरूप वृक्ष या झंझावातानें तत्काळ समूळ उपटून अस्ताव्यस्त पडला !

विनायकरावांस आठ मुलें झालीं. त्यांत चार लहानपणींच गत झालीं होतीं. एक मुलगा ६ वर्षांचा होऊन वारला. त्याचे दुःख त्यांस फार होत असे. त्याचा विसर पडण्यास त्यास बरींच वर्षे लागलीं. याशिवाय अपत्य-वियोग असा त्यांस अद्याप झालाच नव्हता. त्यांचीं मुलेंही सुशिक्षित होतीं. कोणापासून त्यांस दुःख नव्हतें. सन १८८१ सालीं त्यांच्या वडील पुत्रास विषमज्वर होऊन त्यांतून वांचण्याची आशा मव्हती. त्यामुळें विनायकराव फार निराशेचे उद्गार काढीत असत. ते त्यांस दाबवत नसत. प्रभुसत्तेनें या दुखण्यांतून त्यांचा मुलगा उठला; पण तो आघात केवळ दहा वर्षे मात्र टळला. सन १८९१ च्या आगस्ट महिन्यांत त्यास पुन्हा विषमज्वर होऊन तो चाळीस दिवस राहिला. सर्व प्रकारचे औषधोपचार झाले. पण तापाचें पाऊल मागें पडलें नाहीं. अखेर सप्टेंबर महिन्यांत त्याचा अंत झाला.

यावेळीं विनायकरावांची शरीरव्याधि कळसास पोचली होती आणि ती अंतकाळाबरोबरच आपणास सोडणार हे त्यांस विदित होतें. अशा स्थितींत मुलाचें दुखणें असाध्य आहे असें समजल्यावर त्यांस फारच दुःख झालें. त्या भरांत " मरणापूर्वी हा पुत्रशोक मला होणार. या मुलाने जगांत काय तीं तीसच वर्षे काढलीं. या काळांत त्याने जग ते काय पाहिले ? त्यांतलीं सुखदुःखें तीं काय भोगलीं ? जगांत येऊन केले काय ? तर कांहीं नाहीं ! ऐन उमेदींत जग सोडतांना त्याला किती कठीण वाटत असेल बरें ? मी तर या जगांत बावन वर्षे काढलीं आहेत आणि कांहीं बरावाईट कार्यभागही केला आहे. मग मीं अंतकाळाच्या मोहानें किंवा शोकानें कां खचावें ? " असे त्यांनीं बोलून दाखविलें.

या पुत्रशोकानें तर त्यांची कंबरच खचली. यावेळीं त्यांस प्रसिद्ध वक्ता बर्क याच्या पुत्रवियोगकाळच्या उद्गारांचें स्मरण होऊन ते तसेच उद्गार काढीत असत. यापुढें ते अडीच महिने जिवंत होते; पण तो काळ शरीरक्लेश आणि मानसिकयातना हीं भोगण्यांतच गेला. शेवटी शेवटीं त्यांस खोकला चैन पडूं देईना. दिवस रात्र बसून काढावी लागे. पाठ टेकली कीं खोकल्यास उसळी येई. त्यांचे क्लेश पाहवत नसत, अशा संधींत त्यांचे कांहीं स्नेही—शांताराम नारायण, माधवराव बर्वे, गजाननराव भाटवडेकर—हे वारले. शांतारामाचे मरणाचें वर्तमान त्यांस कळल्यावर ते म्हणाले " मीही त्याच मार्गांत आहें.

मलाही तिकडे जाण्यास फार वेळ नको." भाटवडेकरांचें वर्तमान दुःख होईल या भीतीनें मुद्दाम त्यांस कळविलें नाहीं. ता० १७ डिसेंबर रोजीं त्यांस सुस्ती वाटून त्यांची लघवी बंद झाली. अशा वेळीं त्यांस उपचार करणाऱ्या डाक्टरांपैकीं कोणीच घरीं नव्हते. शेवटीं डॉक्टर दादाजी नाथाजी यांस बोलाविल्यावरून त्यांनीं येऊन त्यांस क्लेशमुक्त केलें, त्यामुळें ते बरेच शांत होऊन पडले.

मरणापूर्वी सहा घंटे त्यांस शेवटचा घोर लागला आणि ते डोळे मिटून पडले. नंतर त्यांस बोलवेना; क्षीणता वाढली; दम छाटेना. अशा वेळीं त्यांनीं खुणेनें कांहीं प्यावयास मागितलें. तेव्हां एका वाटींत त्यांस थोडेंसें दूध दिलें. तेवढ्यानें त्यांची शेवटची काळरूप तहान न भागतां त्यांनीं कांहींसें रोषानें आणखी पिण्यास खुणेनें मागितलें आणि तें मिळाल्यावर पिऊन ते डोळे मिटून पडले. अशा वेळीं त्यांचे कारभारी यांनीं जवळ जाऊन त्यांचा हात धरून हळूंच "मागची कोणाची चिंता करूं नका" असें त्यांस म्हटलें. त्यासरसा "अंः" असा उद्गार काढून त्यांनीं त्यांचा हात मागें सारला. त्यावरून "मला कोणाची काळजी नाहीं, किंवा तुमच्या म्हणण्यांत कांहीं जीव नाहीं, तें व्यर्थ आहे." अशासारखा त्यांचा मनोदय असावा असें व्यक्त होतें. यानंतर थोड्या वेळानें तारीख १८ डिसेंबर सन १८९१ रोजीं त्यांचें प्राणोत्क्रमण होऊन ते स्वर्गसुख भोगण्यास गेले.

त्यावेळीं त्यांजपाशीं ना० माधवराव रानडे, रावबहादुर निळकंठराव कीर्तने वगैरे मंडळी जमली होती. त्यांचा अंत्यविधि साधाच झाला. ज्या पुरुषानें आजन्म साधेपणाचें व्रत पाळिलें, राजवैभव भोगतांनाही ज्यांचा नैसर्गिक साधेपणा कसा तो सुटला नाहीं, राज्याधिकारावर असतांना ज्यांनीं न्याय-नीतिपथ कधीं सोडला नाहीं आणि तसा प्रसंग येतांच ज्यांनीं त्या सर्वांवर पाणी सोडलें अशा महाशयाचा अंत्यविधि साधाच होणें योग्य होय असें कोण म्हणणार नाहीं ? अलीकडे प्रचारांत आलेला और्ध्वदेहिक क्रियेच्या वेळीं कोणी मित्रानें इतरांस उद्देशून मृतासंबंधानें भाषण करण्याचा प्रकार त्यावेळीं झाला नाहीं.

"टाइम्स ऑफ इंडिया" नामक सर्वप्रसिद्ध इंग्रजी पत्रानें विनायकरावांच्या मृत्यूचें वर्तमान लिहून त्या सुज्ञ पत्राच्या पद्धतीनुरूप त्यांत चरित्रनायकाच्या

राज्यकार्य-निपुणतेपेक्षां त्यांच्या दोन सर्वमान्य नाटकग्रंथांविषयीच विशेष विस्तृत मार्मिक माहिती दिली होती. त्यावरून त्या विद्वान् लेखकास त्यांच्या पूर्वोक्त पहिल्या गुणाहून त्यांच्या दुसऱ्या कृतीचाच गौरव आणि धन्यवाद अधिक इष्ट वाटला असावा असें दिसतें; आणि सर्व रसिक, मार्मिक आणि सहृदय विद्वान् लोकांस हें मत निर्विवादपणें मान्य झालेंच पाहिजे, असें माझ्याही अल्पमतीस वाटतें.

विनायकरावांचा बांधा साधारण उंच होता. त्यांची जवळ जवळ ५ फूट ९ इंच उंची होती. त्यांचा वर्ण निमगोरा, चेहरा साधारण वाटोळा, अतिगंभीर, सकृद्दर्शनीं भयप्रद, उग्र, पण सहवासाअंतीं शांत, प्रसन्न आणि तेजस्वी वाटून त्याबद्दलचा प्रथम ग्रह कांहींसा कमी होत असे, पण तो समूळ नाहींसा होत नसे. निरंतर वाचन आणि विचार यांत मग्न राहिल्यामुळें त्यांस फारसें बोलणे आवडत नसे. शांततेची त्यांस अत्यंत आवड असे. समाजांत किंवा मंडळींत फारसें जाणें त्यांस पसंत नसे. परंतु निवडक मित्रमंडळींत ते मोकळ्या मनानें बोलत असत. माधवराव कुंटे, ना० माधवराव गोविंदराव रानडे, रावब. विठ्ठलराव पाठक, वामनराव मोडक, इत्यादि सहाध्यायी मंडळी, गणेशशास्त्री गोळवलकर, रामजी विठ्ठल वकील, वासुदेव महादाजी नाझीम वगैरे इंदूरचे कामगार, जनार्दनपंत गाडगीळ, आनंदराव बर्वे, रामभाऊ उदास, अशा इतर कामगारांच्याबरोबर त्यांचा भाषणप्रकार, वादविवाद, हास्यविनोद, थट्टामस्करी इत्यादि प्रकार होताना पाहण्यास मिळत; पण इतरांशीं ते कामापुरताच संबंध ठेवीत असत आणि त्यांच्याशीं बोलणें अगदीं बेताबाताचें, जरूर लागेल तेवढेंच, असे. त्यांच्याशीं सलगी करणें केवळ अशक्यच वाटत असे. यत्किंचित् अधिकउणा शब्द कोणाच्या तोंडांतून निघाला तर त्यांस तो खपत नसे; पण त्याबद्दल स्तब्धपणानेंच ते नापसंती दाखवीत असत. उघड शब्दांनीं ती व्यक्त करणें त्यांस मान्य नसे. भाषण करण्यांत त्याचें तेज सामान्य श्रोत्यांवर विशेष पडत नसे. त्याची वाणी अस्खलित वाहत नसे. सावकाश बोलण्याचा त्यांचा प्रघात होता आणि मध्यंतरीं विचार करण्यास्तव त्यांस थांबावें लागत असे. पण त्याचा आशय अत्यंत मार्मिक, गूढ, चिकित्सापर, सन्मार्गवर्ती, प्रगतिप्रद असून त्यापासून शोधक आणि सुज्ञ श्रोत्यांस पुष्कळ नवीन गोष्टी कळत असत. सभाधीटपणा त्यांच्यांत फारसा

नव्हता. सभेंत बोलतांना त्यांची अंतर्गत क्षुब्धता त्यांच्या वाणीवरून व्यक्त होत असे. त्यांचा पोषाख साधा, पण त्यांच्या थोर पदवीस साजेसा होता. बडोद्यास गेल्यावर कचेरीस जातांना ते पायजमा घालीत असत. इंदुरास असतांना ते इंदूरशाई पागोटें घालीत असत. पुढें बडोद्यास गेल्यावर पुणेशाई पागोटें घालीत. इंग्रजी तऱ्हेच्या कोटपाटलुनांची त्यांस आवड नसे. रेशीमकांठी धोतरें त्यांनीं कधीं वापरलेलीं दिसलीं नाहींत. प्रायः दक्षिणी जोडाच ते घालीत असत. बडोद्यांत मात्र सरकारदरबारांत जातांना इंग्रजी बूट घालीत आणि अंगावर शुभ्रकांठीं उपरणें घेत असत.

वातानें त्यांचें शरीर सुटलें होतें आणि गात्रें शिथिल झालीं होतीं. मोठ्या जोखमीचीं आणि जबाबदारीचीं कामें केल्यामुळें आणि शरीरीं नेहमीं असमाधान राहिल्या कारणानें वयाच्या मानानें त्यांचें शरीर अधिक थकल्यासारखें त्यांच्या मुद्रेवरून दिसे. बहुधां पलंगावर पडून किंवा आरामखुर्चीवर लेटून वाचण्याची त्यांस संवय पडली होती. शेक्सपियर, स्कॉट, डिकिन्स, थ्याकरे, मेकाले, गोल्डस्मिथ, जॉनसन् हे त्यांच्या आवडीचे ग्रंथकार असत. त्यांत डिकिन्सच्या कादंबऱ्या तर त्यांनीं कितीदां वाचल्या असतील याचा नेम नाहीं. दर वर्षसहा महिन्यांनीं त्यांचे ग्रंथ पुन्हा पुन्हा ते वाचीत असत. जॉनसनच्या कविचरित्रावरही त्यांची फार भक्ति होती. या सर्व ग्रंथकारांच्या कृतींशीं त्यांचा दृढ परिचय होता. पूर्ण सहृदयतेनें त्यांचीं पारायणें करून ते तल्लीन होत असत.

विनायकरावांस साधें जेवण फार आवडे. तिखटमिठावर त्यांची भक्ति फार असे. गोड पदार्थावर त्यांची भक्ति फारशी नसे. पुढें मधुमेहाच्या रोगामुळें गोड खाणें त्यांस बहुतेक वर्ज्यच झाल्यासारखें होतें. दुसऱ्याचे घरीं जेवण्यास जाण्याचा त्यांस कंटाळा असे; परंतु त्यांची मित्रमंडळी त्यांच्या घरीं आमंत्रणावांचून येई तेव्हां त्यांस आनंद वाटे. त्यांचें त्यांस अगत्य असे.

त्यांचा स्वभाव फारच धिमा, गंभीर आणि भारदस्त होता. बरोबरच्या मित्रमंडळीशीं मात्र ते मोकळ्या मनानें बोलत आणि प्रसंगविशेषीं विनोदात्मक भाषणही करीत; पण इतरांपुढें त्यांची गंभीर वृत्ति ढळत नसे. कधीं कधीं प्रसंगानुसार ते स्मितहास्य करीत, पण त्याहून अधिक हृदयोर्मि फारच क्वचित् उचंबळतांना दिसत असत. पत्नीवर आणि मुलांवर त्यांचें अत्यंत प्रेम असे;

पण तें पुष्कळ अंशीं फारसें परिस्फुट होत नसे. इतर आप्तांवर आणि स्वकीयांवरही त्यांचें बरेंच प्रेम असे आणि त्यांचें ते अगत्य बाळगीत असत. पण निरुद्योगी, परावलंबी आणि पोटभरू लालची स्वकीयांचा त्यांस मनापासून तिरस्कार होता. स्वावलंबनावर त्यांची फार भिस्त होती. आप्तपणाचा फाजील फायदा घेण्याचा आमच्या समाजांत बराच प्रघात आहे. तो त्यांस मुळींच पसंत नसे. पण अशा लोकांसही ते शब्दानें फारसें दुखवीत नसत. त्यांनीं अगदीं विन्मुख असें कोणासही परत पाठविलें नाहीं. त्यांस अल्प साह्य देऊन हितकारक उपदेश ते करीत असत. कित्येक होतकरू तरुण आप्तांस व परक्यांस विद्यार्जनाकरितां मुद्दाम आपल्या घरीं ठेवून त्यांच्या भावी आयुष्यमार्गास त्यांनीं सुवळण लाविलें होतें. अशा वर्गांतीलच प्रस्तुत लेखक एक आहे, हें मोठ्या कृतज्ञतापूर्वक येथें नमूद करण्यास त्यास मोठा आनंद वाटतो. या दिशेनें त्यांस मोठी हौस असून ती अत्यंत अनुकरणीय होती.

मराठी वाचनाची त्यांस मुळींच गोडी नव्हती. मराठी व इंग्रजी वर्तमानपत्रें व मासिकें त्यांच्या घरीं पुष्कळ येत असून त्याबद्दल सालाचा २०० रुपये खर्च होत असे. परंतु टाइम्स ऑफ इंडिया पत्राशिवाय इतरांस ते कधीं शिवत नसत. सन १८६५ सालपर्यंत प्रसिद्ध झालेलीं काव्यें, नाटकें वगैरे ग्रंथांचीं मराठी भाषांतरें त्यांनीं वाचलीं असावीं, असें त्यांच्या ज्ञानप्रसारक मासिक पुस्तकांतल्या मराठी निबंधावरून वाटतें. पण यापुढें मराठी पुस्तक हातीं धरतांना मीं त्यांस कधीं पाहिलें नाहीं. परशरामपंत गोडबोले यांचें केकादर्श त्यांनीं वाचलें होतें, आणि नवनीतही केव्हां केव्हां चाळतांना मीं त्यांस पाहिलें आहे. "थोरल्या बाजीरावाचें चरित्र" (बापट कृत) वाचलेलें त्यांनीं ऐकलें होतें; पण तें मार्मिक टीकापर किंवा चिकित्सापर आहे असें त्यांस वाटलें नाहीं. त्यांतली भाषा मात्र चांगली आहे असें ते बोलले. "छत्रपति शिवाजी आणि राजगुरु दादोजी कोंडदेव" हें पुस्तक त्यांच्या कर्त्यानें त्यांस पुण्यास स्वतः वाचून दाखविलें होतें. त्यांतला कांहीं भाग त्यांस पसंत पडून "तो आपणा स्वतःस इतका चांगला लिहितां आला असता कीं नाहीं याबद्दल शंका आहे" असे उद्गार त्यांनीं काढल्याचें रा. बापट यांनीं खुद्द मला डभई मुक्कामीं सांगितलें होतें. या शिवाय इंदुरास आजारी असतां मंजुघोषा, विश्वासराव वगैरे कांहीं कादंबऱ्या मुलांकडून वाचवून त्यांनीं ऐकल्या होत्या;

पण त्या त्यांस आवडल्या नाहींत. त्या शेवटपर्यंत ऐकण्याचाही त्यांस कंटाळा येई. "गोविंदराव अथवा सुशिक्षणाचें फळ" हें पुस्तक त्याच्या कर्त्यानें अभिप्रायाकरितां इंदुरास पाठविलें होतें. तें त्यांच्या वडील मुलानें त्यांस वाचून दाखवून त्यावर त्यांचें मत लिहून घेतलें होतें. तेंहीं त्यांनीं इंग्रजींतच दिलें असून बरेंच अनुकूळ होतें. त्यांस मराठी लिहिण्याचा अलीकडच्या नवीन विद्वानांप्रमाणें तिरस्कार नव्हता. सरकारी कामाच्या प्रकरणांतले कांहीं मोठे मोठे वादग्रस्त निकाल आणि ठरावही ते पुष्कळ वेळां मराठी भाषेंत लिहीत असत. त्यांतला एक "सरस्वतीमंडल" पुस्तकांत छापला आहे.

संस्कृत काव्यें व नाटकें मुळांत समजण्याइतकें त्या भाषेचें ज्ञान त्यांस नव्हतें. पारशी भाषा ते इंदुरास शिकले होते; पण त्यांतल्या इष्कबाज कवितांचा त्यांस वीट येऊन त्यांनीं त्या ग्रंथाकडे पुन्हा पाहिलें नाहीं.

मनुष्यस्वभावाचें ज्ञान त्यांस अत्युत्तम होतें. त्यांच्यासारख्या सरळ स्वभावाच्या आणि सन्मार्गवर्ति पुरुषानें आपल्या इंग्रजी कादंबरींत 'अंबु नायकिणी'च्या दिवाणखान्याचा दरवाजा आणि त्यांतल्या छटेल लोकांचें इतकें खुबीदार पण यथार्थ केलेलें वर्णन वाचलें म्हणजे वरील गोष्ट सहज उघड दिसते. ते स्वतः फारसे खर्चिक किंवा सढळ हाताचे असे नव्हते. तरी प्रसंगोपात्त योग्य खर्च करण्यास ते मागेंपुढें पहात नसत. विशेषतः होतकरू विद्यार्थ्यांस आश्रय देण्यास त्यांस हौस वाटे. जीवनार्थ कलहांत झुंजण्यास कार्यक्षम करण्याच्या कामीं साह्य देण्याचा त्यांस हव्यास होता.

त्यांचें मन मूळचें कोवळें होतें; पण पुढें जगाच्या उग्र कपटपटुत्वाचा पुष्कळ अनुभव आल्यामुळें तें कांहींसें कठोर आणि अविश्वासी झालें होतें. दिसण्यांत आणि असण्यांत असलेलें अंतर अनुभवाअंतीं पूर्णपणें प्रत्ययास आल्यानें, त्याचप्रमाणें जगांत फसविण्याचा व्यापार जारीनें सुरू असलेला कळून ते फार सावध आणि चप्पु झाले होते. वरून त्यांचें आचरण पाहिलें तर तें साधें भोळसरपणाचें भासे; परंतु कोणत्याही बाबतींत चिकित्सा सुरू केली म्हणजे तिचें सर्व निरीक्षण करून त्यांतल्या खांचाखोंचा, पळवाटा, फसण्याच्या वाटा, इत्यादि सर्व प्रकारांची विचक्षणा मार्मिकपणें करण्याचा त्यांचा प्रघात असे. यावरून त्यांचें व्यवहारज्ञान किती प्रखर होतें तें दिसे.

सरळ आणि अनुभवशून्य पुरुषास त्यांचें मन कुत्सित आहे असा भास होई. व्यवहारज्ञ मनुष्य मात्र त्यांस असा दोष खास देणार नाहीं.

धर्मसंबंधांत ते आस्तिक होते. परमेश्वरावर त्यांचा भाव होता; परंतु ते कर्मठ किंवा धर्मभोळे नव्हते. या विषयाचा त्यांनीं आस्थापूर्वक असा अभ्यास मुळीच केला नव्हता, त्यामुळें त्यावर त्यांचीं कायमचीं काय मतें बनलीं होतीं हें सांगतां येत नाहीं. धाकट्या पिट्टप्रमाणें या विषयावर त्यांस जें कांहीं वाटे तें सर्व बाहेर बोलून दाखविणें त्यांस पसंत नसे. परंतु गणेशशास्त्री यांजबरोबर कांहीं दिवस बडोद्यास ते संध्याकाळीं ज्ञानेश्वरी वाचीत असत आणि त्यांच्याशीं या विषयार वादविवादही करीत; त्यावरून त्यांच्या मनाचा कल अज्ञेय वादाकडे किंवा निरीश्वरपणाकडे कांहींसा असावा, असा एकेकाळीं माझा ग्रह झाला होता. तथापि ते आस्तिक होते; कारण, आजारीपणांत ते देवाचें नांव घेत आणि त्याची प्रार्थना कांहीं वेळां करताना मीं पाहिलें आहे. त्यांच्या बसण्याच्या खोलीत तुकारामाची गाथा ठेवलेली दिसे, आणि ती लहर लागेल तेव्हां ते स्वत: वाचीत किंवा जिवास समाधान नसलें तर मुलांस वाचण्यास लावून ती स्वस्थपणें ऐकत असत. पण त्या विषयावर त्यांचा सतत व्यासंग नव्हता. गणेशशास्त्री कडीपट्टणास निघून गेल्यावर, त्यांचें ज्ञानेश्वरीचें वाचन सुटलें ते सुटलें. तुकोबाचे भक्ति-रसाच्या उकळीनें भरलेले अभंग ऐकले म्हणजे ते पुन्हां पुन्हां वाचण्यास सांगून कांहीं चरण आपल्या तोंडानेंही ते म्हणत. मोरोपंताची केकावलीही वाचण्यास सांगत आणि त्यांतली "कृतांतकटकामलध्वज जरा दिसों लागली" ही केका मोठ्या कळवळ्यानें आणि पूर्ण तादात्म्य पावून म्हणतांना अनेक वेळां मीं त्यांस पाहिलें आहे. एकंदर विचार करितां त्यांची मतें एकेश्वरी पंथाचीं किंवा "युनिटेरियन" या दिशेकडचीं होतीं; पण त्या समाजांत ते कधीं नेहमीं गेले नाहींत. कधीं व्याख्यान प्रसंगीं गेले असले, तर माहीत नाही.

धर्माचारांत पाहिलें, तर स्नान केल्यावर चार आचमनें करण्याचा त्यांचा सांप्रदाय असे; याहून आधिक असें धर्माचरण त्यांनीं कधींच केलें नाहीं. त्यांची स्त्री अति भाविक, कर्मनिष्ठ आणि धर्माचारपरायण असल्यामुळें कधीं कधीं कांहीं धर्मविधींत तिच्याकरितां म्हणून त्यांस कांहीं कार्यभाग करावा लागे. पण तो सुद्धां ते मोठ्या जुलमानेंच करीत. उघड धर्मबाह्य व विपरीत

दिसणारे नामधारी धर्माचार सामान्यजनविरोध नडत नसेल, तर ते करीत नसत. पण या धर्मविषयांचें महत्त्व त्यांस एक तर विशेष वाटलें नसावें किंवा कार्यबाहुल्यामुळें त्याचा व्यासंग करण्यास त्यांस फावलें नसावें, म्हणून त्याचा योग्य विचार त्यांच्या हातून घडला नसेल, ही गोष्ट सत्य आहे. पण धर्मसुधारणेस ते प्रतिकूळ नव्हते, असें या बाबतींत माधवराव कुंटे यांच्यांशीं बडोद्यास बोलत असतां त्यांनीं व्यक्त केलें होतें.

समाजसुधारणेस त्यांचीं मतें पूर्ण अनूकूळ होतीं. बालविवाह त्यांस संमत नव्हता. विधवाविवाह त्यांस फार इष्ट वाटे. स्त्रीशिक्षणास ते पूर्ण अनुकूळ होते. हीं सर्व मतें त्यांनीं आपल्या इंग्रजी कादंबरींत व कांहींशीं जयपाळ नाटकांत दिग्दर्शन रूपानें निर्दिष्ट केलेलीं आहेत. ब्राह्मणांच्या पोटजातींत बेटीव्यवहार सुरू असावा असें त्यांस वाटे. ३०० कुटुंबें या संबंधांत एक-मताचीं असलीं, तर आपण त्यांत सामील होऊं, असें ते एकदां बोलले होते. पण अलीकडील नवीन विद्वानांची यासंबंधांत नुसती तोंडपाटिलकी व स्वतः करण्याची वेळ आली कीं पाय गाळण्याचा प्रघात त्यांस निंद्य वाटे. यामुळें सुधारणेची पीछेहाट होते, असें एकदां दि० ब० अंबालाल साकरलाल देसाई यांच्याशीं बोलतांना त्यांस मीं ऐकलें आहे. त्यांनीं आपल्या सर्व मुलांचे विवाह सोळाच्या पुढें आणि मुलींच्या दहाच्या सुमारास केले होते. विनायकराव प्रगमनशील समाजसुधारणा—पक्षाचे पूर्ण अभिमानी होते. त्यांचे वडील चिरंजीव देवाधीन झाले, तेव्हां पुण्यास शुक्लपक्ष व कृष्णपक्ष या तटांचा कडाका उडून राहिला होता. तेव्हां मुलाच्या अंत्यविधिसमयीं महापूज्य ब्रह्मवृंद कांहीं आडकाठी आणील व प्रायश्चित्ताची पंचाईत पडेल, अशी भीति होती. कारण कीर्तन्यांचें घर शुक्लपक्षांत घातलें होतें. अशा प्रसंगीं विनायकरावांनीं त्याच्या शवास मंत्राग्नि देण्यास नड आली तर भडाग्नि द्या, पण त्यास प्रायश्चित्त देऊं नका असें लिहून स्वतः मरणाच्या दारीं उभे असतांना देखील सांगितलें. यावरून त्यांचा इष्ट मताभिमान पूर्ण व्यक्त होतो.

विनायकरावांचीं राजकीय मतें उदार (Liberal) पक्षाचीं होतीं. सांप्रतची अनियंत्रित राजसत्ता त्यांस मान्य नव्हती. लोकपक्षास ते विशेष अनुकूळ असत आणि बहुमताचें समर्थन करीत. राजसेवेंत त्यांचा इतका उदय झाला व ऐश्वर्य मिळालें, तरी तिजविषयीं त्यांचा कटाक्षच होता;

आणि आपल्या मुलांनीं हिचें तोंड पाहूं नये, अशी त्यांची इतकी अत्युत्कट इच्छा होती कीं मरणापूर्वी थोडे दिवस आपल्या दुसऱ्या मुलास १०,००० रुपये भांडवल देऊन त्याच्याकडून एक धान्याचें दुकान काढलेलें त्यांनीं पाहिलें, तेव्हां त्यांचा जीव थंड झाला. राजसेवेविषयीं त्यांचा अनादर थोडा विलक्षण वाटतो; पण "चरितार्थदात्या आयुर्मार्गाविषयीं असाच अनादर प्रायः सर्वत्र वसत असतो" हें डाक्टर गोल्डस्मिथचें विधान अनुभवासिद्ध नाहीं, असें कोण म्हणेल ? इंदूरचे प्रसिद्ध मृदंगवादनपटु नानासाहेब पानसे यांचा आपल्या कलेच्या नैपुण्याबद्दल हिंदुस्थानभर इतका लौकिक होता, त्या कामांत त्यांस पैसाही पुष्कळ मिळाला, राजाश्रय मिळाला, राजदरबारीं मान मिळाला सर्व कांहीं झालें, पण त्यांच्याठायीं या कामाबद्दल इतका अनादर होता कीं, आपल्या एकुलत्या एका मुलानें या हलक्या कामांत पडूं नये, म्हणून ती कला त्यास न शिकविण्याचा त्यांचा निश्चय होता. पण श्री० तुकोजीराव महाराजांनीं "तुमचें पूज्य नांव या दिशेनें मागें ठेवणें तुमचा धर्म आहे" असा योग्य बुद्धिवाद देऊन त्यांस त्या कलेंत आपल्या मुलाला निपुण करण्यास भाग पाडलें. हाच प्रकार बहुतेक जगांत सर्वत्र आढळतो.

राजकुलीन मोठे लोक, सरदार, दरकदार, मानकरी, वगैरेंच्या सहवासांत विनायकराव पुष्कळ आले. त्यांच्या दिखाऊपणापेक्षां त्यांचे अंतर्गत गुण, बिंगें, अंतर्गत खरी स्थिति इत्यादि प्रकार त्यांस चांगले विदित झाले होते. तेव्हां या विषयावर त्यांचें मत काय होतें हें जाणण्याची सर्वांस इच्छा होईल. पण या बाबतींत त्याचा यथार्थ परिस्फोट इष्ट नाहीं आणि तें करणेंही कठीण आहे. कारण, एक तर या विषयावरचीं त्यांचीं मतें त्यांनीं कागदावर दाखल केलेलीं नाहींत. त्यांच्या भाषणावर, वादविवादावर भिस्त ठेऊन जो मनावर ठसा उमटला त्यास अनुसरूनच या प्रकरणावर लिहावें लागणार. तेव्हां तो यथारूपच कागदावर उठेल किंवा त्यांत स्वमताची मिसळ होईल, याची मला खात्री नाहीं. दुसरें, संपत्ति, राजसत्ता, लक्ष्मी यांशीं कशानेंही शमन न पावणाऱ्या क्रोधाचेंही साहचर्य सदैव भरलेलें असतें; त्यामुळें या दिशेनें जाणें भयंकर आहे. तथापि जिज्ञासु वाचकास या प्रश्नाचें थोडेंसें खरें स्वरूप पाहणें असेल, तर त्यास डा० जॉनसन कृत "सॅव्हेजचे चरित्रां" त चरित्र-नायकाची विलायतेंतल्या लॉर्डांबद्दलचीं मतें दिलेलीं आहेत त्यांत तें

दिग्दर्शन पाहण्यास मिळेल. त्याचा निर्देश विनायकरावांनीं कुंथ्यांपाशीं केलेला मला स्मरतो. या वर्गाबद्दल त्यांचा अनुकूल ग्रह नव्हता आणि त्यांचा सहवासही त्यांस इष्ट वाटत नसे. त्यांपासून खऱ्या देशोन्नतीची फार थोडी उमेद आहे, असें ते बोलत. त्यांच्या सुशिक्षणाबद्दल त्यांस मोठीशी आशा नव्हती. त्यांच्या दुर्गुणातिशयापुढें त्यांचें वैभवही कांहीं कामाचें नाहीं, असे त्यांनीं कधीं कधीं उद्गार काढलेले आहेत. " या राजमार्गांत ज्यांचें मुखावलोकन केलें, तर सचैल स्नान करावें, त्यांचे पाय धुवावे लागतात." असें ते केव्हां केव्हां त्रासून बोलत. आतां श्रीमंत तुकोजीराव महाराज होळकर, सयाजीराव महाराज गायकवाड, अशा कांहीं मान्य, थोर, राजकर्त्या पुरुषांविषयीं त्यांचा बराच आदरभाव होता हें खरें; पण साधारणतः या एकंदर वर्गाबद्दल वरील मतच त्यांच्या ठायीं दृढ होतें. राजगुरुपद सुटून त्यांस दुसरी जागा मिळाल्यावर आणि त्यांच्या पहिल्या जागेवर सर माधवरावांचे चिरंजीव आनंदराव यांची सन १८७३ सालीं योजना झाल्यावर ते म्हणाले " या कामांतून मी एकदा धडपणें निघालों, यामुळें माझे गंगेंत घोडे न्हाले."

आतां निःपक्षपातानें विनायकरावांच्या स्वभावांतले दोष व व्यंगेंही सांगणें रास्त व न्याय्य आहे; कारण ते देव होते, असें मीं कोठेंच म्हटलें किंवा दाखविलें नाहीं. ते जर मनुष्य होते तर निर्दोषता त्यांच्या ठायीं स्थापणें वस्तुस्थितीस अनुरूप होणार नाहीं; परंतु त्यांचे दोषही गुणांचे आनुषंगिकच होते. त्यांचा गंभीरपणा, धिमेपणा, मितभाषीपणा, संकोचवृत्ति, खोलपणा इत्यादिकांचें वर्णन वर दिलेंच आहे. या वृत्तीचेच साथी असे दोष जे खुनशीपणा, मनाची अप्रसन्नवृत्ति, गढूळपणा त्यांचाही अंमल कधीं त्यांच्यावर बसत नव्हता असें नाहीं. एखाद्याविषयीं त्यांचा एकदां वाईट ग्रह झाला म्हणजे मग तो फिरून नीट होणें पुष्कळ वेळां अशक्यच होत असे. मग त्या माणसाचें दर्शनही त्यांस खपत नसे. त्याची भेट घेण्याची ते टाळाटाळ करीत. तो अवचित पुढें आला तर ते त्याच्याकडे पहात नसत. कांहींतरी पत्र किंवा पुस्तक हातीं घेऊन त्यांत आपण मग्न आहों असें दाखवीत आणि त्याच्या भाषणास " हो, ना," याहून जास्त उत्तर देऊन शब्द व्यर्थ खर्चीत नसत. "जें कांहीं सगळें चकाकित दिसे तें सर्व सोनें नसे" या टीकात्मक लेखांत त्यांचा स्वभाव "खोलच खोल, कुजट, खोंचट, कुत्सित," असा म्हटला आहे. त्यांत

जरी पुष्कळ अतिशयोक्ति आहे, तरी तो सर्वथैव असत्य नाहीं. त्यांतला मूळांश त्यांच्यांत मुळींच नव्हता असें नाहीं. त्यांचे बंधु अप्पासाहेब कीर्तने एकदां या मुद्यावर बोलतांना मला म्हणाले, " आमच्या विनायकरावांवर दुराग्रहाचा अंमल मुळींच बसत नाहीं असें नाहीं व तो चांगला समूळ निघतही नाहीं. युक्तिवादानंतर आपलें म्हणणें फारसें खुषीनें ते सोडीत नाहींत; जुलमानें कबूल होतात. त्याचप्रमाणें दुसऱ्याचें तेज आपल्यापुढें विशेष पडूं नये अशा प्रकारचा मत्सरभावही त्यांच्यांत अगदीं अदृश्य आहे असें नाहीं. त्याचें तेज कधीं कधीं बाहेर येतें, पण तें फार मंद असतें, यांत मात्र संशय नाहीं. केव्हां केव्हां दुसऱ्याचा लेख उगीच फिरवून त्याच अर्थाचा दुसरा मसुदा ते करून देतात. " (या मुद्यावर मतभेदाचा आक्षेप संभवनीय आहे.) ही टीका त्यांच्या बंधूंनीं केवळ परीक्षण-बुद्धीनेंच केली. कारण, या उभयतांत परस्परांविषयीं आदरभाव आणि प्रेम हीं फार वसत होतीं. म्हणून त्यांनीं उपरोध-बुद्धीनें हें मत देणें संभवनीय नाहीं.

दुसरा दोष तुसडेपणा हाही त्यांच्यांत दिसे. मनुष्यप्राण्याविषयीं सहानुभूति त्यांच्याठायीं बरीच कमी होती असा भास होई. नेपोलियन बोनापार्टीप्रमाणें मनुष्याविषयीं त्यांची हीनवृत्ति प्रसंगोपात्त दिसे. त्यांस कोणाचें प्रेमाकर्षण नीट करतां येत नसे. प्रत्यक्ष त्यांचीं जीवप्राण मुलेंना ! पण तींही त्यांच्याशीं निर्धास्तपणें सलगी करण्यास भीत. त्यांचे वडील चिरंजीव मजपाशीं एकदां म्हणाले, " आमच्या आईबद्दल जशी आमच्या मनांत प्रेमाची उकळी फुटते तशी आमच्या बाबांबद्दल आमच्या मनांत फुटत नाहीं, याबद्दल मला फार वाईट वाटतें. पण काय करूं ! त्यास उपायच नाहीं. जबरीनें ती येणार कशी ? ती स्वभावतः आली पाहिजे. " उघडच आहे. ज्या माणसाबद्दल भीति वाटते, त्याच्याबद्दल निर्भेळ प्रेम जागृत होणें दुरापास्त होय. आतां या वृत्तीबद्दलची जबाबदारी सर्वतोपरी त्यांच्या स्वभावावरच नाहीं. तो कांहीं परिस्थितीचाही परिणाम होय. त्यांस वैभवस्थिति फार दिवस लाभली होती. त्या स्थितींत त्यांचा अनेक आशाबद्ध, लालची, स्वार्थपर, लोचट अशा जनांशीं संबंध फार आला, त्यामुळें ही वृत्ति बळावली असेल. आणि त्याबद्दल जगाचा पुष्कळ अनुभव घेतलेला पुरुष त्यांस विशेष दोष देईल असें मला वाटत नाहीं. जगाच्या अनुभवा अंतीं

मूळची प्रेमळवृत्ति कायम रहाणें केवळ दुरापास्त आहे व त्यांत तुसडेपणाचा प्रार्दुभाव न होणें हेंही अशक्यच होय. मग वैभवसंपन्न पुरुषास असा विकार जडला तर त्यांत त्याचा काय दोष ?

एकंदर विनायकरावांच्या स्वभावाचें आकलन केलें तर त्यांचा स्वभाव डॉ. गोल्डस्मिथच्या स्वभावाशीं उलट होता असें दिसतें. मेकालेनें गोल्डस्मिथचें स्वभाववर्णन करून त्याचा मथितार्थ काढला कीं " त्याच्यांत प्रेमभाव जागृत करणारे गुण पुष्कळ होते; पण पूज्यभाव प्रदीप्त करणारे फारसे किंवा मुळींच नव्हते. " विनायकरावांची वृत्ति याच्या बरीच उलट होती. म्हणजे तींत पूज्यभावजनक गुण अनेक असून प्रेमभावोत्पादक असे त्या मानानें थोडे होते; मुळींच नव्हते असें मात्र नाहीं.

विनायकरावांस वंशपरंपरेनें जहागीर किंवा इनाम मिळणें बरेंच अमान्य होतें. थोरपणा हा स्वगुणावर अवलंबून असावा, वंशावर नसावा, असें त्यांचें मत असे. कारण दर पिढीस अशा जहागिरदारांच्या मूळ पुरुषाचे दिव्य गुण नष्ट होऊन त्याच्या वंशजांत दुर्बलता, दुराचार, दुर्गुण इत्यादिकांचें प्राबल्य होतें. त्यांस जहागिरीची सनद मिळत नाहीं, तर दुराचाराची, ऐषआरामाची आणि अनीतीची सनद मिळते, असें त्यांनीं एकदां माधवराव कुंट्यांपाशीं म्हटल्याचें मला स्मरतें. तथापि त्यांस राजगुरूच्या प्रीत्यर्थ एखादा गांव इनाम मिळावा ही इच्छा होती. ती त्यांच्या ऐहिक वृत्तीची दर्शक होय. ती सफळ न झाल्यामुळें त्यांस वाईट वाटलें नाहीं असेंही नाहीं. ते नेहमीं आपल्या मताप्रमाणेंच चालत, असें मी म्हणत नाहीं.

त्यांस इनामाची किंवा जहागिरीची वांटणी होणें पसंत नव्हतें. ती कोणा एका योग्य पुरुषास मिळून बाकीच्यांनीं स्वावलंबनावर चरितार्थ चालवावा असें ते म्हणत. एकदां ते म्हणाले कीं "ह्या जहागिरीच्या वांटण्या होतां होतां सर्वच भिकेस लागतात. आमच्या येथें एक जहागीरदार आहे, त्याच्या पूर्वजांस एक हजार बाराशें रुपयांच्या उत्पन्नाचा गांव इनाम मिळाला होता; पण आतां त्यांत ७५ वांटे होऊन त्याच्या वांटणीस सालाचे २३ रुपये येतात. त्यामुळें त्याच्या नशिबीं शिपायाची चाकरी करणें आलें आहे ! "

विनायकराव आपलीं मतें फारशीं तोंडाबाहेर काढीत नसत. त्यांचे कनिष्ठ बंधू रा० ब० निळकंठराव कीर्तने यांस वादविवादाची मोठी हौस असे. पण

त्यांच्याशींही ते फार मोकळया मनानें आपलीं मतें स्पष्ट देत नसत. बहुतेक " हो ना, " यावरच वेळ मारून नेत. त्यांच्या इतर मित्रांशींही सार्वजनिक प्रश्नावर बोलतांना मीं त्यांस फारसें पाहिलें नाहीं. फक्त गणेशशास्त्री गोळवेलकर व माधवराव कुंटे यांच्याशीं ते अशा विषयांवर बोलल्याचें मला माहीत आहे. कुंटे हे बडोद्यांत दोनदां त्यांच्या घरीं सुट्टींत कांहीं दिवस येऊन राहिले होते. त्यांच्याशीं विनायकरावांची सलगी विशेष होत असे. हा प्रकार कधीं कधीं मोठा मजेचा होई. कुंटे हे इंग्रजी स्वतंत्र राज्यांत वागलेले असून त्यांच्याठायीं मनाचा मोकळेपणा, स्पष्टवक्तेपणा, चिकित्सा, चौकसपणा, टीकापरता, हे प्रकार विशेष दिसत. त्यांची विद्वत्ता, अनेक विषयांत निपुणता, दीर्घोद्योग, अव्याहत व्यासंग, बहुश्रुतपणा, इत्यादि गुण सर्वश्रुत आहेत. त्यांचा दिलदारपणा, साधेपणा, स्वाभिमान हींही फार आश्चर्यकारक होतीं. त्यांच्या बरोबरीचे वक्ते तर मुंबई इलख्यांत थोडेच मिळतील. विनायकरावांचा प्रकार त्याहून वेगळा होता. त्यांचे बरेच दिवस संस्थानांत गेले होते. त्यामुळें त्यांचा स्वभाव गंभीर, मितभाषी, संकोचित, रूक्ष व धिमा बनला होता. " शब्द सत्यार्थाचें गोपन करण्यासाठीं केलेले आहेत. " या म्हणीचा प्रभाव त्यांच्यावर बराच बसला होता. अशा स्थितींत कुंट्यांपुढें त्यांची थोडी तारांबळ उडे असें भासे. माधवराव एकदां विषय निघाल्यावर आपला अभिप्राय बेधडक स्पष्टपणें देण्यांत भीड मुर्वत ठेवीत नसत. राजकीय मार्गांतलीं व्यंगें व राज्यव्यवस्थेंतले दुर्गुण यांवर ते उघड टीका करीत. इतक्या स्पष्टोक्तीची विनायकरावांस संवय नव्हती. कुंट्यांच्या भाषणावर आक्षेप घेण्यास त्यांस संकोच वाटे, आणि त्यांस संमति द्यावी तरी पंचाईत. अशा स्थितींत ते आपल्या स्नेह्याचें भाषण " हो ना " वरच टाळण्याचा यत्न करीत. त्यांनीं फारच पेचांत व कचाटींत धरलें तर मात्र ते आपलें मत अधिक स्पष्टपणें देत; पण त्यांच्या टीकेचें खंडन करण्याच्या भरीस ते पडत नसत. बहुतेक त्यांतला सत्यांश ग्रहणच करीत. रियासतींतील फाजील अदबी, मानीपणा, व बापुसाहेब, रावसाहेब, दादासाहेब, अशीं टोपणनांवें हीं माधवरावांस मान्य नसत. एकदां अशाच प्रसंगीं ते म्हणाले " मला या साहेबांनीं फारच घोटाळ्यांत घातलें आहे, मला या गृहस्थांचें खरें नांव काय तें सांगा. " तेव्हां विनायकराव त्या

गृहस्थांचें नांव सांगून बोलले तुम्ही म्हणतां तें सर्व खरें; पण या संस्थानांत तर त्यावांचून पान हालत नाहीं. तुम्हांला अनुभव आला असता तर यांत काय मजा आहे तें तुम्हांला कळलें असतें." माधवरावांस "आचार्य" या टोपणनांवानें ते हांका मारीत. माधवराव त्यांस "रावबहादुर" म्हणत. क्वचित् विनायकराव असेंही म्हणत. संस्थानच्या दुसऱ्या कामगारांसमोर विनायकराव फारसे वादाच्या भरीस पडत नसत; पण दोघेही एकटे असले म्हणजे मग त्यांच्यांत निर्बंध राहत नसे. त्यांच्यांशीं संस्थानच्या दूषणीय प्रकारांवरही विनायकराव टीका करीत. राजकारणी पुरुषांच्याठायीं सामान्य जनांविषयींच्या अनादरावर एकदां माधवराव बोलले "तुम्हां राजकीय पुरुषांना साधीं माणसें म्हणजे तिसऱ्या वर्गांतल्या खनिज पदार्थांप्रमाणेंच दिसतात नाहीं बरें?"

बडोद्यांत एकदा माधवरावांस आग्रहानें व्याख्यान देण्यास सांगून त्या प्रसंगीं विनायकराव अध्यक्ष झाले होते, आणि शेवटच्या सांप्रदायिक भाषणांत त्यांनीं कुंट्याची वक्तृत्वशक्ति, विद्याव्यासंग, दीर्घोद्योग, अश्रांत परिश्रम इत्यादि गुणांची फार तारीफ केली. व्याख्यानविषय सृष्टिसौंदर्यनिरीक्षण असून जें निरीक्षण झालें त्यांत वक्त्यानें गोकाकच्या धबधब्याचें वर्णन फारच सुरेख केलें. त्यांच्या वक्तृत्वप्रवाहांत श्रोते वहात होते किंवा तरंगत होते असा भास झाला! त्यांचें इंग्रजी भाषाप्रभुत्वही वर्णनीय होतें. वाणी अस्खलित, भाषणप्रकार सुवेद्य, स्वाभाविक व जोरदार, आवाज मधुर, आणि अभिनय प्रसंगास उचित असा होता. तात्पर्य वक्ता हें नांव त्यांस पूर्णपणें साजत होतें.

माधवराव कुंटे यांचा स्वभावही फार साधा, रंगेल, हौशी, लहानांत लहान, थोरांत थोर, असा होता. वाचण्याचा कंटाळा आला आणि मोठें मनुष्य बोलण्यास नसलें तर ते विद्यार्थ्यांशीं आणि मुलांशीं मिसळत असत आणि त्यांच्याशीं खेळत. तेथें भोंवरा फिरविण्यास शिकण्याचीच त्यांची लहर लागली. त्या कामीं पटाईत अशा विद्यार्थ्यांस जवळ घेऊन ते तो भोंवरा फिरवीत. प्रथम त्याची खुबी त्यांस साधेना; पण थोड्याच वेळांत ते त्या कामांत तरबेज झाले. या कामांत ते तासाचे तास घालवीत. कधीं हुक्की लागली तर विद्यार्थ्यांस चांगली माहिती देत आणि स्वानुभवाच्या गोष्टी सांगत, तेव्हां आम्हांस त्यांच्यापाशीं काय ज्ञानाचा समुद्र भरला आहे असें वाटे! कोणतीही गोष्ट

अशक्य असें त्यांस वाटत नसे. त्यांच्या सहवासांत विद्यार्थ्यांस भीति वाटत नसे. यावेळीं ते अहमदाबाद कॉलेजच्या मुख्याध्यापकाच्या जागेवर होते. आपल्या सहाध्यायी मंडळीविषयीं त्यांस मोठा अभिमान वाटे. त्यासंबंधांत ते बोलले, " आमच्या वर्गांतले बहुतेक सगळे नांवारूपाला आले, पण मोठ्या खेदाची गोष्ट आहे कीं त्यांपैकीं चार पांचजण वारले. " आपल्या विद्याभ्या-संगाबद्दल ते म्हणाले, " मी कोशांतून शब्द काढून ते लिहून घेतों आणि पाठ करून टाकतों. पहिल्या पहिल्यानें मीं बर्केचीं भाषणें इतकीं वाचलीं कीं मला तीं बहुतेक पाठ झालीं होतीं. मग मला सभेंत बोलण्याचे वेळीं शब्दांची वाण पडेनाशी झाली. " आमच्यांत इंग्रजांच्या बरोबरीनें वक्तृत्व-शक्ति आहे, पण त्यांच्या इतका राष्ट्राभिमान व कर्तृत्वशक्ति हीं मात्र नाहींत.

या थोर गृहस्थाबद्दल विनायकरावांचे ठायीं मोठा आदर असे. १८८८ सालीं कुंट्यांच्या मृत्यूचें वृत्त विनायकरावांच्या तिसऱ्या मुलानें एका पत्रांत लिहिलेलें वाचून त्यांस फार वाईट वाटलें. त्या दिवशीं त्याचा चेहरा सचिंत, खिन्न व उदास होता. माधवराव शरिरानें निरोगी व सदृढ दिसत असत. व्यायामही ते पुष्कळ घेत, त्यामुळें त्यांचा शेवट इतक्या लवकर होईल असें वाटलें नाहीं. आमच्या मानासिक श्रम करणाऱ्या नवीन विद्वानांचा हाडवैरी जो मधुमेह रोग त्यानेंच त्यांचा घात झाला ! आमच्या नवीन विद्वानांस हाच रोग पुष्कळदां गांठतो आणि या जगांतून त्यांस अकाळीं ओढून नेतो.

विनायकरावांचे इतर स्नेही व सहाध्यायी ना० माधवराव रानडे, वामनराव मोडक, विठ्ठलराव फाटक तसेच इंदूरचे मित्र रामजी, नाझीमसाहेब, बक्षी-साहेब, बडोद्यांतले जनार्दनपंत गाडगीळ, डॉ. रामभाऊ तळवळकर, डॉ. सर भाटवडेकर, रामजी पुणेकर वगैरे मित्रमंडळी यांच्याशीं सार्वजनिक प्रश्नांवर चर्चा करतांना मीं त्यांस पाहिल्याचें मला स्मरत नाहीं. प्रसंगीं सरकारी कामें किंवा घरगुती सुखदुःखाच्या गोष्टी त्यांच्याशीं करतांना मात्र पाहिलें आहें. माधराव कुंट्यांशीं देखील बोलतांना ते पुढाकार घेत होते असें नाहीं; पण त्यांच्या संगतींत आमच्या चरित्रनायकाचा मितभाषिपणा, संकुचित वृत्ति, गांभीर्य इत्यादि प्रकार बरेच कमी होत, यांत संशय नाहीं. आणि त्यामुळेंच मला त्यांच्या मतांचें इतकें विस्तृत दिग्दर्शन करतां आलें. पुण्या-सही प्रसंगोपात्त ह्या आपल्या मित्रांचे घरीं ते जात असल्याचें त्यांच्या

चिरंजीवांनीं मला एकदां सांगितलें होतें.

आतां त्यांच्या पत्नीबद्दलही या स्थळीं दोन शब्द लिहिले तर ते अप्रासंगिक होणार नाहींत. कारण या मानास त्या पूर्ण पात्र आहेत असें मला वाटतें. त्यांच्या सहवासानें माझ्या सात्त्विक वृत्ति जितक्या जागृत झाल्या तितक्या मातेसमान आणि भगिनीसमान असणाऱ्या दुसऱ्या आर्यांगनावृंदाच्या साहचर्यानें झाल्या नाहींत. स्त्रीस्वभावाचें अत्यंत मनोहर आणि रमणीय चित्र त्यांच्या ठायीं वसत होतें. कालिदासानें गृहिणीपदास भूषण म्हणून वर्णिलेले सर्व गुण त्यांच्या ठायीं मला दिसत. फक्त सपत्नीजनांशीं भगिनीभाव प्रगट करण्यास मार्गच नव्हता, त्यामुळें तो गुण त्यांच्यांत होता असें खात्रीनें सांगतां येणें कठीण आहे. कारण त्यांच्या प्रियपतीचें एकपत्नीव्रत सर्वश्रुत होतें. तेव्हां दुसरी पत्नी करण्याचा विचार फारच दूर! त्यांचें परस्पर प्रेम अत्यंत उदाहरणीय आणि आनंदजनक होतें. त्यांचा संसार उभयपक्षीं अत्यंत सुखावह झाला. विनायकरावांस संसाराची काळजी कशी ती मुळींच वहावी लागली नाहीं. सकाळ संध्याकाळ जेवण्यास मात्र ते घरांत येत. बाकी त्यांचें वाचन बरें आणि ते बरे. "ती घरची लक्ष्मी आहे आणि तिच्या पुण्यानेंच आमच्या विनायकाचें भाग्य इतकें उदयास आलें," असें विनायकरावांची आत म्हणत असे. इंग्रजी कवींनीं सुरस वर्णन केलेल्या "मानवी करुणेच्या दुग्धानें" या स्त्रीचा जातिस्वभाव पोसला व वाढला होता. सर्वभूतानुकंपा या आर्यांगनेच्या ठायीं इतकी वसत होती कीं प्रसंगविशेषीं ती दोषरूपही भासे. त्यांची सहनशीलता अत्यंत आश्चर्यजनक वाटे. उपकारबद्ध आणि कृतघ्न अशा स्वकीयांचे वाक्प्रहार सोसण्यांत त्यांची हद्द होती; पण त्यांचा प्रतीकार त्यांनीं कधीं केलेला मीं पाहिला नाहीं. प्राणिमात्रावर त्यांची अत्यंत दया असल्यानें पात्रापात्र विचार करण्यास त्यांस अवकाश मिळत नसे; त्यामुळें पुष्कळ वेळां त्यांचें औदार्य अस्थानीं होत असे व त्याबद्दल पुढें त्यांस पश्चात्ताप व क्लेश होत. सर्वांची त्यांस कळकळ वाटे. दुसऱ्याच्या बऱ्याकरितां त्या अश्रांतपणें झटत, तरी त्यांस आपण कांहीं केलें असें वाटत नसे. त्यांची वृत्ति अति सात्त्विक, स्वभाव अति साधा, धर्मावर अढळ श्रद्धा, कथापुराण–श्रवणाची अति आवड, व्रतें वैकल्यें व उपासतापास करण्याची हद्द (आठवड्यांतून चार निरशनें असावयाचींच) हे सर्व त्यांच्या आचरणांत उघड दिसत. त्यांस मराठी

बरेंच चांगलें वाचतां येत होतें. त्यांच्या अंगीं बहुश्रुतपणाही पुष्कळ होता. दासबोध, एकनाथी भागवत, ज्ञानेश्वरी व हरिवंश असे मराठी धर्मग्रंथ त्यांनीं अनेकवार ऐकले होते, आणि कधीं कधीं वाचलेही होते. चांगलीं नीतिपर सुबोध मराठी पुस्तकेंही ऐकण्याचा त्यांस मोठा नाद असे. त्यांचें व्यवहार-ज्ञानही पोक्त व प्रशंसनीय होतें. जगाचे अनेक आघात सोसावे लागल्यामुळें त्यांची सहनशक्ति वाढली होती.

केरूनाना छत्र्यांचें स्वभाववर्णन करतांना प्रसिद्ध "टाइम्स ऑफ इंडिया" नामक दैनिक पत्रकर्त्यानें लिहिलें होतें कीं, "नानांच्या सहवासांत राहिलें तर त्यांच्याविषयीं प्रेमभाव आणि पूज्यभाव हीं मनांत उदय पावल्यावांचून रहातच नसत." तसाच कांहींसा प्रकार या पूज्य स्त्रीचा असे. विनायकरावांच्या हाता-खालचा एक अत्यंत दुर्वृत्त आणि निंदक शिक्षक एकदां त्यांच्या संबंधानें बोलला "खरोखर माईच्या सद्गुणांचा अतिरेक झाला आहे. त्यांचें चांगुलपण देव-दूतांनाच योग्य. तें ह्या लोकाच्या कामाचें नाहीं आणि येथें फारसें दिसाव-याचेंही पण नाहीं."

आतां त्या सर्वगुणसंपन्न किंवा सर्वदोषविवर्जित होत्या असें मी प्रतिपादित नाहीं. तसेंच त्यांच्याबद्दल प्रतिकूळ असें कांहींच लिहितां येणार नाहीं असेंही नाहीं; पण त्यांच्या दोषांचा उगमही गुणातिरेकांतच होता. आणि त्यामुळें त्या गुणांचें तेज मंद व मलिन होई. आणि हा दोष त्यांच्या स्त्रीस्वभावास अनुरूप होता. स्त्रियांस शोभणारी मानसिक दुर्बलता त्यांच्यांत व्यक्त होई. या जगांत सदाचारी व सहनशील जनांस फारच त्रास सोसावा लागतो. दुराचारी जनास तो सोसावा लागला तर त्यांत वाईट वाटण्याचें कारण नाहीं. सद्गुणांचा फाजील फायदा घेण्याकडे जगाची फार प्रवृत्ति दिसते. अगदीं अलीकडचें देवमामले-दारांचें उदाहरण सर्वांस माहीतच आहे. त्यांच्या भूतदयेचा दुरुपयोग होऊन त्यांचा स्वतःचा किती छळ होई हें सर्वांस ठाऊक आहेच. थोडीशी मानसिक दृढता असल्याखेरीज या जगांत चित्तास शांति मिळत नाहीं. नाहीं तर सार्व-त्रिक दया म्हणजे मानसिक दुर्बलता होऊन बसते आणि ती जेथें तेथें नडते. इंग्रजींत म्हण आहे, "क्रूरतेपेक्षां दुर्बलतेचा दंड अधिक प्रखर असतो." सद्-सद्विवेकानुरूप वर्तण्यास, दुर्जनांच्या मोहपाशांतून सुटण्यास, ते लगट करूं लागले तर त्यांस मागें ढकलण्यास, त्यांस आपल्यापाशीं येऊं न देण्यास व

आपल्या चांगुलपणाचा दुरुपयोग होऊं न देण्यास जी मानसिक दृढता व निष्ठुरता लागते तिचा या साध्वीच्या ठायीं असावा तितका संचय नव्हता ही गोष्ट त्यांची त्यांसही कळे. एकदा त्या मला म्हणाल्या, "मीं पहिल्या प्रथम सर्वांच्या बऱ्याकरितां मोठ्या हौसेनें झटलें, पण बहुतेकांकडून अपेशाचें ठिकरें फुटलेलें पाहून आतां माझी पहिली हौस गेली. आतां मी तें करावयाचें म्हणून करतें इतकेंच." आपल्या सौजन्याचा दुरुपयोग होऊन आपला छळ झाल्याचें कबूल करून त्या म्हणाल्या, "त्यापासून दुसरा तर कांहीं लाभ झाला नाहीं, पण माझी आत्मसंयमनाची शक्ति वाढली." स्त्रीस्वभावजन्य इतर अल्पस्वल्प दोष त्यांच्यांत मुळींच नव्हते असें नाहीं. पण मुळींच दोषविवर्जित अशा आदर्श-स्त्रिया जगांत फारशा दिसत नाहींत. या दुःखप्रद, क्लेशप्रद आणि अनित्य अशा जगांत पतिपत्नीचा स्वभाव जितका जुळूं शकेल, व त्यांच्या वृत्ति समसमान असूं शकतील, तितका विनायकराव व त्यांची पत्नी या दोघांत असे. त्यांच्यांत स्वभावभिन्नता मुळींच नव्हती असें नाहीं. तथापि त्यांच्या वैवाहिक स्थितीचें चित्र मनोहर दिसे, यांत संशय नाहीं. त्याचें प्रतिरूप विनायकरावांच्या नाटकांत "माधवराव व रमाबाई" व "जयपाळ व प्रभावती" यांच्या प्रवेशांत व भाषणांत उत्तमोत्तम उतरलें आहे. तें त्यांनीं स्वानुभवानेंच काढलें होतें, असा भास त्यांची संसारयात्रा पाहिल्यावर होई. या बाबतींत परमेश्वराची त्यांच्यावर फारच मोठी कृपा होती. त्यांस बाळपणीं झालेला मातृवियोग या गोष्टीनें बराच भरून आला होता. आतां वैभव, संपत्ति इत्यादिकांचें साह्य असल्यानें त्यांच्या पत्नीच्या औदार्यादि गुणांचा विकास होऊन त्यांचा प्रभाव प्रगट होण्यास मार्ग मिळाला हें खरें. हीच आमच्या चरित्रनायकाची १००–१२५ रुपयांची प्राप्ती राहती तर औदार्य, मनुष्यमात्राची कळकळ इत्यादि सद्गुण जागच्याजागीं मुरले असते. निर्जन वनांत फुलणाऱ्या सुगंधी पुष्पाप्रमाणें त्यांची गति झाली असती. पुष्कळांचे सद्गुण याचप्रमाणें प्रगट होत नाहींत. अहिल्याबाई होळकरीण एकाद्या शेतकऱ्याच्या घरीं भाकऱ्या भाजीत संसार यात्रा पुरी करती, तर तिच्या भूतदयेचें व राज्यकर्तृत्वशक्तीचें काय चीज होतें! झाशीची राणी लक्ष्मीबाई कोणा याज्ञिकाच्या घरीं अग्नीचें पूजन करून जन्म काढती तर तिचें शौर्य व सेनानायकत्व कसें लोकश्रुत होतें! तात्पर्य, अंगीं गुण असला तरी त्याचें तेज पडण्यास अनुकूल परिस्थिति पाहिजे. ती

त्यांस मिळाल्यामुळें त्यांचे गुण प्रकट झाले. पण पतिनिधनानंतर त्यांचा आणखी एक गुण उदयास आला. तो पूर्वी दिसण्यास मार्ग नव्हता. तो गुण म्हणजे त्यांचें आत्मसंयमन व प्राप्त स्थितींत समाधान ठेवण्याची शक्ति होय. त्यांच्या आयुष्यांत शेवटचे वज्रप्राय आघात त्यांच्यावर कोसळले; पण त्यांतही आपलें दुःख जनदृष्टीनें दूषित होईल म्हणूनच जणूं काय त्यांनीं त्यावर अढळ शांतीचे आवरण घालून तें फारसें लोकनिदर्शनास येऊं दिलें नाहीं. त्यावरून तर माझा त्यांच्याविषयींचा पूज्यभाव दुणावला. त्यांच्यांत प्रेमभावजनक गुण होते, त्या मानानें पूज्यभावोत्पादक होते असें वाटत नाहीं. आणि या संबंधांत त्यांच्या आणि त्यांच्या पतीच्या स्वभावांत थोडा फरक दिसे; पण त्या वैचित्र्यामुळें त्यांच्या संसारस्थितीस रंगमिश्रण—न्यायानें विशेष शोभाच आली. या संसारयात्रेस विनायकरावांच्या शरीरसंपत्तीची उणीव हें मात्र कांहींसें व्यंग होतें. " प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानां पराङ्मुखी विश्वसृजः प्रवृत्तिः " याची यथार्थता मनावर ठसते.

आतां विनायकरावांच्या ग्रंथकर्तृत्वशक्तीचें थोडेंसें दिग्दर्शन करतों.

विनायकराव १२ वर्षांचे होते, तेव्हां मराठी शाळेंत त्यांनीं निबंध लिहिला होता; त्याची तारीफ महादेवशास्त्री कोल्हटकर व विष्णुबुवा ब्रह्मचारी या दोघां रसिक शिरोमणींनीं केली होती, हें मागें सांगितलें आहे. आपल्या २० व्या वर्षी त्यांनीं थोरले माधवराव पेशवे यांचें नाटक रचून प्रथम तें त्यावेळच्या नामांकित ज्ञानप्रसारक सभेच्या विद्वान् सभासदांसमोर वाचलें. तें ऐकून त्यांतील विद्वन्मुकुटमणि डा. भाऊदाजी, ना० विश्वनाथ नारायण मंडलिक, महादेवशास्त्री कोल्हटकर इत्यादिकांनीं त्याची मोठी प्रशंसा केली आणि सभेच्या खर्चानेंच प्रथम तें छापून प्रसिद्ध झालें. त्याची प्रस्तावना विनायकरावांचे परममित्र प्रो. बाळाजी बापूजी साने यांनीं लिहिली आहे. ही कृति इतक्या प्रमुख विद्वानांच्या स्तुतीस पात्र झाली तेव्हां ती सर्वोत्तम असलीच पाहिजे, हें उघड आहे. माझ्या अल्पमतीसही तसेंच वाटतें. कितीदां वाचलें तरी त्याचा कंटाळा येत नाहीं. उलट त्याची गोडी वाढतच जाते. चांगल्या ग्रंथास हाच कस लागतो. या नाटकांत वस्तुस्थितीचें व मनुष्य-स्वभावाचें चित्र यथास्थित व उत्तम उतरलें आहे म्हणून तें इतकें मनोहर वाटतें. सर्व पात्रांचीं भाषणें व्यक्तिविशेषाच्या योग्यतेला, मनाला व एकंदर

मनुष्यस्वभावाला पूर्ण अनुरूप आहेत. त्यांत मनुष्यस्वभावाचें, मानवी मनोविकारांचें यथातथ्य, मनोहर, चमत्कृतिजनक आणि सन्मार्गवर्ती असें स्वरूप प्रगट झालें आहे. त्यावरून त्याच्या जनकाची स्थिति, मनोवृत्ति आणि अभिरुचि याचें बरेंच अनुमान होतें. असें अनुमान फार करून चुकत नाहीं. याच नाटकांत दिलेलें मनुष्यस्थितीचें चित्र किती आनंददायक आहे बरें? त्यापासून किती उदात्त मनोवृत्ति जागृत होतात? माधवरावांची भूतदया, न्यायप्रियता, निष्कलंक नीतिमत्ता, अकृत्रिम पत्नीप्रेम, स्वाभिमान, स्वराज्याभिमान, स्वदेशाभिमान, शौर्य, सेनानायकत्व, राजकार्यकुशलता, इत्यादिकांचा ठसा मनावर कसा सुरेख उमटतो! रमाबाईचें चित्र तरी किती रम्य, यथारूप, कुलांगनांस भूषणदायक असें वठलें आहे! हा सर्व प्रकार पाहून कोणत्या महाराष्ट्रीयाचा स्वदेशाभिमान आणि सद्वृत्ति हीं उदय पावणार नाहींत! राघोबादादा भरारीचें शौर्य, स्त्रैणत्व, स्वार्थपरता, राजनीतिच्युतता व भोळसरपणा, इत्यादिकांचा मनावर परिणाम होतो. आनंदीबाईचे कौटिल्य, हृदयशून्यता, मर्यादाभाव इत्यादि प्रकार यथायोग्य आहेत. रामशास्त्री यांचें नैष्ठुर्य, निःस्पृहता, स्पष्टवक्तेपणा व साधेपणा हींही अत्यंत हृदयंगम वाटतात. सखारामबापूंच्या दूरदर्शीपणाचेंही दिग्दर्शन यथातथ्य आहे. शिंदे, होळकर वगैरे सरदारांचे गुण, राजमंत्र्यांची योग्य सल्लामसलत, राजकार्यचातुर्य त्यांच्या भाषणांत बहुत योग्य प्रकारानें प्रगट झालें आहे. नायकाचा अंतकालीन देखावा किती गंभीर व हृदयभेदक आहे, आणि प्रवेशांतील कल्पकतेचा देखावा किती उदात्त, बोधपर आणि हृदयद्रावक वाटतो! सारांश, हें नाटक फारच उत्कृष्ट उतरलें आहे यांत संशय नाहीं. तें रचणाऱ्याच्या मनाचें प्रतिबिंब त्यांत दिसतें; आतां याच्या उलट मनोरमा नाटक घ्या. तें वाचून काय कल्पना होते बरें? आणि ज्यांस त्याच्या कर्त्याचा परिचय होता त्यांस तें किती यथार्थ दिसणार आहे! तें नाटक वाचून किती हीन मनोविकार जागृत होतात! त्यांत दुर्गुणांस किती मोहक रूप दिलें आहे! अनभिज्ञ, अनुभवशून्य, अल्पवयस्क वाचकवर्ग त्यानें वेडावून जाऊन त्याची असन्मार्गाकडे प्रवृत्ति न फळत होते. सज्जनांस त्यांतील दुराचारांचें मनोहर वर्णन वाचून किळस येते. जगांत इतकी नीतिच्युतता नाहीं. असें मी म्हणत नाहीं; पण इतक्या मनोवेधक रीतीनें तिचें वर्णन करून सन्मार्गवर्ती जनांच्या मनास बहक-

विण्यास आणि त्यास अमर्याद करण्यांत कांहीं लोकहित साधतें असें कोणाही सुज्ञ ग्रंथकारास खास वाटणार नाहीं. उघडच आहे. अनीतीचींच मनोहर उदाहरणें जर डोळ्यांपुढें ठेविलीं तर मग उन्नतीची काय आशा राहिली? अनभिज्ञ जन त्याच्या रंगांत दंग होईल. दुर्गुण टाळतां यावा म्हणून त्याच्या दुष्परिणामाचें तितक्यापुरतेंच दिग्दर्शन करणें बस्स आहे. त्याच्या रंगांत दंग होण्यासारख्या त्याच्या रूपाविष्करणानें त्याचा वीट येणें मुळींच संभवनीय नाहीं. बेकनच्या नीतिपर निबंधांत म्हटलें आहे, "दुर्गुण सद्गुणाच्या संगतीनें अतिमनोहर रूप धारण करितो. सद्गुणापासून त्यास पूर्ण वेगळें केलें कीं, त्याचें आकर्षक स्वरूप जाऊन तो तत्काळ तिरस्करणीय वाटावयास लागतो." म्हणून वारांगनेच्या नीतिभ्रष्टतेपेक्षां कुलांगनेची नीतिच्युतता सामान्य जनांस मनोहर आणि चटकदार वाटते. असो. विनायकरावांच्या नाटकाचें सन्मार्गवर्तित्व केवळ निर्विवाद आहे. त्यांतील विनोदही मजेदार आहे. आतां या त्यांच्या प्रथम कृतींत मनुष्यस्वभावाच्या अतिगहन व असामान्य अशा विविध वृत्तींचें रूपाविष्करण किंवा दिग्दर्शन आलें नाहीं हें खरें. विचारगांभीर्य किंवा अंतःकरणाच्या खांचाखोंचांत गुप्त असलेले व प्रसंगविशेषीं मात्र प्रगट होणारे मनोव्यापार यांचा त्यांत फारसा निर्देश नाही. पण याच दिशेनें त्यांनीं सतत व्यासंग ठेविला असता, तर अशी गहनताही त्यांच्या पात्रांच्या स्वरूपांत भाषणांच्या द्वारें प्रगट झाली नसती असें नाहीं.

या त्यांच्या कृतींत तरी मनुष्य स्थितीचा बाह्यरंगच चांगला उतरला आहे, आणि अंतरंग जितका रेखला आहे तितका यथार्थ, मनोरंजक, आणि पूर्ण सन्मार्गवर्तीय असा आहे. परंतु मानवस्वभावोदधींत शेक्सपियर किंवा कालिदास यांच्यासारख्या त्यांनीं खोल बुड्या मारल्याचा प्रत्यय मला फारसा आला नाहीं.

विनायकरावांचें दुसरें नाटक जयपाळ सन १८६५ सालीं प्रथम बाहेर पडलें. त्याचें कथानक इंग्रजींतून घेतलें आहे. त्याचा कांहीं भाग तर निव्वळ भाषांतररूप आहे असें विठ्ठलराव कीर्तने एकदां मजपाशीं बोलले होते; पण हें खरें मानलें तरी तें नाटक वाचतांना त्याची मनोरमता कमी वाटत नाहीं. त्याचें कथानक चांगलें आहे. त्यांतलें स्वभाववर्णन मनोहर असून सन्मार्गवर्ती आहे. दुर्गुणाचा प्रभाव जो त्यांत आणला आहे तो अश्लील किंवा अमर्याद

नसून पुन्हां त्यांस सन्मार्गावर आणून नाटकाचा शेवटही फार उत्तम बोधकारक केला आहे. कमळजा, सारजा, जयपाळ, प्रभावती, चंद्रकेतु, जयपाळाचा बंधुवर्ग, त्याचे वडील, इत्यादि पात्रांचा स्वाभिमान, स्वातंत्र्यप्रीति वगैरे प्रकार, मानाजीरावाची स्थिति, त्याचें उपकारकर्तृत्त्व, इत्यादि सर्व गोष्टींचें स्वरूप स्वाभाविक व मनोरंजक वठलें आहे. शेवटचा विदूषक व सूत्रधार यांचा प्रवेश म्हणजे अलीकडच्या प्रासमय नामधारी कवित्त्वावर चांगला कोरडा आहे. या नाटकावर गुणदोषदर्शक टीका शाळापत्रकांत सन १८६५ सालीं आली असून ती परम मार्मिक टीकाकार कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांनीं लिहिली होती. तिचा उल्लेख प्रस्तुत स्थळीं करणें न्याय्य आहे. कारण त्यांत दाखविलेले दोष विचारार्ह व यथार्थ आहेत. त्यामुळें या नाटकाच्या उत्तमपणास मोठासा धक्का बसतो असें नाहीं. गोल्डस्मिथनें म्हटलें आहे कीं, " पुष्कळ दोषमय ग्रंथही मनोहर असूं शकेल, व ज्यांत दोष काढण्यास जागा नाहीं अशी कृतीही निव्वळ नीरस व पाणचट असूं शकेल. " त्याप्रमाणें या टीकेंत निर्दिष्ट केलेले दोष असूनही हें नाटक चटकदार व मराठी भाषेस भूषणास्पद झालें आहे, ही गोष्ट सर्वमान्य आहे. थोरले माधवराव व जयपाळ या दोन्ही नाटकांस योग्य मान मिळाला आहे. सन १८७५ सालीं इंदुप्रकाशकर्त्यांनीं हीं दोन नाटकें पुस्तकरूपानें एकत्र छापलीं होतीं. रसिकमुकुटमणी विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यांनीं शालापत्रक व निबंधमाला या दोन्ही मासिक पुस्तकांत त्यांची स्तुति केली आहे आणि जयपाळाचा अखेरचा प्रवेश उत्कृष्ट उताऱ्यांत दाखल करून त्याचा धन्यवाद व गौरव केला आहे, आणि तो यथायोग्य नाहीं असें कोणासही म्हणतां येणार नाहीं. रा. ब. काशिनाथ बाळकृष्ण मराठे यांनींही प्रस्तुत चरित्रनायकाच्या नाटकरचनाकौशल्याची व विनोदपरतेची योग्य प्रसंशा करून या दिशेनेंच सतत परिश्रम करण्याबद्दलची सूचना " नॉव्हेल व नाटक " या निबंधाच्या इंग्रजी प्रस्तावनेंत त्यांना केली आहे, त्याचाही या स्थळीं निर्देश करणें इष्ट आहे. त्याचप्रमाणें सन १८९७ सालीं नामदार माधवराव रानडे यांनीं मराठी वाङ्मयाच्या प्रत्येक शाखेंतील ग्रंथसमूहावर जो व्यापक व संकलित लेख लिहिला होता, त्यांत " नाटकें व कादंबऱ्या " या सदराखालीं ज्या अर्वाचीन नामांकित ग्रंथकारांचा नामनिर्देश केला होता त्यामध्यें

विनायकरावांस कालानुरोधानें तर पहिलें स्थान दिलें होतेंच; पण योग्यतेनेंही त्यांचें तें प्रथमपद अद्यापपर्यंत दुसऱ्या कोणी घेतलेलें नाही असा उल्लेख आहे. (Among the writers of original dramas the first rank is deservedly given to the elder Kirtane who was late Diwan at Indore and Naib Diwan at Baroda.)

इंदुरास असतां विनायकरावांनीं मथुरानामक एक नाटक रचिलें होतें. पण तें पुरें होण्यापूर्वीच त्याचें कथानक एका इंग्रजी नाटकाशीं फार मिळतें आहे असें आढळून आलें म्हणून तें लिहिणे पुढें त्यांनीं बंद केलें. त्याची हस्तलिखित प्रतही त्यांच्या घरून गहाळ झाली होती. तें नाटक कित्येक स्नेह्यांस वाचून दाखवितांना त्याचा कांही भाग मीं ऐकला होता. त्यांत विनोद व हास्यरस पुष्कळ होता इतकेंच आतां मला स्मरते. याहून त्याविषयीं जास्त लिहिण्यास आतां मार्ग नाहीं.

मराठी ज्ञानप्रसारकात छापलेल्या त्यांच्या निबंधांबद्दल मागें यथास्थळीं माझें मत आलेंच आहे, याहून या स्थळीं त्याविषयीं विशेष लिहिण्यासारखें कांहीं दिसत नाहीं.

बहादरगडच्या लढाईवर इंग्रजी कविता करण्यास विनायकरावांनीं बडोद्यांत सन १८८१ सालीं आरंभ करून त्याच्या ५०० ओळी रचिल्या होत्या. त्याचे प्रास अनुप्रास बरोबर असून इंग्रजी भाषा झोंकदार व सुबोध आहे. त्यांतले विचारही आल्हादजनक, पोक्त आणि प्रसंगास अनुरूप असे आहेत. ही कविता वाचून बडोद्याच्या विद्यालयाचे अध्यापक लिटलडेलसाहेब यांनीं वरील आशयाचा आपला अभिप्राय विनायकरावांकडे लिहून पाठविला होता.

" चाळीस वर्षांमागचें पुणें " ही इंग्रजी कादंबरी विनायकरावांनीं इंदुरास असतांना रचण्यास सुरवात केली होती. पुढें बडोद्यांत त्यांस लिहिण्याचा योग आलाच नाहीं. पुढें बडोद्याहून पुन्हा पुण्यास परत आल्यावर त्यानीं त्याचे ४० भाग पुरे केले. ते भाग इंग्रजी " ज्ञानप्रकाश " पत्रांत स. १८९७ सालीं छापले होते. पण ही कादंबरी अपूर्णच राहिली ती राहिली ! ती मला फार उत्तम वाटली. तिची भाषा सरळ व शुद्ध आहे. विचार उत्तम व स्थळवर्णन मनोहर, व स्वाभाविक, मनुष्यस्वभावदर्शन अत्यंत यथारूप, आणि

मार्मिक, व ऐहिकस्थितीबद्दलचे विचार पोक्त, भारदस्त, खोल, गंभीर आणि मनोवेधक असे आहेत आणि त्यांचा कल सन्मार्गवर्तित्वाकडे आहे. त्यांत अत्यंत शुद्ध, उन्नत व उदात्त विनोदपरता ओतप्रोत भरलेली आहे, ती पाहून अत्यंत आल्हाद होतो. ही कृति त्यांच्या अत्यंत परिपक्व बुद्धीचें फळ आहे. ती वाचतांना सहृदय वाचकांना गुदगुल्या झाल्यावांचून राहात नाहींत. महाराष्ट्रीय गृहस्थितीचें असें मनोहर स्वरूप इतकें चांगलें उतरलेलें अन्यत्र कोठें आढळणार नाहीं. कर्नल मेडोज टेलर व कृपाबाई सत्यंधन (अलीकडील प्रसिद्ध एतद्देशीय इंग्रजी कादंबरीकर्ती) यांच्या ग्रंथांत देखील इतकी मनोहरता अनुभवास येत नाहीं. कारण त्यांची माहिती किती झालें तरी अनुभवजन्य नसून बरीच परप्राप्त असल्यामुळें त्यांस या संसारस्थितीचें चित्र इतकें यथारूप रेखतां आलें नाहीं यांत नवल नाहीं. मोठ्या दुर्दैवाची गोष्ट आहे कीं ही कादंबरी कर्त्याच्या हातून शेवटास पोंचली नाहीं. मराठींत तर अशी कादंबरी मुळींच नाहीं. रा० हरीभाऊ आपटे यांची " पण लक्ष्यांत कोण घेतो " ही कृति पुष्कळ मनोवेधक उतरली आहे, पण या ग्रंथकारास संकलित वृत्त लिहिण्याची हातोटी अद्याप नीट साधली नाहीं. ही न्यूनता त्यानीं स्वतःही मोकळ्या मनानें कबूल केली आहे. त्यांतला कांहीं कथाभाग वाचतांना फारच लांब चऱ्हाट वळल्यासारखा कंटाळवाणा वाटतो. जेव्हां पानेंच्या पानें उलटावीं तेव्हां कांहीं गम्य भाग सांपडतो. पुन्हा पुनरुक्ति फार. एकाच मुद्यावरचे विचार एकाच ठिकाणीं दिले तर त्याचा इष्ट परिणाम होतो. उदाहरणार्थ, या कादंबरींत वैधव्यस्थितीबद्दलचे उद्गार आले आहेत तेच विनायकरावानींही आपल्या इंग्रजी कादंबरींत घातले आहेत; पण ते संकलित असल्यानें अधिक हृदयंगम वाटतात. मनुष्यस्थिति आणि मनोव्यापार यांतला अतिरम्य आणि मनोहर भाग ताडून तो ग्रंथांत यथारूप निर्दिष्ट करण्याची विनायकरावांची शैली निःसंशय अप्रतिम होती, यामुळें त्यांच्या कृतींत कंटाळवाणें असें कांहीं वाटत नाहीं. त्यांच्या दुर्गुणवर्णनांत देखील मनास वीट किंवा किळस येण्यासारखा कांहीं प्रकार बिलकूल दृष्टिस पडत नाहीं. त्याविषयीं वाचल्यानें दुर्गुणापासून दूर रहावें अशी मनाची प्रवृत्ति होते, पण तो चित्ताकर्षक किंवा मनोहर असा कांहीं वाटत नाहीं. ही त्यांत मोठी खुबी आहे. आणि म्हणून त्याच्या वाचनानें समाजनीतीस अपकार होण्याची मुळींच भिती नाहीं.

इंदुरास असतांना विनायकरावांनीं तुकोजीरावमहाराज होळकर यांच्या आज्ञेनें मालकमच्या मध्यहिंदुस्थानच्या इतिहासाचें मराठींत भाषांतर करून छापविलें होतें. त्याची भाषा कांहीं चांगली साधली नाहीं आणि त्यांत सुधारणा करण्यास बरीच जागा आहे. "थोरले माधवराव पेशवे व जयपाळ" या दोन सर्वमान्य नाटकांच्या कर्त्यानें हें भाषांतर केलें असून तें त्याच्या योग्यतेनुरूप उतरलें नाही, याबद्दल मालाकारांनी आपल्या सर्वमान्य मासिकांत मोठा विषाद दाखल केला आहे; परंतु कोणत्याही थोर ग्रंथकाराच्या सर्वच कृती एकसारख्या सरस निपजतात असें नाहीं; तर त्यांतही कमीजास्तीपणा उतारचढ हीं प्रायः दिसून येतातच. ही गोष्ट वरील टीकाकारांनी मनांत आणली असती तर बरें झालें असतें. विनायकरावांच्या सरकारी महत्त्वाच्या लेखांबद्दलचें मत मागें यथास्थळीं दिलेंच आहे.

विनायकरावांच्या नित्यक्रमाचें थोडेसें दिग्दर्शन या स्थळीं इष्ट आहे. सकाळीं बहुतेक आठांच्यापुढें शयनस्थानापासून ते उठून बाहेर येत. नंतर शौचमुखमार्जन-विधि उरकून चहा घेत. (शेवटी शेवटी तो घेणें त्यांनीं वर्ज्य केलें होतें.) नंतर ११ वाजेपर्यंत सरकारी कामकाजांत त्यांचा वेळ जाई. यापुढें त्यांचें स्नान, भोजन इत्यादि आटोपून ते कचेरीस जात, ते सायंकाळी परत घरीं येत. सायंकाळीं हवा खाण्यास जाण्याचा त्यांचा परिपाठ नव्हता. वेळ मिळाला तर तेथल्या बड्या कामगारांच्या क्रिकेट क्लबांत जात; पण तेथेंही ते फार करून खेळत नसत. प्रेक्षणापलीकडे त्यांचा कार्यभाग नसे. घरीं आल्यावर नवांच्या सुमारास त्यांचा संध्याकाळचा फराळ आटोपला म्हणजे त्यांचें वाचन चाले. वर्तमानपत्र किंवा कांही ग्रंथ वाचण्यांत त्यांचा बारा किंवा वेळेनुसार एक वाजेपर्यंतही काळ जाई. त्यांस बहुतेक स्वतां वाचण्याची यातायात सोसत नसे; त्यामुळें इंग्रजींत वाकब अशा कोणां विद्यार्थी आश्रितांस किंवा मुलांस हें वाचण्याचें काम करावें लागे व तें करतांना त्यांची फार त्रेधा उडे. तीन चार तास सतत वाचण्याचे श्रम म्हणजे सामान्य नव्हत. ते त्यांच्या घरच्या विद्यार्थिवर्गास पाळीपाळीनें करणें भाग पडे. तेव्हां ज्या मुलाची पाळी असेल त्यास तें काम मोठ्या संकटाचें वाटे आणि त्यांतून धडपणे निभावून बाहेर पडल्यावर त्यास आज मोठें मिळविलें असें वाटे. वाचण्याच्या शेवटीं शेवटीं तर आतां केव्हां पुरे म्हणतात असें त्यास होऊन

जाई. विनायकरावांचें अवधान इतकें निर्वेध असे कीं, वाचणाऱ्याच्या तोंडां-तून एखादा शब्द चुकीचा निघाला तर ते लागलीच अर्थानुरोधानें ओळखून दुरुस्त करीत आणि त्यास नीट वाचण्याचा इषारा करीत; पण त्याच्यावर ते रागवत नसत. त्याचप्रमाणें त्यांची सहानुभूतिही इतकी प्रबळ होती कीं मुलगा फार थकला किंवा कंटाळला असें त्यांस वाटलें आणि वाचण्याची तृप्ति झाली नसली, तर त्यास मोठ्या शांतपणें जाण्यास सांगून दुसऱ्या वाचकास बोलावीत. किंवा स्वतः देखील पुस्तक घेऊन वाचन पुढें चालवीत. त्यांस तीन वाजेपर्यंत झोंप येत नसल्यामुळे वाचन लवकर संपविणें त्यांस कठीण वाटे. त्यांचा नियमितपणा फारसा अनुकरणीय नव्हता. कोणत्याही एकाद्या कामांत मन गढलें म्हणजे मग त्यांस वेळेचें भान रहात नसे. कोणताही शारीरिक व्यायाम ते करीत नसत. पायीं चालण्याची त्यांस मुळींच संवय नव्हती म्हटलें तरी चालेल. नेहमीं गादीलोडाशीं गांठ. त्यामुळें त्यांचें शरीर पुष्कळ स्थूल झालें होतें. व्यायाम घेण्याचा त्यांस पुष्कळांनीं बुद्धिवाद केला, पण ती गोष्ट शेवटपर्यंत त्यांच्या हातून तडीस गेली नाहीं. असा त्यांचा प्रायः नित्यक्रम असे.

आतां त्यांच्या चरित्रांतला अनुकरणीय व उदाहरणीय भाग जो मला वाटतो त्याचें थोडेंसें विवरण करतों.

विनायकरावांची कल्पनाशक्ति अत्यंत उज्ज्वळ होती; त्या मानानें त्यांची विवेचनशक्ति व तर्कशक्ति होती असें मला वाटत नाहीं. परंतु ही दुसरी शक्ति त्यांच्यांत पहिलीपेक्षां कमी असली म्हणजे ती मुळींच नव्हती किंवा अगदीं सामान्य होती असें कोणी समजूं नये. नाटकासारख्या कल्पनात्मक ग्रंथाचे जनक म्हणून जसे त्यांचे गुण प्रगट झाले तशी त्यांची राजकीय कर्तृत्वशक्ति प्रगट झाली नाहीं, इतकेंच सांगण्याचा माझा भाव आहे. ही कर्तृत्वशक्ति सहृदय वाचकांस कळणार आहे; परंतु तिचें अनुकरण मात्र सर्वांच्या अटोक्यांतलें नाहीं.

विनायकरावांच्या कार्यैकपरतेची मात्र तशी गोष्ट नाहीं. तो गुण जरी मनापासून त्यांस आवडत नव्हता, तरी एकदां स्वीकारल्यावर मग त्याप्रीत्यर्थ त्यांनीं आपल्या सर्व मानसिक व कायिक शक्ति खर्च करण्यास मागेंपुढें पाहिलें नाहीं. फार तर काय, त्यांच्या सिद्ध्यर्थ त्यांनीं आपलें काव्य, नाटक,

वगैरे वाङ्मयाचें इष्ट आणि परम प्रीतीचें स्थान असें ग्रंथवाचनही बहुतेक सोडलें होतें. त्यामुळेंच त्यांना त्या विषम व्यवसायांत इतकें तरी यश आलें. रात्रंदिवस त्यांचाच त्यांना निदिध्यास राहिला. त्यामुळेंच त्यांची रात्रीची झोंप मोडली. हा गुण सर्वांस आदरार्ह आहे. आतां त्यापुढें त्यांनीं शारीरिक सुस्थितीची हेळसांड केली हें मात्र अनुकरणीय नाहीं. तेवढें टाळण्यास सर्वांनीं झटलें पाहिजे.

दुसरा त्यांचा अति अमोलिक गुण म्हटला म्हणजे त्यांची अढळ व उन्नत राजकीय नीतिमत्ता हा होय. त्यांच्या सामाजिक नीतिमत्तेप्रमाणेंच त्यांची राजकीय नीतिमत्ता अत्यंत अनुकरणीय, प्रशंसनीय, आणि आदरार्ह होती. राजकार्यमग्न जनांस तर नीतिच्युततेचे प्रसंग पावलोपावलीं येतात. या मोहास दूर सारणें म्हणजे केवढें दुरापास्त काम आहे! सामान्य जनांस अशा मोहाची नीटपणें कल्पनाही करतां येणें शक्य नाहीं. पुष्कळ सामान्य जनांस आपल्या नीतिमत्तेचा वृथा गर्व वाटतो. पण त्यास मुख्य कारण केवळ पूर्वोक्त प्रसंगाभावच होय; त्यांच्या मनाची दृढता नव्हे. तरी पुष्कळांच्या लक्ष्यांत ही गोष्ट प्रथम येत नाहीं. गरीब स्थितींत संपत्तिमद झाला नाहीं, किंवा खाण्यास पोटभर मिळण्याचीच मारामार असून त्यास कधीं अजीर्ण झालें नाहीं, तर त्यांत मोठासा पुरुषार्थ नाहीं. पण जेथें नीतिच्युतीचे मोहकारक योग जमून येतात त्या स्थितींत त्यांस वश न होणें हाच खरा पुरुषार्थ आहे. अशी स्थिति सतत वीस वर्षें असूनही विनायकरावांनीं अशा मोहास दाद दिली नाहीं याबद्दल ते खरोखर सज्जनांच्या आदरास पात्र आहेत. हा गुण राजकारणी पुरुषांत फार दुर्मिळ आहे. त्यामुळें राजकीय आयुष्यक्रम पुष्कळांस इष्ट वाटत नाहीं, आणि प्रायः त्याबद्दल सामान्य लोकांत मोठासा आदरही वसत नाहीं. हा गुण सर्वांना विशेषतः राजपुरुषांना फारच अनुकरणीय होय.

तिसरा गुण त्यांची सत्यप्रीति, मनोदेवतेच्या आज्ञेविरुद्ध पाऊल न टाकण्याचा बाणा, स्वाभिमान, निःपक्षपातबुद्धि, निःस्पृहता, मतस्वातंत्र्य, व व्यक्तिस्वातंत्र्य या सर्वांचा समुच्चय हा होय. हा गुण सर्वांस वंदनीय व अनुकरणीय होता. यासंबंधांत त्यांची बरोबरी कोणत्याही पुढारी सुशिक्षित राष्ट्रांच्या नायकाशीं बऱ्याच अंशानें होण्यासारखी आहे. कोणत्याही स्वतंत्र

राष्ट्रांत असा राजकारणी पुरुष अभिमानास्पद व भूषणास्पद होण्यास योग्य आहे. त्यांचें अनुकरण कोणास उन्नतिदायक व हितावह होणार नाहीं ?

चवथा मोठा गुण म्हटला म्हणजे त्यांची स्वार्थत्यागक्षमता हा होय. हा तर जगांत अत्यंत दुर्मिळ आहे. दोन हजार रुपये महिन्याच्या प्राप्तीवर लाथ मारणें सामान्य गोष्ट नाहीं. स्वार्थ हा जगांत अत्यंत प्रबळ आहे म्हणूनच अनियंत्रित राज्यसत्ता टिकते. त्याकरितांच ज्याचें तोंड पाहूं नये म्हणून पाठीमागें लोक बोलतात त्याचेच प्रसंग आला कीं पाय धरण्यास मागेंपुढें पाहत नाहींत. मोठमोठे नामांकित पदवीधर, विद्यालयीन सोळा संस्कार झालेले, राष्ट्रीय व्यासपीठावर सुश्राव्य व्याख्यान झोडणारे, राजनीति, सुयंत्रित राज्यव्यवस्था, न्यायप्रीति, न्यायनैष्ठुर्य इत्यादिक विषयांचें सुबोध, सयुक्तिक, आणि सप्रमाण विवरण करणारे नामधारी थोर पुरुष कलुषा कबजी, त्रिंबकजी डेंगळे, सर्जेराव घाडगे अशांसारख्या स्तुत्य नररत्नांचा कार्यभाग करून धन्यता मानतात, ती या स्वार्थाकरितांच होय. अशा स्थितींत विनायकरावांचा वरील गुण तर केवळ अमूल्य भासतो ! असे पुरुष जर राजकार्यांत असले तर पुष्कळ स्वेच्छाचारी राजपुरुषांचा अनियंत्रित, क्लेशदायक, व अधमपणाचा असा वर्तनक्रम बराच निर्बल होऊन अनाथ प्रजेचें हित होईल. विनायकरावांच्या राजकीय जयापेक्षां त्यांचा अपजय त्यांस विशेष शोभा देतो. या दिशेनें त्यांचें पतन केवळ वीरगतीची उपमा पावतें. खरोखर पाहिलें तर ते पदवीधर नव्हते, तरी त्यांची बरोबरी या संबंधांत पुष्कळ पदवीधरास देखील करतां येणार नाहीं. हा गुण आमच्या राजकारणी पुरुषांना फार अनुकरणीय आहे असें मला वाटतें. यामुळें त्यांच्याठायीं मोठमोठ्या राजपुरुषांचा आदरभाव वसत होता. श्री० सयाजीराव महाराज गायकवाडांसारखे थोर पुरुष देखील त्यांच्याशीं मतभेद होऊन त्यांचा संबंध तुटला असतां त्यांस स्वदस्तुरचीं पत्रें बरोबरीच्या नात्यानें लिहीत. असा थोर पुरुष आपल्या देशास भूषण नाहीं असें कोण म्हणेल ?

असो; या ठिकाणीं विनायकरावांचा चरित्रभाग पूर्ण झाला. याहून त्यांचें चरित्र योग्य रीतीनें वाढवितां येत नाहीं. त्यांच्या लेखांचे किंवा ग्रंथाचे किंवा बडोद्याच्या किंवा इंदूरच्या वार्षिक रिपोर्टांचे उतारे देऊन मात्र कांहीं विस्तार करतां येईल; पण तसें करण्यापासून तादृश फायदा नाहीं. विनायक-